विनायकाची कविता

चवथ्या आवृत्तीचे संग्राहक व संपादक
प्रा. भवानीशंकर श्रीधर पंडित, एम्. ए.
मराठी विभागाचे प्रमुख
विदर्भ महाविद्यालय, अमरावती

चित्रशाळा प्रकाशन, पुणें २.

पहिल्या तीन आवृत्त्यांचे संग्राहक व संपादक

कै० दत्तात्रेय अनंत आपटे ऊर्फ कवि अनंततनय

चवथी आवृत्ति १९५५

किंमत तीन रुपये

प्रकाशक : वा. त्र्यं. जोशी, चित्रशाळा प्रेस, पुणें २

मुद्रक : के. ग. शारंगपाणी, आर्यभूषण मुद्रणालय, पुणें ४

प्रस्तावना

[लेखक : कै. **वासुदेव बळवंत पटवर्धन** ऊर्फ **कवि वसंत**,
प्रिन्सिपॉल फर्ग्युसन् कॉलेज, पुणें]

काय कारण असेल कोण जाणे ! महाराष्ट्रवाङ्मयांत सध्यां काव्यगुच्छांची भर वरचेवर पडत आहे. नवी कविता रोज जन्माला येत आहे आणि नव्या कवींना रोज नवी स्फूर्ति होत आहे. इतकेंच नाहीं तर 'जे झाले गेले' त्यांच्या कवितेचाहि पुनर्जन्म होत आहे. 'भूत' पुनः 'वर्तमाना' प्रमाणें दृष्टीपुढें उभा ठाकत आहे, ही आनंदाची गोष्ट नव्हे असें कोण म्हणेल ! मेलेल्या आप्तेष्टांचें पुनरागमन ज्यांना अनिष्ट आणि भयप्रद होतें असे प्राणी लौकिक जगांत असतील कदाचित्. वाङ्मयविश्वांत तरी असले प्राणी दुर्मिळ असावे अशी माझी समजूत आहे. मला निदान गतांचें पुनरागमन आणि मृतांचें पुनरुज्जीवन काव्यविषयांपुरतें आनंदाचें भरतें आणिल्याशिवाय राहात नाहीं. जें आज दृष्टीसमोर आहे तें निकट सान्निध्यामुळें आणि अतिपरिचयामुळें रोजचें व म्हणून नीरस वाटतें, व त्याची आमच्या हातून अवहेलना होते. आहे त्यांतलें सौंदर्य आम्हांला दिसत नाहीं. जवळच्या मारुतीपेक्षां दहा कोसांवर उंच डोंगरावर बसलेला मारुती आम्हांला अधिक पूज्य वाटतो व त्याचेकडे आम्ही धांव घेतों. प्रत्यक्षापेक्षां परोक्षाची किंमत खरोखरी अधिक असो नसो, सामान्यतः माणसाची प्रवृत्ति हातचें टाकून पळत्याचे पाठीस लागण्याची असते. आजच्या कवींची उपेक्षा होत असल्यास त्याचें कारण मनुष्यस्वभावाच्या या प्रवृत्तींत सांपडेल; परंतु त्याच प्रवृत्तीमुळें कदाचित् मृतकवींच्या काव्यासंबंधानें लोकांना अधिक कौतुक वाटण्याचा संभव आहे. जीं काव्यें, प्रथम प्रसिद्ध झालीं तेव्हां, लोकांना टाकाऊ वाटलीं तीं आतां पुनः प्रसिद्ध झाल्यास सरस ठरणार नाहींत कशावरून ! दर्शनानुशासन शास्त्राच्या नियमाप्रमाणें पदार्थ दूर असला म्हणजे लहान व सुबक दिसतो; पण तोच फार जवळ आला, अगदीं डोळ्याजवळ आला तर विद्रूप दिसूं लागतो. वाङ्मयाच्या प्रांतांतहि तसेंच होत असेल. तें कसेंहि असो. आज महाराष्ट्र काव्यवाङ्मयांत नव्या नव्या काव्यगुच्छांची भर पडत आहे. कित्येक आपलीं काव्यें आपणच पाहून तपासून एकत्र प्रसिद्ध करीत

आहेत, व कालवश झालेल्या कवींची कविता धुंडाळून काढून ती संकलित स्वरूपानें प्रसिद्ध करण्याचे प्रयत्न होत आहेत, ही गोष्ट अनेक दृष्टींनें अभिनंदनीय आहे. अशा प्रयत्नांनीं महाराष्ट्रवाङ्मयाचा, तसाच महाराष्ट्राच्या अभिरुचीचा जिवंतपणा प्रत्ययास येतो. माझे मित्र रा. अनंततनय यांचा हा प्रयत्न त्यांतलाच एक आहे. कै. 'विनायक' कवींची सर्व कविता गोळा करून एकत्र प्रकाशित करण्याचें काम त्यांनीं अंगावर घेऊन पार पाडिलें याबद्दल त्यांचे मी मनापासून अभिनंदन करितों; आणि तें अभिनंदन व्यक्त व्हावें म्हणून त्यांच्या आग्रहास्तव प्रस्तावनेदाखल दोन शब्द लिहितों. वस्तुतः हे दोन शब्द विनायकांच्या कविमित्रां-पैकीं कोणीं तरी, निदान विनायकांशीं नित्य सहवासानें समरस बनलेल्या व समरसतेनें त्यांच्या काव्यांतील रहस्याचा अनुभव घेऊन रंगलेल्या त्यांच्या चिरपरिचित सुहृदानें लिहावयाचे. माझा व विनायकांचा प्रत्यक्ष सहवास कधींच झाला नाहीं. मासिक पुस्तकांच्या द्वारें किंवा इतर मार्गांनीं त्यांच्या काव्याचा मला काय स्वाद घेतां आला असेल तेवढाच. कवितेच्या वाचनानें कवीच्या हृदयाशीं जेवढा सहवास होणें संभवनीय तेवढाच माझ्या वांट्याला आलेला. अर्थात् विनायकांच्या संकलित कवितेला प्रास्ताविक दोन शब्द जोडायास मी पुढें होत आहें तो केवळ अनंततनयांच्या आग्रहामुळें, येवढें आधींच सांगून टाकणें बरें.

१८८० सालानंतर महाराष्ट्रवाङ्मयाला एक नवें वळण लागल्याचें कोणाहि महाराष्ट्रीयास दिसून येण्यासारखें आहे. पेशवाईच्या अखेरीस वाङ्मयाची जी परंपरा पडली ती तशीच बरींच वर्षें पुसट पुसट कायम होती. विशेषतः काव्य-वाङ्मयावर तरी मोरोपंत आणि रामजोशी यांनीं घातलेला ठसा पेशवाई मावळल्यानंतर कित्येक वर्षें कायम होता. १८५० पासून सुमारें १८८० पर्यंत महाराष्ट्रांत झालेलीं काव्यें पाहिलीं म्हणजे त्यांवर वरील परंपरेची छाया पडलेली असल्याचें स्पष्ट दिसेल. १७९५ ते १८२० पर्यंतचा काळ आणि १८५० ते १८८० पर्यंतचा काळ यांत वाङ्मयदृष्टीनें महदंतर असलें तरी त्यांतलें वळण जवळजवळ एक होतेसें वाटतें. नवीन काव्यरचना करितांना दृष्टि मयूर-काव्याच्या प्रौढते–प्रगल्भतेकडे आणि चमत्कृतिजनक शब्दयोजनेकडे असावी

वयाची आणि नवी रचना जुन्या मोरोपंती रचनेशीं तंतोतंत जुळती ठेवणें— इतकी कीं, मोरोपंताचीच आहे असा भास व्हावा—हें कवीचें ध्येय असायाचें. १८५० पासून १८८० पर्यंतच्या काव्यरचनेंत मोरोपंती वळण आधाराला असलें तरी त्या वेळच्या वाङ्मयांत मोरोपंती काव्यांत नाहींत असे विशेष पुष्कळ आहेत. मोरोपंतांच्या कावितेचे झरे एका संस्कृतांतुन आलेले होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या चरणांत त्या झऱ्याबरोबर अगदीं नवे प्रवाह महाराष्ट्रांत वाहूं लागले होते, व या नव्या ओहोळाचें पाणी जुन्या पाटांत आणून सोडण्याचें काम कित्येक कवि भीत भीत करूं लागले होते. तथापि नव्या पाण्यानें जुन्याला अजून आत्मसात् केलें नव्हतें, किंबहुना नव्याला जुन्यापुढें वाहतांहि येत नव्हतें. कवींची अभिरुचि, कवींची ओढ, कवींची आकांक्षा जुन्यालाच खिळलेली होती. जुन्या वळणावरच पण अधिक घोटींव, जास्त सफाईदार, विशेष कुशलतेचें काम करून दाखवायची हाव तत्कालीन काव्योपासकांची होती.

पण १८८० नंतर महाराष्ट्रकाव्याचें रूप पालटलें. इंग्रजी कवितेंत जें विशेष आढळतें तें महाराष्ट्रकवितेंत आलें पाहिजे, आढळलें पाहिजे ही जाणीव कवींच्या कृतींत दिसूं लागली. भाषेच्या चमत्कारापेक्षां अर्थाच्या चमत्काराचें, त्यांतहि बुद्धीला गुदगुल्या करणाऱ्या रचनेपेक्षां अन्तःकरण हलविणाऱ्या रचनेचें महत्त्व कवींना अधिक वाटूं लागलें; कसरती करण्याचें वेड होतें तें गेलें. कृत्रिम डामडौलाला कवि नाक मुरडूं लागले. पण सहज सौभाग्याला आळवूं लागले. सभोंवारचें जग, भोंवतीं होणाऱ्या घडामोडी, ऐहिक व्यवहारांच्या अवगुंठनांत लपलेल्या अंतःस्फूर्ति वगैरे गोष्टींनीं कवि-हृदयें हलूं लागलीं. काव्याचे विषय बदलले, वृत्त बदललें, ध्येय बदललें, भाव बदलले, थाट बदलले; सारांश काव्याचें स्वरूप इतकें भिन्न झालें कीं, हें काव्यच नव्हे असें रसिकंमन्य म्हणूं लागले. मराठी कविता मराठ्यांप्रमाणें, आणि मराठ्यांबरोबर नवे ढंग करूं लागली आणि नवे खेळ खेळूं लागली. पूर्वपरंपरेनें एकदेशी बनलेल्या रसिकांस तें पाहवेनासें झालें. नाकांत नथ नाहीं, कानांत कुड्या-बुगड्या नाहींत, डोकींत सोन्याचीं फुलें नाहींत, अंगांत भरगच्ची चोळी नाहीं, सर्वांग उंची पण अति तलम-नरम वस्त्रांनीं शोभविलेलें नाहीं, आणि चालण्याबोलण्यांत ठरीव पद्धतीचा

ठसका नाहीं, अशी हीं नवी कविता महाराष्ट्राला ओळखूं येईना. महाराष्ट्राची कविता नागरजनांस नागर चेष्टांनीं आणि नागर भूषणांनीं मोहून टाकणारी, गर्भश्रीमंतींत वाढलेली, पोक्त होती. ती एखाद्या खेडवळ पोरीसारखी साधी, सरळ, भाबडी, मनांत येईल तें बोलून टाकणारी, जाडें-भरडें नेसून निःशंकपणें वावरूं गाऊं लागलेली पाहून महाराष्ट्रांतील पंडित आणि शिष्ट नाकें मुरडूं लागले. तथापि संस्कृत वाङ्मयाच्या जोडीस इंग्रजी वाङ्मयाशीं ज्यांचा परिचय झाला होता आणि ज्यांचीं हृदयें बुद्धीच्या दडपणाखालीं चिरडून गेलीं नव्हतीं असे कांहीं रसिक महाराष्ट्रांत होते. त्यांनीं या साध्या पण सहजसुंदर कवितेचा अव्हेर केला नाहीं. त्यांनीं तिच्या सरळपणाचें आणि बाललीलांचें कौतुक केलें. पण असे रसिक किती थोडे होते ! इतके थोडे कीं, केशवसुत, टिळक, विनायक वगैरे कवींच्या काव्यांत लोकांच्या अरसिकतेसंबंधानें विषादाचे उद्गार निघावे ! विनायकाचे पुढील उद्गार पाहा:—

‘ असते गुणभोक्ते जर नगरीं चतुरा, तर कां गुणी
हिंडते भ्रमिष्टापरी वनीं ।
मज हाल पुराची काय पांखरा कळे
परि वदती नगरीं अज्ञानचि कोंदलें
रसिकता सर्व करपली मत्सरानलें
होईल मुका ऐशा स्थानीं जातां वाचस्पती
पाड तो मज गरिबाचा किती ॥ १ ॥

हे उद्गार कवीनें एका पोपटाच्या तोंडीं घातले आहेत. काव्याचा विषय निराळा आहे. ‘ कवि आणि पोपट ’ हें त्या काव्याचें नांव आहे. पोपट नुसता नांवाला आला आहे. संवादाच्या मिषानें आणि पोपटाच्या तोंडानें कवीला आपल्या मनाची तळमळच ओकून टाकावयाची आहे. काव्य मूळ इंग्रजी असावेंसें वाटतें. त्याचें विनायकानें रूपांतर केलेलें असावें. पण कवीच्या मनाला ज्या गोष्टी झोंबलेल्या होत्या, ज्यांची टोंचणी त्याच्या हृदयांत सारखी लागली होती, जळीं-स्थळीं-काष्ठीं-पाषाणीं जें त्याला दिसत होतें, ज्याच्या खडतरपणाचें भेसूर चित्र तो स्वतांच्या व स्वदेशाच्या आयुष्यभर पाहून विषण्ण

झाला होता, तें पारतंत्र्य आणि त्या पारतंत्र्यानें कवीची, तशीच कवीच्या लोकांची व देशाची केलेली दुर्दशा, यांना त्या काव्यांत वाचा फुटलेली आहे. नाहीं तर पोपटाच्या तोंडीं 'रसिकता मत्सरानलें' करपल्याचा उल्लेख कां येता? अरसिकतेच्या कुंपणानें कवीच्या प्रतिभेला प्रतिबंध कितपत झाला हें कळायाला कविचरित्रांत फारसा मार्ग नाहीं; मला अनंततनयांकडून आणि इतर कांहीं मित्रांकडून विनायकाच्या चरित्राची जी माहिती उपलब्ध झाली तींत तरी कांहीं आधार दिसत नाहीं. परंतु त्याच्या मित्रांना जें माहीत नाहीं, जें कोणाला दिसलें नाहीं तें कवीच्या काव्योद्धारांत बाहेर पडल्यानें, स्थलकालादींचा पत्ता लागला नाहीं तरी जगाच्या अरसिकतेनें, अज्ञानानें, अहंपणानें आणि मत्सरानें कवीला वैताग आला असल्याचें स्पष्ट होत आहे. कवि म्हणतोः—

मात्सर्याचा भरला वारा,
अहंपणाचा सर्व पसारा,
अज्ञानाची मिरवे द्वाही,
रसिकत्वाला थारा नाहीं,
काय अशा जनतेंत रहावें?
काय पहावें? काय चहावें?
बरें राहणें निर्जन रानीं,
ओढ्यासंगें गाणें गाणीं ॥ १ ॥

ही जगाची अरसिकता जगाच्या पारतंत्र्याचेंच एक फळ होतें. भोंवतालचें जग परतंत्र, परवश झाल्यानें स्वतंत्रतेसाठीं आसुसलेला कवि अधिकच तळमळावा, आणि परावलंबनाचे विषमय परिणाम त्याला अधिकच प्रतीत व्हावे यांत नवल नाहीं. त्याच्या हृदयाला इंगळ्या टोंचल्याप्रमाणें वेदना होत असाव्या. स्वजन, स्वदेश—आपलें पूर्व विसरून, 'परांवर सारी भिस्त' ठेवून स्वत्वाला पार मुकलेले पाहून विनायकाला चैन पडत नसावें. परवशतेमुळें ओढविलेल्या लाजिरवाण्या स्थितीचें चित्र त्याच्या काव्यांत वारंवार रेखाटलेलें आढळतें. भोंवतालीं दिसणारी आणि स्वतांच्या नित्य प्रत्ययास येणारी अवनतीच विनायकाची दृष्टि वर्तमानावरून भूतकाळाकडे वळण्यास कारण झाली कीं काय कोण जाणे! त्याच्या अंगीं मराठी

साम्राज्याच्या स्वतंत्रतेचें वारें खेळत असावें ! निदान त्या संस्मरणीय गतकाला-संबंधीं त्याला विलक्षण प्रेम वाटत असे यांत संशय नाहीं. "पूर्व दिव्य ज्यांचें त्यांना रम्य भाविकाळ" हा विश्वास त्याच्या हृदयांत दृढ नसता तर विनायकाची सर्व कविता पारतंत्र्याच्या करकोच्यांनीं जर्जर झालेल्या महाराष्ट्रभूच्या आर्तस्वरांनीं आणि हुंदक्यांनीं गहिंवरलेली आढळती; पण तशी ती नाहीं. त्याच्या प्रतिभेची दृष्टि महाराष्ट्राच्या दिव्य पूर्वावर खिळलेली असल्यामुळें महाराष्ट्राचें भवितव्यहि त्याला उज्ज्वलच दिसत असे. त्यामुळें तत्कालीन परवशतेनें, दारिद्र्यानें, परावलंबनानें अंतःकरणाला घरे पडत असतांहि तो लोकांच्या नांवानें खडे फोडीत आणि भिंतीवर डोकें आपटीत राहिला नाहीं. सद्यःस्थितीच्या दिखाऊ लखलखाटानें दिपलेल्या आणि भान विसरलेल्या जनतेला पूर्वीची आठवण देणें हें त्याच्या कवितेनें आपण होऊन अंगावर घेतलेलें काम होतें आणि तें तिनें आपल्या आवांक्याप्रमाणें केलें, हें कोणासहि कबूल करावें लागेल. विनायकाची बहुतेक कविता त्याच धोरणाची आहे. या दृष्टीनें विनायकाची कविता म्हणजे तत्कालीन महाराष्ट्राचें प्रतिबिंब होय. 'शिवाजी उत्सव,' 'महाराष्ट्राच्या इतिहासाचीं साधनें' गोळा करण्याचा उद्योग, वगैरे चळवळींचा उदय विनायकाच्या देखत झाला. त्यांचा पडसाद त्याच्या काव्यांत उठल्यासारखा दिसत आहे. या चळवळींमुळें विनायकाची कविता जन्म पावली असें नव्हे; परंतु त्याची कविता आणि त्या चळवळी या सर्वांचें उगमस्थान त्या वेळची महाराष्ट्राची लौकिक अवस्था होय असें म्हणावयास हरकत नाहीं. म्हणजे एका अर्थी विनायक हा काळमाहात्म्याचा परिपाक आहे. त्या वेळच्या जनतेंत अस्फुटपणें जे विचार, जे भाव, ज्या मनः-प्रवृत्ति जागृत होत होत्या त्यांना विनायकानें तोंड फोडिलें. विनायक हा तत्कालीन जनतेचा वाचस्पति होता. त्याच्या काव्याचे द्वारां त्या वेळची लोक-स्थिति गाऊं किंवा बोलूं लागली.

महाराष्ट्रभूच्या नष्टदशेचें चित्र विनायकानें जसें रेखाटलेलें आहे तसें त्या वेळच्या काव्यवाङ्मयांत क्वचितच दृष्टीस पडेल. विनायकाची 'हतभागिनी' महाराष्ट्रीयांच्या अन्तःकरणास पीळ पाडिल्यावांचून राहणार नाहीं. विशेषतः ज्या एका दोषानें महाराष्ट्राचें वाटोळें झालें तो दोष विनायकानें नेमका दाखविलेला

पाहून जिवंत हृद्याच्या माणसाला क्षणभर तरी थबकल्यावांचून पुढें जाववणार नाहीं ! ज्या महाराष्ट्रभूच्या डोळ्यांतून एक अश्रुबिंदु पडला तर तिचें दुःख हरण करण्यासाठीं, रणावर रणें झुंजणारे तिचे पूत तिच्या चालत्या काळीं अहमहमिकेनें पुढें सरसावत त्या महाराष्ट्रभूमींत आज––हाय !

‘कारटीं करंटीं तिथें
निपजलीं भुतें ! मातृशोणितें
स्वतांला लाली–आणाया धांवलीं !
कल्याण काय नेणतीं
नित्य भांडतीं, आपसांत तीं,
परां वश झालीं–स्वत्वाला विसरलीं. ’

हे विनायकाचे उद्गार विनायकाचे काळीं तर खरे होतेच होते. आज तरी ते खोटे पडले आहेत काय ? मग विनायकाचे पुढचे उद्गार

गेले दिन यावे कसे
वर्तनें असे ? एकदां फसे
गाय जी गाळीं–चेपत ती चालली.

हे आजला कां लागूं पडूं नयेत ? ‘ बुडत्याचा पाय खोलांत ’ म्हणतात तशी बिचाऱ्या महाराष्ट्राची अजूनहि स्थिति नाहीं काय ? विनायका ! तुझ्यासारखे—किंबहुना तुझ्याहून तीव्र हृदयाचे, तीव्रतर भावनांचे आणि तीव्रतम शब्दसामर्थ्याचे कवि जन्माला येऊन महाराष्ट्राला आपल्या आक्रोशांनीं–कठोर वचनांनीं आणि मर्मभेदी शरसंधानांनीं खडबडून जागें करितील तो सुदिन ! तो उगवेल तेव्हां खरा !

‘ हतभागिनी ’ ला जसा आशेचा किरण दिसत नाहीं तसाच ‘ यापुढें ’ हि विनायकाला दिसत नाहीं. हीं दोनहि काव्यें विषण्ण मनाची आर्त वाणी आहे. ‘ जें कांहीं उत्तम होतें तें गेलें ! आतां काय राहिलें आहे ! कपाळकरंटें ! ’ अशा वृत्तीचे दीनोद्गार या दोन काव्यांत आहेत. विनायकाची ही नेहमींची वृत्ति नव्हे. तो आनंदी, प्रसन्न, ताज्या दमाचा गडी होता. आभाळांत उडणाऱ्या

प्रस्तावना

पांखरासारखा स्वच्छंदी प्राणी—निराशेनें चूर होऊन बसणारा नव्हे. वेळ पडली तर स्वतांचीं गाणीं म्हणून पोटाला मिळवील, पण उपाशीं मरायचा नाहीं. अशाहि माणसाच्या वृत्ति उदास होऊन तो रडकुंडीस यावा ऑं! हिंदुस्थानाव्यतिरिक्त कोणत्या देशाच्या इतिहासांत अशा स्थितीला तोड सांपडेल? शिवाजी, रामदास, धनाजी, बाजी, भरारी, फडणवीस नाना, यांसारखे नाना गुणांचे आणि नाना कर्तबगारीचे पुत्र एका काळीं महाराष्ट्रांत उदयास यावे! पण यापुढें? यापुढें तसा संभवहि उरूं नये! प्रसंगाच्या अभावामुळें उपजत बुद्धि जागच्या जागीं जिरावी आणि एका काळीं सोन्याचा तुकडा ठरलेली महाराष्ट्रभू आज रेताड वाळवंटाहूनहि नादान व्हावी अं!

पण विनायकाच्या काव्यांत ही निराशेची दाट छाया तेवढ्या दोन ठिकाणीं दिसते. 'प्रोफेसर छत्र्यांचा केसरी' व 'दसऱ्याचें सोनें' यांचा सूर तोच आहे, तरी त्यांत निराशेपेक्षां खेदच अधिक आहे. स्वातंत्र्याचा शाहीर या नात्यानें त्याच्या बाकीच्या काव्यांत उमेदीचे, उत्साहाचे शब्द ऐकूं येतात. 'महाराष्ट्र-लक्ष्मी,' 'इतिहासाचें मर्म,' 'शिवराजदर्शन,' 'शिवसंदेश' हीं सर्व काव्यें स्वातंत्र्याचीं गाणीं आहेत. यांतहि आजची परतंत्रता आणि पूर्वीची स्वतंत्रता यांतील विरोध स्पष्टपणें रंगविला आहे, पण या सर्वांची अखेरी धीर देणारी आहे. "उद्योग करा, प्रयत्न सोडूं नका, स्वातंत्र्यक्षम व्हा, म्हणजे 'केल्या उद्योगाचे,... केव्हां तरी घडे चीज'" असें तीं काव्यें बजावून सांगत आहेत.

विनायकाच्या कवितेचा एक भाग मुद्दाम वाचण्यासारखा आहे. विशेषतः स्त्रीवर्गाला तो भाग फार आवडेल. मंगळागौरीच्या कहाण्यांबरोबर, अहल्या, पन्ना, पद्मिनी, राणी दुर्गावती, संयोगिता, तारा, कृष्णाकुमारी, वीरमती वगैरे गाणीं व कविता जर आमच्या तरुण मुलींच्या तोंडीं बसतील तर महाराष्ट्राच्या तेजस्वी स्त्रीचारित्र्याचे आरसे त्यांच्या दृष्टीपुढें नित्य राहतील आणि शाळांतील इतिहासांमधून जें मिळावयाचें नाहीं तें खऱ्या महाराष्ट्र स्त्रीचें बाळकडू त्यांना आपोआपच मिळेल. कधीं न ढळणारा करार, न भंगणारा निर्धार, न वांकणारा स्वाभिमान, आणि पुरुषांसहि लाजविणारा पराक्रम एका काळीं आमच्या बायकांत होता, याची साक्ष वरील काव्यांच्यायोगें पटते. विनायकाचीं हीं गाणीं

बोधपूर्ण आहेत. विनायकाचें पूर्वेतिहासावरील प्रेम स्त्रीपराक्रमाच्या आणि स्त्री-यशाच्या गीतांच्या रूपानेंच प्रकट झालें. याचें कारण काय असेल कोणाला ठाऊक ? पुरुषस्वभावाच्या चंचलतेसंबंधानें या गाण्यांत ठिकठिकाणीं विनायकानें उल्लेख केला आहे, आणि एकनिष्ठ स्त्रीस्वभावाचे तर तीं गाणीं म्हणजे जिवंत ठसे आहेत. कवीच्या अनुभवांचें सार आणि चरित्राचें रहस्य या ठिकाणीं सांठविलेलें असेल काय ? विनायकाच्या डोळ्यांच्या जादुगिरीचा प्रभाव दाखविणारे व स्त्रीविषयक चंचलतेची चहाडी करणारे प्रसंग त्याच्या चरित्रांत जितके आले त्यांपेक्षां त्याच्या नेत्रांची मोहिनी जेथें निष्फल झाली, आणि त्याच्या स्वभावाच्या चंचलतेची जेथें डाळ शिजली नाहीं असले प्रसंगच अधिक आले असतील काय ? कोणास ठाऊक ! काळाच्या उदरांत गडप झालेल्या रहस्यांचें आकलन कोण करणार ? एवढें सिद्ध आहे कीं, विनायकानें ऐतिहासिक पुरुषांपेक्षां ऐतिहासिक स्त्रियांचें यशोगान फार केलें, आणि त्यांच्या शीलाच्या ओजस्वितेचें प्रेमानें कौतुक करण्यांत व तिचीं स्तोत्रें गाण्यांत त्याला परमानंद होत असे. कदाचित् महाराष्ट्रांतील पुरुषांपेक्षां महाराष्ट्रांतील स्त्रियांवरच त्याच्या आशेची भिस्त अधिक असेल ! कदाचित् पुरुष चुकले भुलले तर भुलोत बेटे ! त्यांना ताळ्यावर आणायाला, त्यांचे डोळे उघडायाला, महाराष्ट्रांतील स्त्रिया तरी स्वतांचें तेज, स्वतांचें ओज, स्वतांचें शील, आणि स्वतांचें स्वत्व संभाळून राहोत, ही त्याची उत्कट इच्छा असेल ! कदाचित् स्त्रीजातीच्या प्रेमवशतेविषयीं त्याचा अनुभव त्याला सांगत असेल कीं, उपदेशाची जरूर त्याच बाजूला विशेष आहे ! पण तसें असतें तर त्याच्या इतर काव्यांत कोठें ना कोठें तरी स्त्रीसंबंधानें अनुदार उद्गार आढळले असते. तसे ते कोठेंच फारसे आढळत नाहींत. उलट जेथें जेथें विनायक स्त्रीसंबंधानें गातो तेथें तेथें त्याची वृत्ति आदरानें आणि पूज्यभावानें नम्र झालेली दिसते. तेव्हां उपदेशाची विशेष गरज त्या बाजूला आहे असें त्यास वाटत असण्याचा संभव कमी. स्त्रीजातीला उपदेश करण्याचें धाडस त्यानें कोठेंहि उघडपणें केलें नाहीं. पुरुषवर्गाला मात्र वरचेवर कोरडे ओढण्याला त्यानें कमी केलें नाहीं. पुरुषांच्या शीलासंबंधानें त्याचें मत इतकें प्रतिकूल कां कोण जाणे ! त्यांना नीतिपाठ शिकविण्याचा किंवा स्पष्टोक्तीनें टोंचण्याचा एकहि प्रसंग तो वांया जाऊं देत नाहीं !

‘ जो परनारीचा मनीं धरी अभिलाष ।
होईल यशाचा लाभ कुठून तयास ’ ॥ १ ॥

× × × ×

‘ स्त्रीच्या ठायीं दलपतसम जो होतो लंपटमती ।
जीवित्वाला, सर्वस्वाला मुकतो तो शेवटीं ’ ॥ १ ॥

× × × ×

‘ काय होय तें परि पुरुषाला,
नव पुष्पावरच्या भ्रमराला ’ ॥ १ ॥

× × × ×

‘ स्त्रिया भावड्या जगतीं कपटी पुरुषांची जाती. ’

यांसारखे उद्गार त्याच्या काव्यांत जागोजाग ऐकूं येतात. यांत विनायकाच्या अंतरंगाचें प्रतिबिंब दिसत असेल काय ? फुलपांखराप्रमाणें दिसल्या फुलावर झडप घालण्यासाठीं ओढ घेणारें त्याचें बाहेरचें मन आणि समाजाला आधारभूत झालेल्या अंतःकरणप्रवृत्ति ज्यांत जिवंत होत्या तें आंतलें मन यांतील द्वंद्वयुद्धाचें निदर्शन त्यांत होत असेल काय ? तसें असेल तर विनायकाची शिकवण आणि विनायकाचें लौकिक चरित्र यांतील विरोधाचा उलगडा चांगला होईल आणि पापभीरु, रसिक व सोंवळे कविमित्र यांना विनायकासंबंधानें बोलतां–लिहितांना जें संकट पडतें तें पडण्याचें कारण उरणार नाहीं !

या बाबतींत देखील विनायक आणि त्याच्या वेळची सामाजिक स्थिति यांचा अन्योन्य संबंध दिसतो. विनायकाचे वेळीं महाराष्ट्रीय जनतेचें जीवित दुहेरी होतें. महाराष्ट्राचें लौकिक चारित्र्य आणि खासगी दिनचर्या यांत फारकत पडली होती. सामाजिक व राजकीय पुढाऱ्यांचें वर्तन घरांतलें एक आणि बाहेरचें एक होत असे. मन एक सांगे आणि जन एक सांगे अशा कैचींत महाराष्ट्र जनता सांपडली होती. जनांतलें महाराष्ट्र आणि मनांतलें महाराष्ट्र वेगवेगळीं पडत. महाराष्ट्राच्या संसाराचा हा दुरंगी वेष सामाजिक व राजकीय पुढाऱ्यांच्या चरित्रांत स्पष्ट दिसेच दिसे. पण

महाराष्ट्राच्या वाङ्मयांतहि तो उमटलेला विनायकाच्या कवितेमुळें स्पष्ट होतो. विनायकाचें लौकिक चरित्र आणि अंतःस्थ चरित्र यांतील विरोध म्हणजे त्या वेळच्या महाराष्ट्राचें प्रतिबिंब होय, असें पर्यायानें म्हणतां येईल. एका अर्थी हा विरोध कदाचित् नुसता विरोधाचा भासच आहेसें दिसून येईल. त्यावरून जर कांहीं सिद्ध होत असेल तर तें इतकेंच कीं, विनायक जात्या कवि होता; त्याचें अंतःकरण कवीचें होतें, त्याच्या वृत्ति–प्रवृत्ति कवीच्या, भाव-भावना कवीच्या होत्या; परंतु त्याचें मनोबल त्या वेळच्या समाजाचें होतें. त्याच्या ज्ञानेंद्रियांवर होणाऱ्या प्रत्येक आघातानें त्याचें हृदय थरारे. रमणीयता कोठेंहि दिसो तो तिला मोहून जाई; माधुर्य कोठेंहि आढळो त्याचा जीव लालचावे. हृदयाची अलौकिक कोमलता, अंतःकरणाची संस्कारक्षमता, हा कवीच्या प्रकृतीचा विशेष असतो तो विनायकांत होता, हेंच त्याच्या लौकिक चरित्रावरून स्पष्ट होतें. रंगाच्या सान्निध्यानें रंगणारी त्याची वृत्ति असल्यानें सुंदर वस्तूकडे त्याचे डोळे ओढ घेत, मधुरालापांनीं त्याचे कान टवकारून उभे होत, आणि त्या मोहाचा प्रभाव त्याच्या अन्तःकरणावर इतका होई कीं, त्याचें भान क्षणभर नष्ट होई, तो वेड्याप्रमाणें त्या त्या विषयाचे मागें धांवे. हें लक्षण कवीचेंच होतें. परंतु कवीच्या प्रतिभेची पोंच आणि झेंप याचे पलीकडे जाते. ती दिसणाऱ्याच्या मागें आणि ऐकूं येणाऱ्याचे पलीकडे काय आहे याचा थांग लावीत असते. तो लागल्याविना, तळ सांपडल्याविना तिला चैन पडत नाहीं. बाह्य जगाकडून इंद्रियांवर उठणारे ठसे सांठवावे व त्यांचें यथावत् प्रतिबिंब मनापुढें व क्रमानें जनापुढें उभें करावें हा कवित्वाचा नुसता ओनामा आहे. पहिल्या प्रतीच्या कवित्वाला तेवढें पुरत नाहीं. त्याची धांव फार मोठी. ती जेथें असेल तेथें चलत्या–फिरत्या विश्वाच्या चित्रांपेक्षां असत्या-जागत्या विश्वाचेंच चित्र पाहावयास मिळतें. निःशब्दाचे ध्वनि आणि अदृष्टाचें दृश्य तेथें अनुभवास यावयाचें. विनायकाची कविता या परावाणीच्या व परावस्तुच्या प्रदेशाकडे फारशी झुकली नाहीं. कदाचित्, तिला क्वचित् क्वचित् त्याचे ओझरते भास होत असतील, झाले असतील, पण त्या प्रांतांत तिचा प्रवेश झाला नसावा. त्या प्रदेशाच्या कांठाकांठावर ती कधीं कधीं चाचपडत असेल. नाहीं तर—

स्वानुभूत वासाचें दान
करावयाला जोंवर ये न
तोंवर कवितालतिकेवरती
कर्णिकार सुमनांची भरती

किंवा

उडती बागडती पक्षी, तत्परता ठेवुनि भक्ष्यीं
गाती ब्रह्मानंदानें, सृष्टीनें रचिलें गाणें
भाव तयांचे वळखावे, शब्दरूप त्यांला द्यावें
तोच कवी ज्या ही क्षमता, मी गणमात्रा वर्तविता

किंवा

महाकवी थोर नदाप्रमाणें
मी बापडा ओघळ अल्प जाणें
धाकें न ओढा झुळझूळ वाहे
माझी तशी ही गुणगूण आहे.

हे उद्गार विनायकानें काढिले नसते. विनायकाच्या तीन चार काव्यांचा रोख त्याच्या इतर काव्यांच्याहून अगदीं भिन्न आहे. 'प्रीति निमाली तर', 'सुवास', 'स्त्री आणि पुरुष' हीं तीन विनायकाचीं आहेत अशी खातरजमा रा. अनंततनय देतात म्हणून, नाहीं तर तीं केशवसुतांच्या काव्यांत मिसळून जातीं.* या काव्याची भाषा, छंद, अर्थव्यक्तीची पद्धत, व्यक्तांतून निघणारा अव्यक्ताचा ध्वनि आणि या सर्वांहून विशेष यांत दिसून येणारी क्षुण्णमार्गाविषयीं बेपर्वाई विनायकाची नेहमींची नव्हे. शब्द साधे पण अर्थ पूर्णपणें व्यक्त करणारे योजायाचे, छंदःसुलभ रचना करावयाची, वाचकाच्या दृष्टीला किंवा मनाला किंवा अंतःकरणाला ठेंचा खाऊं न देतां सुखानें प्रतिपाद्य विषयाच्या अखेरीस पोंचवावयाचें ही त्याची नित्याची रीत आहे. त्याच्या काव्याचें वृत्त बहुधा लोकाभिरुचीला मान्य झालेलें, निदान तिच्या नित्य परिचयाचें असतें. आर्या, साकी, दिंडी, शार्दूलविक्रीडित किंवा कांहीं

---

* या कविता काव्यरत्नावलीच्या अंकांतून प्रसिद्धि पावल्या असून डिसेंबर १८९९ च्या अंकांत 'सालअखेर' या सदरांत त्यांची स्तुति आहे.

लावण्यांच्या चाली यांबाहेर ते फारसे जात नाहींत. परंतु 'सुवास' आणि 'स्त्री आणि पुरुष' या काव्यांचीं वृत्तें अगदीं नवीन, निदान त्या कालाला फारशीं परिचित न झालेलीं आहेत. 'प्रीति निमाली तर' शार्दूलविक्रीडित वृत्तांतच आहे, पण तें खरें खरें शार्दूल-विक्रीडित आहे. अतीन्द्रिय रहस्याची झांक 'सुवासांत विशेष आहे', तर 'स्त्री आणि पुरुष' या काव्याची कोमल–मनोहर–सूचकता बहारीची आहे. त्याच्या आटपशीरपणानेंहि त्याच्या मोहकतेंत कमी भर घातली आहे असें नाहीं. एकंदरींत हीं तीन काव्यें विनायकाचीं नाहींत असें कोणी सिद्ध करील तर विनायकाच्या दृष्टीनें मला अत्यंत वाईट वाटेल, पण केशवसुतांच्या कवितेंत भेसळ झाली असें वाटणार नाहीं.

विनायकाच्या काव्यांत क्वचित् का होईना, केशवसुतांच्या कवितेचा सूर ऐकूं यावा याला कारण त्यांचें साहचर्य किंवा परस्पर प्रेम, किंवा काव्यपरिचय असेल कदाचित् ! परंतु मला त्याचें कारण निराळेंच वाटतें. मला वाटतें १८८० पासून आतांपर्यंतचा काळ म्हणजे महाराष्ट्र काव्यवाङ्मयाच्या नव्या मनूच्या महोदयाचें– सूर्योदयाचें तांबडें फुटल्याचा आहे. हा उषःकाळहि म्हणतां येणार नाहीं. उषःकाळाचीं पूर्व चिन्हें स्पष्ट दाखविणारी ती पहाट आहे. महाराष्ट्राच्या अंगांत नवें रक्त सळसळूं लागल्याचें, नवें वारें भरूं लागल्याचें—क्वचित् भणभणूं लागल्याचें, महाराष्ट्राची दृष्टि फिरल्याचें आणि महाराष्ट्राच्या प्रतिभेला नवीं स्वप्नें दिसूं लागल्याचें, नवे भास होऊं लागल्याचें आणि नवीनच विश्व सांपडल्यानें होणाऱ्या नवीन अननुभूत प्रत्ययाचें हें लक्षण आहे. लहान मुलाला प्रथम वाचा फुटतांना जसें त्याचें होतें तसें महाराष्ट्राचें या काळांत झालें आहे. मनांत अर्थ पुष्कळ आहे, हृदयांत चैतन्य तुंबलेलें आहे, ओठ फुरफुरताहेत, जीभ लवलव करीत आहे; पण स्पष्ट प्रस्फुट वाणी बाहेर पडत नाहीं. नैसर्गिक अडचणींच्या जोडीस कुंद आसमंत आणि गुदमरून टाकणारें वातावरण मिळाल्यामुळें महाराष्ट्राची नवी कविता कोठें तुरळक—इथें—तिथें—अशी क्वचित् कदाचित् बोलते.

अशा स्थितींत तत्कालीन कविवर्गांत विनायकाची जागा कोणती या प्रश्नाचें उत्तर देणें कठिण आहे. तथापि त्याच्या संबंधानें एक विधान बिनदिक्कत करितां

येईल कीं, अगदीं नीरस कविता त्यांनीं लिहिली नाहीं. कविता करावयाची म्हणून केलेली कविता त्यांची कोणतीच नाहीं. मनुष्याच्या अंतरंगांतील गूढ प्रदेशांत बुड्या मारून तेथील रत्नें त्यांनीं शोधून आणिलीं नसलीं, किंवा सांताच्या कुंपणा-वरून पलीकडे उडी मारून अज्ञाताच्या—अज्ञेयाच्या रहस्य प्रदेशांतील निगूढ गाणीं त्यांनीं ऐकिलीं—ऐकविलीं नसलीं तरी लौकिक जगांतील आणि लौकिक भावांतील सर्वमान्यवृत्तींचीं आणि सत्यांचीं गोड गीतें त्यांनीं गाइलीं आहेत. विशेषतः महाराष्ट्राच्या दिव्य पूर्वेतिहासाची आठवण त्यांनीं महाराष्ट्राला करून दिली आहे आणि महाराष्ट्राच्या स्त्रीवर्गापुढें ओजस्वितेचे आदर्श ठेविले आहेत. 'चिमा', 'प्रीति निमाली तर', 'सुवास' आणि 'स्त्री आणि पुरुष' यांत त्यांच्या काव्यशक्तीची परिसीमा झाली आहे. त्यांची स्वातंत्र्याची लालसा आणि परवशतेचा—गुलामगिरीचा—तिटकारा त्यांच्या काव्याचे द्वारां वाचकांचे हृदयांत पडसाद उठविल्याशिवाय राहणार नाहींत. त्यांच्या अंगीं थोडक्या शब्दांनीं एखादा देखावा, एखादा प्रसंग, एखादें सृष्टिसौंदर्याचें निवासस्थान डोळ्यापुढें उभे करण्याची शक्ति मोठी होती. तरीहि इंग्रजी वाङ्मयाशीं त्यांचा झाला होता त्यापेक्षां अधिक विस्तृत आणि निकट परिचय झाला असता तर बहार झाली असती असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. विनायकासारखे कवि प्रसादचिन्ह म्हणून महत्त्वाचे आहेत. तबल्यावरची थाप आणि तंबुऱ्याच्या तारेचा शब्द म्हणजे गाणें नव्हे. गवयाच्या गाण्याचा भर आणि खरा रंग पुढेंच असतो. पण तो यायला आणि त्यानें रसिक वर्गाला डोलूं लावायाला त्या थापेची आणि त्या तारेच्या शब्दाची अत्यंत जरूर असते. यांच्यावांचून त्याचा उदयच व्हायाचा नाहीं. केल्यापेक्षां करावयाची, झाल्यापेक्षां होणाराची, ज्ञातापेक्षां ज्ञेयाची मातबरी मोठी खरी. पण ती केव्हां ? केलेलें, झालेलें आणि ज्ञात हातांत असेल तेव्हां. कळीपेक्षां फुलाचा मान अधिक होईल. पण पुढच्या फुलासाठीं कळीची जोपासना आणि कळीचें कौतुक केल्यावांचून मनुष्याला राहवेल काय ? किंबहुना कळीची जादूच पुष्कळदां अधिक मोहक असते. तिच्या पोटीं अनंत विश्व भरलेलें असतें. या दृष्टीनें विनायकासारख्या कवींची कविता वाचिली असतां महाराष्ट्राच्या व महाराष्ट्र-वाङ्मयाच्या भवितव्यतेविषयीं निराश होण्याचें कारण उरणार नाहीं.

विनायकाचें चरित्र

' माझें *चारित्र इतकें विचित्र आहे कीं, कोणीं (ऐकूं नये); ऐकिल्यास माझी कविता तो वाचणारच नाहीं, तरी चरित्र हवें असल्यास कविता पाठवितां येत नाहींत ! "

—विनायक

प्रतिबंध केला कीं, त्यांतून निसटण्याचा प्रयत्न करणें हा सृष्ट वस्तूचा धर्म आहे. पाण्याला बांध घातला कीं, तें त्यांतुन निसटण्याकरितां बारा वाटांनीं प्रयत्न करीत असतें. हींच गति मनुष्यप्राण्याची आहे. ' माझें चरित्र कोणीं पाहूं नये ' अशी अनीगा विनायकानें घातली म्हणूनच त्याचें चरित्र जाणण्याची प्रत्येक महाराष्ट्रकाव्यभक्ताला तीव्र जिज्ञासा लागलेली आहे. ही महाराष्ट्राची बहुतकाळची जिज्ञासा, प्रस्तुत लेखक यथाशक्ति व यथामति पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

विनायकाचा जन्म इ. स. १८७२ त सप्टेंबरच्या १५ तारखेस रविवारीं, धुळें मुक्कामीं झाला. वडिलांचें नांव जनार्दनपंत ऊर्फ जनूभाऊ करंदीकर व

उपरिलिखित वाक्य खुद्द विनायक कवींचें आहे. कै० दत्तात्रय कोंडो घाटे, बी. ए., या नामांकित कवीनें नवनीताचें धर्तीवर अर्वाचीन कवितांचें नवनीत तयार करण्याचे हेतुनें आधुनिक कविता व कवींचीं चरित्रें जमविण्याचा प्रयत्न केला होता. त्या वेळीं त्यांनीं रीतीप्रमाणें कवि विनायकाकडेहि सचरित्र कवितांची मागणी केली असतां त्यांस विनायकाकडून वरील मथळ्याचें उत्तर मिळालें. पुढें कालांतरानें तो काव्यसंग्रह, सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रकवि चंद्रशेखर शिवराम गोऱ्हे यांचे प्रयत्नानें ' अर्वाचीन कविता ' या नांवाखालीं रा. रा. दामोदर सावळाराम यंदे यांचे मार्फत निघाला; पण त्यांत विनायकाचें काव्य आलें नाहीं व चरित्र तर नाहींच नाहीं ! बिचारा संकल्पक, संग्राहक व संपादक घाटे यांस तर तो भाग मुद्रित झालेला पाहण्याचेंहि भाग्य लाधलें नाहीं !

मातुःश्रींचें नांव लक्ष्मीबाई. मूळगांव कोंकणांत अलीबागेजवळ 'नागांव.' मातुःश्रींचें माहेरहि तेंच. विनायकाचे थोरले बंधु 'बळवंतराव ऊर्फ बाळाभाऊ' यांनीं आपल्या कांहीं कविता 'रमाकांत नागांवकर' या टोपण नांवानें प्रसिद्ध केल्या आहेत.

जुनीं संस्कृत काव्यें वाचलीं तर बहुधा असें आढळून येतें कीं, चरित्र-नायकांचे जन्मदिवस व काल हीं मोठीं शुभ वर्णिलेलीं असतात. श्रीमत् आद्य शंकराचार्य ज्या दिवशीं जन्मले त्या दिवसाचें वर्णन श्रीमत् विद्यारण्यांनीं श्रीमच्छांकरदिग्विजयांत फार सुंदर केलें आहे. उदाहरणार्थ पाहा:—

'तस्मिन्दिने मृगकरीन्द्रतरक्षुसिंह-
सर्पाखुमुख्यबहुजन्तुगणा द्विषन्तः ।
वैरं विहाय सह चेरुरतीव हृष्टाः
कण्डूमपाकृषत साधुतया निघृष्टाः ॥ ७३ ॥
'वृक्षा लताः कुसुमराशिफलान्यमुञ्च-
न्नद्यः प्रसन्नसलिला निखिलास्तथैव ।
जाता मुहुर्जलधरोऽपि निजं विकारं
भूभृद्गणादपि जलं सहसोत्पपात ॥ ७४ ॥
'सर्वाभिराशाभिरलं प्रसेदे
वातैरभाव्यद्भुतदिव्यगन्धैः ।
प्रजज्वलेऽपि ज्वलनैस्तदानीं
प्रदक्षिणीभूतविचित्रकीलैः' ॥ ७६ ॥

वरील वर्णनावर 'कविसंप्रदायाचा' शिक्का बसून त्याची विल्हेवाट कशी काय लागेल हें ठरलेलेंच आहे. प्रस्तुत चरित्रनायकाचें जन्मकालाचें जर असें रसभरित कोणीं वर्णन केलें [या दिवसाचें वर्णन प्रसिद्ध महाराष्ट्र लेखक कै० हरि कृष्ण दामले यांनीं आपल्या "पार्वतीप्रकोप" या काव्यांत फार चांगलें केलें आहे.] तर त्याला सांप्रदायाचें शेलापागोटें देणें जड जाणार आहे. कारण खानदेश ग्याझेटियर पुस्तक १२ यांत या दिवसाचें वर्णन सरकारी रीतीनें प्रासिद्ध झालें आहे. जिज्ञासूंनीं अवश्य पाहावें.

विनायक जन्माला आला त्या दिवशीं पांझरा नदीला पूर येऊन जनतेचें किती भयंकर नुकसान झालें याचें वर्णन त्यांत सविस्तर केलें आहे. या वेळीं जनुभाऊ करंदीकर पराडकरांच्या घराजवळ राहात असत. बाळंतिणीच्या बाजेपर्यंत पाणी येऊन पोंचल्यावर बाळबाळंतिणीस मोठ्या शिकस्तीनें बाहेर काढिलें. घरची अत्यंत गरिबी असल्यामुळें पुरापायीं झालेलें नुकसान भरून तर निघालें नाहींच पण हाल मात्र परमावधीचे झाले. त्या वेळचे धुळ्याचे हुजूर खजीनदार भिकू अण्णा दाते यांनीं या कुटुंबाची एक महिनाभर खाण्यापिण्याची सोय लाविली. त्यामुळें ते दिवस कसेबसे पार पडले. पुढेंहि हेच अण्णा या कुटुंबाचा समाचार बहुत दिवसपर्यंत घेत असत. या वेळीं जनुभाऊ हे कोर्टांत लिलांव, फिर्याद वगैरे पुकारण्याचें (म्हणजे जवळ जवळ शिपायाचें-बेलिफाचेंहि नव्हे.) काम करित असत.

जनार्दनपंतांना एकंदर आठ अपत्यें झालीं. पैकीं पांच मुलगे व तीन मुली. ज्येष्ठ चिरंजीव बळवंतराव. यांना ‘ बाळाभाऊ ’ असें म्हणत असत. ते पुष्कळ दिवस ‘ खानदेश वैभवा ’ चे संपादक होते. त्यांनीं कविता बरीच लिहिली असून ती ‘ बलवंत ’, ‘ रमाकांत नागांवकर ’ व ‘ गंधर्व ’ या तीन नांवांखालीं प्रसिद्ध आहे. बलवंताची कविता सरस, शुद्ध व मार्मिक आहे. ‘ प्रेमालेख्य ’ हें त्यांचें एकच सुंदर काव्य वरील म्हणण्याची सत्यता सिद्ध करावयास समर्थ आहे. अशा प्रेमळ व रसिक कवीकडूनच विनायकास कवितेचा ‘ श्रीगणे ’ मिळाला होता.

द्वितीय चिरंजीव विश्वनाथपंत हे रेव्हेन्यू खात्यांत कारकुनापासून वाढत वाढत हुजूर डेप्युटी कलेक्टरच्या जागेपर्यंत जाऊन पोंचले होते. या कुटुंबाचा सर्वतोपरी भार यांनींच वाहिला. यांना अपत्यें दोन. एक मुलगा व एक मुलगी. मुलाचें नांव ‘ नारायण ’ व मुलीचें ‘ मुक्ताबाई. ’ नारायणराव बी. ए. झाल्यावर बरेच दिवस पुणें येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें शिक्षकाचें काम करीत असत. एलएल्. बी. ची परीक्षा पास झाल्यावर त्यांनीं आतां आपल्या मूळ गांवीं म्हणजे ‘ धुळें ’ येथें वकिलीला सुरवात केली आहे. विद्याव्यासंग बराच झाला असल्यामुळें म्हणा किंवा घरांतच कवितेचें बाळकडू मिळालें असल्यामुळें म्हणा, नारायणरावांनाहि थोडाफार कवितेचा नाद आहे. विनायकाची अपुरी कविता ‘ हिरकणी ’ ही यांनीं

पूर्ण केली असून तिची हस्तलिखित प्रत उपलब्ध झाली आहे व ती पुढें परिशिष्टांत दिली आहे. या कवितेखालीं ' ना. वि. क. ' असें नांव दिलेलें आहे. ' नाविक ' म्हणजे ' नारायण विश्वनाथ करंदीकर. '

तृतीय पुत्र ' विनायक ' हे प्रस्तुत चरित्रनायक होत.

चवथे पुत्र दत्तात्रेय ऊर्फ दत्तोपंत हे पोलीसखात्यांत नोकर होते व पांचवें गोपाळराव. यांनीं एल्एल्. बी. ची परिक्षा झाल्यावर धुळें येथेंच वकिलीची सनद काढिली होती. परंतु खेदाची गोष्ट ही कीं, हातीं सनद येण्यापूर्वीच त्यांनीं आपला इहलोकचा कारभार आटोपला. गोपाळरावांचे मनांतून आपल्या उभय बंधूंच्या कविता एकत्र करून त्या पुस्तकरूपानें छापविण्याचें होतें, परंतु ईश्वरी इच्छा तशी नव्हती ! विनायकाची सेवा प्रस्तुत लेखकाकडून व्हावी असाच ईश्वरी संकेत होता म्हणावयाचें !

जनूभाऊंच्या तीन मुलींपैकीं पहिली धुळें येथील चिंत्तोपंत लेले यांना दिलेली होती. दुसरी बडोदें येथील ' फडके ' यांचेकडे दिलेली असून तिसरी बीड येथें डोंगरे यांचेकडे दिली आहे. या तीन मुलींपैकीं शेवटच्या दोन आज हयात आहेत. असो. उपरिनिर्दिष्ट पांचहि भाऊ लहानपणापासूनच हुशार, बुद्धिमान् व तेजस्वी असत.

विनायकाचें सर्व शिक्षण धुळें येथेंच झालें. त्या वेळीं धुळें येथील गरुड हायस्कुलांत रा. ब. गणेश जनार्दन आगाशे हे मुख्याध्यापक असून महादेव शिवराम आपटे हे उपशिक्षक होते. या दोघांहि शिक्षकांची विनायकावर फार मर्जी असे. शाळेंत असतांनाच त्यानें Green's Fairy Tales या पुस्तकांतील सरासरी १०० गोष्टींचें कविताबद्ध भाषांतर केलें होतें. त्याचप्रमाणें त्यानें Grey कवीच्या Elegy नामक प्रख्यात काव्याचेंहि मराठींत भाषांतर केलें होतें. परंतु खेदाची गोष्ट ही कीं, यांपैकीं उपलब्ध असें कांहींच नाहीं. Principles of morality (नीतिशास्त्राचीं मूलतत्त्वें) या सुंदर ग्रंथाचें भाषांतर विनायकानें गद्यांत केलें असून तें ' नीतितत्त्वें ' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. हें शाळेंत शिकत असतांनाच लिहिलेलें पुस्तक त्यानें मुंबईच्या ' निर्णयसागर ' छापखान्याला अवघ्या ५० रुपयांस सर्व हक्कांसह विकून दिलेलें आहे. विनायक काव्यरचना इतकी जलद करी

कीं त्याला ' शीघ्रकवि ' म्हणावयास कोणतीच हरकत नाहीं. वर्गांत शिक्षकांनीं लिहावयास सांगितलेले निबंधहि तो कवितेंतच लिही. School Final चे वर्गांत असतां मित्रांबरोबर भेंड्या लावतांना तो शीघ्र कवित्व करून आपल्या मित्रांना सारखी हार खावयास लावीत असे! भाषाविषय त्याचा अत्यंत आवडता असून तो, तो अत्यंत मार्मिकतेनें शिकवीत असे. त्या वेळीं धुळें हायस्कुलांत वांगीकर या उपनांवाचे एक शिक्षक होते. हे मराठी शिकवीत असत. त्यांची विनायकावर इतकी बहाल मर्जी असे कीं, ते आपलें अध्यापनाचें काम समयपरत्वें त्याचेकडून करवून घेत असत. मायभाषेवर त्याचें इतकें अलोट प्रेम होतें कीं, त्यानें आपल्या अभ्यासाचे खोलींत, ही

आर्या (गीति)

वाटे ज्या बाळगणें प्राकृतभाषाभिमान हें पाप,
होवो न उंबरा हा चढण्याचा त्याजला कधीं ताप.

लिहून ठेविली होती. ही कविता दिसण्यांत जरी विशेषशी मोहक नाहीं तरी पण तींत उत्कटता विशेष असून ती त्यानें विद्यार्थीदशेंत असतांना लिहिली आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. वरील आर्येप्रमाणेंच एक

श्लोक—

आजचा दिन वृथा नच जाउं द्या,
फार घात असे समजा ' उद्यां '
जो उद्यांवर बसतोचि पहा नर,
गात राहिल कसा चिर तो तर.

हि लिहून लाविला होता. या श्लोकांतहि कांहीं विशेष स्वारस्य आहे असें नाहीं. वाणी व कृति यांचा मेळच घालावयाचा म्हटलें तर विनायक लहानपणीं म्हणजे विद्यार्थीदशेंत असतांना—व बहुतेक मुलें लहानपणीं तशींच असतात; पुढें जों जों तीं मोठीं होत जातात तों तों त्यांना पंख फुटूं लागतात ही गोष्ट वेगळी—तो बराच नियमितपणानें व टापटिपीनें वागत असे, असें म्हटलें पाहिजे. असो. गणित हा विषय त्याचा अत्यंत नावडता होता व म्हणून तो नेहमीं म्हणत असे कीं,

मला एका गणिताखेरीज अगणित विषय आवडतात. जेमतेम अभ्यासाचा गाडा त्यानें अशा प्रकारें स्कूल फायनलपर्यंत ढकलत नेऊन तो इ. स. १८९१।९२ सालीं परीक्षेस बसला. सुप्रसिद्ध कवि कै० केशवसुत हे या वेळीं मुंबईस नोकरी करून असत. विनायकास भेटण्याकरितां म्हणून केशवसुत गोरेगांवकर बिल्डिंग्जमध्यें गेले असतां दोघेहि बोलण्याच्या भरांत इतके गुंगले कीं, विनायकाला परीक्षेस जावयाचें भान राहिलें नाहीं, व केशवसुतांना नोकरीवर जाण्याची आठवण झाली नाहीं. अर्थात् एक पेपर अशाप्रकारें अंतरल्यामुळें विनायकास परीक्षेंत नापास व्हावें लागलें. यापुढें तो पुन्हां परीक्षेस बसला नाहीं. खऱ्या जातिवंत कवीचें वर्तन दिक्कालातीत कसें असतें याचें हें एक उत्तम उदाहरण आहे.

इ. स. १८९३ सालीं डिसेंबर महिन्यांत विनायकाचें लग्न झालें. या वेळीं त्याचें वय सरासरीं २१ वर्षांचें होतें. लग्नाचे वेळीं आई व बाप हीं दोघेंहि होतीं. विनायकाचे सासरे 'रंगो वामन पटवर्धन' हे एरंडोलास सर्कल इन्स्पेक्टरचे कामावर असतांना विश्वनाथपंत करंदीकर हे भडगांवास महालकरी होते. मशारनिल्हे पटवर्धन व विश्वनाथपंत यांचा लहानपणापासूनचा स्नेहसंबंध असल्यामुळें हा शरीरसंबंध सहजासहजीं घडून आला. लग्नाची सर्व तजवीज विश्वनाथपंतांनींच केली. असो.

अशा प्रकारें विनायकाचे दोन हाताचे चार हात होऊन तो संसारपाशांत अडकला खरा, परंतु त्याचें गृह्यवर्तन अत्यंत बेफिकीरीचें असें. सरस्वतीबाईंचे अंगीं नवऱ्यास आपलेसें करून घेण्याची करामत नव्हती म्हणून म्हणा किंवा विनायकास आपलें मन रंगविण्याइतकें काव्य आपल्या पत्नींत आढळलें नाहीं, म्हणून म्हणा, एवढी गोष्ट खरी कीं, खरें संसारसुख उभयतांनाहि लाभलें नाहीं. सदर गोष्टीची कार्यकारणपरंपरा कोणी कशीहि लावो, प्रस्तुत लेखकाची अशी समजूत आहे कीं, काव्यरसापुढें विनायकाला इतर सर्व रस अगदीं तुच्छ वाटत असत व म्हणूनच तो काव्याखेरीज बाकीच्या ऐहिक सुखांविषयीं निरासक्त असे. इ. स. १९०६ सालीं त्यांनीं धरणगांव मुक्कामाहून खामगांव येथील शंकर पांडुरंग जोशी नांवाच्या एका गृहस्थाला एक खाजगी लिहिलेलें पत्र

कवि विनायक

उपलब्ध झालें आहे. या पत्रावरून वरील म्हणण्यास चांगलाच दुजोरा मिळतो. तें पत्र असें:--

श्री

धरणगांव
४-१-१९०६

राजश्री शंकर पांडुरंग जोशी,

आशीर्वाद् विशेष, आपण मला भेटलांत आणि कवितेविषयीं आस्था प्रगट केली. फार आनंदाची गोष्ट आहे. मात्र येवढी गोष्ट लक्षांत असूं द्या कीं, कविता म्हणजे फकीरी आहे. तिच्या नादीं लागल्यावर तुम्हांस ऐहिक वैभवावर पाणीच सोडावें लागेल, किंवा त्याचा तुम्हांला आपोआपच वीट येईल.

चांगल्या कवितेचें वाचन असूं द्या, रसिकांचा सहवास घडवून आणा, आणि एखाद्या सद्गुरूचा कृपाप्रसाद् संपादन करा. तुम्ही राहतां त्या रहाळांत शेवडे नांवाचे सद्गृहस्थ आहेत. ते तुम्हांस सुमार्ग दाखवितील. त्यांची माझी प्रत्यक्ष भेट नाहीं. तथापि माझ्या कनिष्ठ बंधूंच्या सांगण्यावरून त्यांच्या पात्रतेबद्दल माझा पूर्ण भरंवसा आहे.

(सही) **विनायक.**

उपरिलिखित पत्रावरून विनायकाच्या एकंदर चरित्रपटावर चांगलाच प्रकाश पडण्याजोगा आहे. डोळस वाचकांना वरील पत्राचे उजेडांत विनायकाचें चरित्र बऱ्याच चांगल्या तऱ्हेनें वाचतां येईल असा समज आहे.

'वेडा कोण ?' या नांवाची एक कविता विनायकाच्या ज्येष्ठ बंधूंनीं म्हणजे बळवंतांनीं लिहिली आहे, तींत विनायकाचें चरित्रच त्यांनीं यथातथ्य रेखाटलें आहे; तशीच 'ही कोण माझी दशा' नांवाची दुसरी एक कविता बळवंतांनींच लिहिलेली आहे ती देखील विनायकाचे बाबतींत तंतोतंत जुळते. 'दोन पंथ' या नांवाची विनायकाची कविता आहे. ती 'वेडा कोण ?' या कवितेस उत्तरादाखल म्हणून असावी असें प्रस्तुत लेखकाचें मत आहे. जिज्ञासूंनीं या तिन्ही कविता अवश्य वाचून पाहाव्या. 'वेडा कोण' ही कविता अभिनव

काव्यमालेच्या तिसऱ्या सरांत छापिली असून ‘दोन मार्ग’ ही प्रस्तुत पुस्तकाच्या १३४ पृष्ठावर आहे.*

विनायकाची प्रसिद्धीस आलेली अगदीं पहिली कविता म्हटली म्हणजे ‘एक पोलीस अम्मलदार’ ही होय. या कवितेंत एक गृहस्थ लांगूलचालनानें व क्रूरतेनें एक एक पदवी कसा पटकावीत गेला व शेवटीं त्याचे नांवामागें ‘साहेब’ ही पदवी लागून तो लोकांत कसा मानमरातब पावला याचें मोठें मजेदार वर्णन केलेलें आहे. सदर कविता धुळें येथें ‘नारायणराव पेशवे’ म्हणून एक पोलीस इन्स्पेक्टर होते, त्यांचेवर लिहिलेली आहे. सदर कवितेच्या कांहीं ओळी उपलब्ध झाल्या आहेत, त्या अशाः—

पद (**चाल :** उद्धवा शांतवन करि जा.)

म्हणतां मज नाऱ्या नाऱ्या । नारायण पडलें नांव,
नारायण कालगतीनें । झाला नारायणराव;
श्रीमंत मीच म्हणतात,
सरकार मला म्हणतात,
बहु जन मज गणती तात,

ही कविता लिहिली त्या वेळीं इतकी लोकप्रिय झाली होती कीं, धुळें शहरांतील आबालवृद्धांस बहुतेक ती पाठ झाली होती. सबंध कविता हातीं येण्याकरितां पुष्कळ खटपट केली, पण ती व्यर्थ झाली.

“मनुष्य इच्छी एक व देव करी अनेक” या म्हणीचा अनुभव संसारांत मनुष्याला पदोपदीं येतो, तरी पण सर्वतोपरी पंगू अशा मनुष्याला अहंमन्यतेचें भरभक्कम गांठोडें उराशीं घट्ट धरून बसण्याची हाव सोडवत नाहीं. वरील पद्यावरून विनायकाचे मनांत पोलीसखात्याबद्दल किती आदर होता याची थोडीफार कल्पना सहज करतां येते. परंतु परिस्थिति अशी उत्पन्न झाली कीं, बिचाऱ्याला प्रथम पोलीसमध्येंच नोकरी करावी लागली. पण हा जुलमाचा रामराम फार दिवस

* ‘वेडा कोण?’ ही कविता डिसेंबर १९०२ च्या मनोरंजनांत आहे. अभिनवकाव्यमालेंत नाहीं.

टिकला नाहीं. पोलीसखात्यांतील नोकरांस लागणारी मनोरचना विनायकाजवळ नसल्याकारणानें त्याला ती नोकरी सोडून द्यावी लागली. सर्व आयुष्याची व संसाराची राखरांगोळी करणारी व्यसनें 'वेश्या व वारुणी'* हीं त्याला पोलीस-खात्यांत नोकरी करीत असतांनाच लागलीं असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. कोणी म्हणतात एका असिस्टंट कलेक्टरला मराठी शिकविण्याला हा राहिला असतां त्याच्या शिरस्तेदारानें हा मंत्रोपदेश त्याला दिला व कोणाच्या मतें त्याला हें बाळकडू घरांतच मिळालें.† कांहीं का असेना तो या दोन्ही व्यसनांच्या तावडींत सांपडला होता ही गोष्ट निर्विवाद आहे व ती लपवून ठेवण्यांत तादृश फायदाहि नाहीं. पोलीसमधली नोकरी सोडल्यावर त्याला फरारी होऊन, कांहीं दिवस, धार व देवास या संस्थानांत अज्ञातवासांत काढावे लागले असें म्हणतात. या काळांत त्यानें आपला उदरनिर्वाह आपल्या कवितांवर केला असें ऐकिवांत

---

* या आपल्या जडलेल्या व्यसनांची विनायकास चांगली जाणीव होती असें त्याच्या खालील कवितेवरून दिसतें. या श्लोकांत त्यानें आपल्या पत्नीचें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला आहे:—

श्लोक [वृत्त : शा. वि.]

मी हट्टी, मजहूनही अधिक तूं आहेस हट्टी खरी,
केला हट्ट तुवांच, दोष मजला कां लाविसी तूं तरी ?
राहोनी पतिसंगमीं सुख जसें, तें कां वियोगीं असे ?
नाहीं भ्रांति तुझी अजून फिटली, त्याला करूं मी कसें !
दुर्दैवें जडलें मला व्यसन जें, तें साहवेना तुला,
होतें दुःसह, तापदायक, तरी हा मार्ग का चांगला ?
जन्माचा निधनें तुटेल न असा—संबंध जो जोडला,
घ्यावा गोड करून-ह्यांतच भलें,-हें का कळेना तुला ?

† अनंततनयांच्या या विधानाचें समर्थन बलवंतांच्या पुढील आर्येनें होतें:—

दुस्तर मदिरा मोहें ज्ञान, महाज्ञान सर्व लटपटतें.
घडतें असें कसें हें, नवल नसे, अनुभवें मलां पटतें.

आहे. त्याच्या आवाजांत मधु* व डोळ्यांत जादु असल्यामुळें तो कोणालाहि हवासा वाटे. धरणगांवची कांहीं बडी बडी शेट मंडळी तर त्यावर इतकी फिदा असे कीं तीं त्याचा कच्चा खर्च चालवी ! !

पुढें सावद्याचे प्रख्यात दानशूर सरदार आण्णासाहेब गंभीररावसाहेब देशमुख यांचे वडिलांपाशीं तो कांहीं दिवस राहिला. विनायकासारख्या स्वतंत्र वृत्तीच्या मनुष्याला सावदेकर देशमुखांच्या घरचें वातावरण मानवलें नाहीं म्हणून म्हणा किंवा विनायकासारख्या व्यसनाधीन मनुष्याचा सहवास सावदेकरांना सहवला नाहीं म्हणून म्हणा, पण विनायकाला आपलें चंबुगवाळें येथून लवकरच आवरावें लागले, एवढी गोष्ट खरी ! पुढें कांहीं दिवस तो रिकामाच होता, नंतर तो धरणगांवच्या मिशनेरी बायांस मराठी शिकवावयास पंडित म्हणून बरेच दिवस राहिला. इ. स. १९०७ सालीं त्यानें हीहि नोकरी सोडून दिली व नगर देवळें येथील जहागीरदारांकडे कारभाऱ्याची जागा पत्करली. ही त्याची शेवटची नोकरी. जेमतेम दोन वर्षें त्यानें ही नोकरी बजावली. इ. स. १९०९ सालीं नाट्यकला-प्रवर्तक संगीत नाटक मंडळीनें त्याची प्रभावती रंगभूमीवर आणण्याचें नक्की करून त्यास ती बसवून देण्याकरितां पुण्यास बोलाविलें. पुण्यास येऊन पांच सहा दिवस झाले नाहींत तोंच त्यास तापानें पछाडलें व त्यांतच त्याचा अंत झाला ! जन्माप्रमाणें त्याचा अंतहि मोठ्या करुणास्पद स्थितींत झाला. विनायक अत्यवस्थ झाल्याबरोबर त्याच्या येथील आप्तेष्टांनीं त्याच्या पत्नीस येथें तारेनें बोलावून घेतलें. विनायकाचें देहावसान होण्यापूर्वीं बरोबर एकच दिवस सरस्वतीबाई येथें

---

* अनंततनयांचें हें विधान खरें आहे. कारण विनायकांनीं आपले लहान बंधु दत्तात्रेय ज. करंदीकर, पोलीस जमादार एदलाबाद यांना 'दसऱ्याचें सोनें' ही पृष्ठ १२० वरील क्रमांक ३१ ची कविता पाठवितांना I regret, the meter though sweet, you cannot enjoy without me.

V. K.

असे उद्गार काढले आहेत. [पाहा–रामदास आणि रामदासी भाग ५०, सर ५, मणी ६]

येऊन पोहोंचल्या. उभयतांची दृष्टादृष्ट होतांच विनायक एखाद्या अर्भकाप्रमाणें रडूं लागला ! हृदय फोडणाराच प्रसंग तो ! त्या प्रसंगाचें यथातथ्य वर्णन करण्याचें सामर्थ्य या लेखणींत नाहीं. त्याला चितान्याचीच लेखणी पाहिजे. लग्नापासून आजतागाईत जिला सुखाचा वारा लागूं दिला नाहीं, प्रेमाचा फुकाचा गोड शब्द ऐकूं दिला नाहीं, आर्त आवडीनें सुखाचा घास खाऊं दिला नाहीं, चिरगूट-पांघरूण लेऊं दिलें नाहीं, त्या साध्वीला या अशा वेळीं समोर उभे राहिलेले पाहतांच कोणींहि अधमाधम नरपशूचें अंतःकरण फुटलें पाहिजे; मग विनायका-सारख्या भावनाप्रधान कवीचें हृदय पश्चात्तापाच्या तीव्र वेदनांनीं जळूं लागलें यांत विशेष नवल तें कोणतें ? डोळ्यांवाटें घळघळ वाहणाऱ्या गंगायमुनांच्या अलोट ओघानें त्यानें आपल्या कृतकर्माचें प्रक्षालन केलें. पश्चात्तापानें दग्ध झालेल्या हृदयाला गंगायमुनांच्या शीतलजलांचा ओलावा मिळतांच त्याला किंचित् हलकें वाटलें व दुसरे दिवशीं म्हणजे शके १८३१ चैत्र शु० ९ स (३०–३–१९०९) त्यानें सुखानें आपल्या पत्नीचे अंकावर प्राण सोडिला ! ! !

मरतेसमयीं त्यानें आपल्या पत्नीचें समाधान खालील शब्दांनीं केलें:—

पद [चाल : तात तुझा तनया.]

भोग कुणां सुटले जगीं या ॥ ध्रु० ॥
भोग भोगिले बरवें झालें, ऋण त्यांचें फिटलें !
श्रीरामानें वनवासाला काय नको म्हटलें ! १
हय खाजवितां कृष्णाचे कर काय कधीं विटले !
धैर्यें पांडव दिवस कंठिती व्यसनीं गुरफटले ! २

ही त्याची अगदीं शेवटची कविता होय ! ही कविता वाचून साधुश्रेष्ठ श्रीतुकोबारायांनीं तुळशीचे ओट्यावर बसून जिजाऊला (आपल्या पत्नीला) " पिकल्या शेताचा आम्हां देतो वांटा । चौधरी गोमटा पांडुरंग " हे अकरा अभंग म्हणून जो बहुमोल उपदेश केला त्या प्रसंगाची आठवण कोणाला होणार नाहीं !

विनायकाचें टोपणनांव ' बाबूराव ' असें होतें व त्याची स्नेही मंडळी त्याला या नांवानें संबोधित. विनायकाचे स्नेही " अमूकच " होते असें नक्की सांगतां

येणार नाहीं. ज्यांच्यांत तो बराच काळ घालवी ह्यांना स्नेही म्हटलें तर ते सर्व चंगीभंगी, व्यसनाधीन व धनाढ्य असे लोक होते. शाळेंतील मित्र हे तर स्नेही होतेच, पण विशेषतः लक्षांत ठेवावयाची गोष्ट ही कीं, तो ज्यांच्याशीं बोलेल त्याला 'विनायक' आपला 'मित्र' आहे असें म्हणावयास बिलकूल शंका वाटत नसे. याचें कारण तो वाणीनें रसाळ व मनानें प्रेमळ व मोकळा असे. आनंद ही त्याची सहज वृत्ति होती. दुर्मुखलेला तो कधींच दिसला नाहीं. अशा प्रकारें विनायक जगन्मित्र होता. तरी त्याचे खरे जीवाभावाचे स्नेही म्हणजे दोनच. एक धुळ्याचे प्रसिद्ध वकील रा. रा. शंकर श्रीकृष्ण देव व दुसरे काव्यरत्नावलीकार रा. रा. नारायण नरसिंह फडणीस. कवि तर सगळेच त्याचे मित्र असत. पण खरें बोलावयाचें म्हणजे कवींपेक्षां रसिक वाचकच त्याला फार आवडत. तो नेहमीं म्हणे 'आम्ही कविता करण्यास समर्थ आहोंत, तुम्ही फक्त वाचावयास तयार व्हा.' रसिकाची किंमत तो अधिक मानीत असे व तें बरोबरच आहे. 'रसं जानाति पण्डितः'. स्वतःच्या कविता तो फारसा कधीं म्हणून दाखवीत नसे. पण कविता म्हणण्याची त्याची धाटणी इतकी विलक्षण असे कीं, ती म्हणत असतांनाच ऐकणाऱ्याच्या हृदयांत तिचा अर्थ व रस पूर्णपणें ओतून देत असे. केशवसुताची 'घुबड' ही कविता त्याला फार आवडे व ती तो मोठ्या प्रेमानें म्हणून दाखवीत असे. रा. रा. शंकर श्रीकृष्ण देव आपल्या तारीख १७–९–१९१९ चे पत्रांत लिहितात, "बाबूराव करंदीकर माझे स्नेही होते. माझ्याहून वर्ष दोन वर्षांनीं लहान व खालच्या वर्गांत होते. पण एकाच गल्लींत घरें असल्यामुळें व त्यांच्या वडिलांचा माझ्या वडिलांशीं स्नेहसंबंध असल्यामुळें व बाबूरावांचा स्वभाव विनोदी व मोकळा असल्यामुळें, अलीकडील कवींपैकीं मला फक्त त्यांचीच कविता आवडत असल्यामुळें व त्यांच्या कवितेंत देशाभिमान व धर्माभिमान असल्यामुळें, आमचा रिकामा काळ विशेषतः सायंकाळचा फिरावयास जाण्याचा काळ परस्परांचे संगतींत जाई. बाबूराव गोष्टी सांगावयास लागले किंवा स्वतःच्या कविता म्हणून दाखवूं लागले, किंवा इतर कवींच्या कवितांतील गुणदोषविवेचन करूं लागले, किंवा आत्मचरित्र सांगूं लागले किंवा पोलिसच्या लीला सांगूं लागले म्हणजे सर्वांत विनोद इतका असे कीं, तासचे तास त्यांत जात. बाबूरावांची एखादी देशभक्तीची

सुंदर कविता पाहून मी त्यांना म्हणे ' कवींचें **मन** आणि तो करतो ती **कविता** यांचा कांहींच संबंध नसतो काय ? ' He would say " तुम्ही काय समजतां ? माझ्या मनांत ही देशभक्ति नाहीं ? नसेल तर कवितेंत उतरणारच नाहीं ! " त्याचप्रमाणें इंदूरचे रा. रा. नरहर शंकर रहाळकर आपल्या तारीख ४-९-१९१९ इसवींचे पत्रीं विनायकाबद्दल लिहितात, " विनायक हा चंगीभंगी असे. मनाचा अत्यंत प्रेमळ व सच्चा. गुणांचा चहाता, पण पूर्ण लहरी. जगांतील बहुतेक सर्व व्यसनांची त्यांनीं चाखणी केली होती. त्याचें ध्येय अत्यंत उच्च असे, पण स्वतःचें वर्तन मात्र त्याच्या विरुद्ध. राष्ट्रोन्नति हें त्याचें ब्रीद. जगास बोधामृत पाजण्याची तयारी, पण स्वतःच्या मात्र त्या अमृताचा घोटहि उपयोगीं पडत नसे. त्याच्यासारखा आनंदी जीव क्वचितच आढळेल. कोणत्याहि परिस्थितींत त्याची रंगेल वृत्ति दिसावयाचीच. समाजाच्या सर्व दर्जांतून तो गेला होता. त्याला आपल्या कवितेचा फार अभिमान असे. तसेंच दुसऱ्यांच्या कृतींबद्दलहि त्यास आदर वाटे. शृंगार, वीर व राष्ट्रजागृति हे त्याचे आवडीचे विषय. उत्तानवृत्ति व स्वैरवर्तन यांतच त्यास अपरंपार सुख लाभे. "

विनायक विनोदी असे हें वर सांगितलेंच आहे. कोटि करण्यांतहि तो पटाईत असे. जळगांवीं इ० सन १९०७ मध्यें भरलेल्या कविसंमेलनांत कविवर्य रा. रा. चंद्रशेखर यांची त्यानें त्याच्या ' तारातरंग ' नामक कवितेवरून खाजगी बैठकींत यतिभंगाबद्दल बरीच टर उडविली होती. तो समाजांत लाजाळू असे पण खाजगी बैठकींत फार स्पष्ट व खाष्ट असे. तारातरंगांतील पहिला श्लोक तो मुद्दाम खालीलप्रमाणें घोळघोळून म्हणेः—

माझिया लोचनां । नों पहा । हो पहा ।
श्रीनिशा । देविचा । राष्ट्रविस् । तार हा ।

असल्या कविता लिहिण्यापेक्षां ' लावण्या, छक्कडी, पदें ' लिहिणें फार श्रेयस्कर असें तो म्हणत असे !

इंद्राला ' सहस्त्राक्ष ' कां म्हणतात याविषयीं त्यानें एकदां अशी **विनोदपर कोटि** केली होती कीं, त्याला उपदंश झाला होता, त्यामुळें त्याचे सर्व अंगभर जे व्रण पडले त्यांना डोळे म्हणत ! श्रीमंतांनीं पितळ घातलें तरी सोनेंच ! कै. राम

गणेश गडकरी हे उत्तम विनोदी होते असा त्यांचा लौकिक आहे. त्यांनीं एकदां असाच **सीतेबद्दल** विनोद केला होता. बोलण्याच्या भरांत मागचा पुढचा पाच-पोंच न ठेवितां 'सीता' ही जनकाला केराच्या पेटींत सांपडलेली बिनवारशी पोरगी होती, असें ते बोलून गेले! अशाच प्रकारचा विनोद करण्यांत रा. रा. ग. स. मराठे ॲक्चुअरी यांचा हातखंडा आहे. 'विलायतविहार' या मथळ्याखालीं त्यांचीं केसरींत फार दिवसांपूर्वी कांहीं पत्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्या पत्रांत वरील-खारखा विनोद अगदीं ओतप्रोत भरला आहे.

अशा विनोदाला--पितृकच्छमोचनविनोदाला—निदान प्रस्तुत लेखक तरी 'विनोद' म्हणून संबोधावयास तयार नाहीं! महाराष्ट्र जन्मतः विनोदी नाहीं. गांभीर्य हें महाराष्ट्राचें वैशिष्ट्य आहे. महाराष्ट्राला—हाडाच्या खऱ्या महाराष्ट्राला—हा विनोद पचणें शक्य नाहीं. विनोदाच्या वरील उदाहरणांवरून 'मनुष्य आपल्यावरून जग कसें ओळखतो' हें मात्र चांगलें प्रत्ययास येतें खरें!

'जें पोटीं तेंच ओठीं' असें विनायकाचें वर्तन असे. 'खायचे दांत वेगळे व दाखवायचे निराळे' असें त्यांजजवळ नसे. रा. रा. गोविंद पांडुरंग देवधर* यांस त्यांनीं इ. स. १९०५ मध्यें लिहिलेलें पत्र उपलब्ध झालें आहे. तें असें:—

धरणगांव—खानदेश श्री ५।९।१९०५

"विनायका" चा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपलें माझ्या कवितेचें मार्मिक परीक्षण वाचून आनंद झाला. आपल्यासारखे मार्मिक काव्यपरीक्षक फार थोडे आहेत. आपण दाखविलेले दोष सुधारण्याचा मी अवश्य प्रयत्न करीन. माझी सुमारें आठ वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेली कविता देखील आपल्या स्मरणांतुन गेलेली नाहीं, यावरून मी 'तीर आणि गाणें' नांवाची कविता मागें करमणुकींत प्रसिद्ध केलेली होती, तिची सार्थकता झाल्यासारखें वाटतें. असें निर्भीड परीक्षण माझे मित्र कवि केशवसुत, माधवानुज, चंद्रशेखर व

---

* कै. देवधर हे मध्यप्रदेशांत बैतूल येथें वकील होते. त्यांची कांहीं कविता अभिनव काव्यमालेच्या दुसऱ्या भागांत आहे.

दसरा-

फिरतें कालचक्र भूवरी
दसरा ये प्रति संवत्सरी
पूर्वजस्मरण आम्हांस देतसे परी
सोडवे न ध्यास यास राहिलें दुरी   ७

आलों आम्ही घरकोंबडे
विणिलें शब्दजाल कोरडें
शब्दांचें वादळ कृतीविण फिकें पडे
आंग्लेयांस वंदिन आम्हां निराशा नडे.

विनायक.

कवि विनायकांचें हस्ताक्षर

टिळक यांच्या कवितेचें झाल्यास त्यांसहि त्यांच्या कवितेचे गुणदोष कळून येतील. गुणांबरोबर दोष हे असावयाचेच, पण ते ज्याचे त्यास दिसून येत नाहींत. शिवाय मनुष्याची आत्मयोग्यतेची जाणीव बहुधा चुकलेली असते, म्हणून असले परीक्षण-लेख अगदीं अवश्य होत.

२. काव्यरत्नावलीचें पात्र फार कोतें आहे, हें आपण जाणतच आहां. असे सविस्तर लेख साग्र प्रसिद्ध करण्याची तिची ऐपत नाहीं, तेव्हां असे लेख इंदुप्रकाश किंवा ज्ञानप्रकाश अशा पत्रीं प्रसिद्ध झाल्यानें रत्नावलीकडे लोकांचें लक्ष वेधविल्याचें श्रेय आपणांस येईल.

३. कांहीं विशिष्ट हेतूनें मीं कांहीं उपाख्यानें लिहिलीं आहेत व तीं अशा क्रमानें प्रसिद्ध होत आहेत.

१ जुलै—ध्यास तो भास
२ आगष्ट—गणिकोद्धार
३ सप्टेंबर—वीरमती
४. आक्टोबर—मोहानंतर
५. नवंबर—सत्त्वरक्षण
६. दिसेंबर—पातकांचा झाडा

पहिल्या दोहोंची छाननी आपण केलेलीच आहे. आतां वीरमती आपल्यास मिळाली असेलच. त्याच अंकाच्या मलपृष्ठावर ‘ माधवानुजांचा ’ अभिप्राय दिसून येईल. ‘ वीरमती ’ आपल्यास कशी काय आवडली तें कृपेनें मला परभारें कळवाल काय ?

४. हल्लींच्या लोकस्थितीस कांहीं विशेष बोध काव्यद्वारां व्हावयास पाहिजे आहे असें मी समजतों. तिकडे माझ्या बहुतेक कविबंधूंचें अलक्ष दिसतें. ती उणीव दूर व्हावी म्हणून या उपाख्यानांचा जन्म आहे. कांहीं वैराग्यपर व कांहीं वीरश्रीपर आहेत. शृंगार हा दोहोंतहि अंगभूत आहेच. तरी अशा आख्यानाला उपयोगी होतील, अशा कांहीं कथा आपणांस माहीत असल्यास मला कृपेनें कळवा.

५. आपण मला बहुत दिवसापासून जाणत आहां. मी मात्र आपणांस आतांच ओळखूं लागलों. तेव्हां ही ओळख स्नेहरूप पावो अशी इच्छा प्रदर्शित करून आपली रजा घेतों.

आपला नम्र कवि–मित्र
(Sd–) Vinayak Janardan
Karandikar.
Dharangaon—Khandesh.

आपल्या समकालीन कविबंधूबद्दल विनायकाचे अंतःकरणांत आदर होता कीं अनादर होता, व प्रेम होतें कीं वैर होतें याचें दिग्दर्शन वरील पत्रांत सुंदर झालें आहे. रा. रा. नरहर शंकर रहाळकर यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वी मासिक मनोरंजनांत केशवसुतांच्या चरित्रासंबंधीं एक सुंदर लेखमाला लिहिली आहे. सदर लेखमालेपैकीं एका लेखांत त्यांनीं केशवसुतांचे गुणगौरव गातां गातां बिचाऱ्या विनायकावर उगीच दोनचार शिंतोडे उडविले आहेत. ‘ काशीस जातां काशीदास व गयेस जातां गयादास, ’ या दृष्टीनें पाहिलें तर त्यांनीं लिहिलें तें ठीकच आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे. परंतु अशा लिहिण्यानें एकाची स्तुति करितां करितां दुसऱ्याच्या अकारण निंदेचें पाप आपण आपल्या डोक्यावर घेतलें हें त्यांचे लक्षांत आलें नाहीं असें दिसतें. विनायकाचें वर्तन एककली होतें व त्याची वृत्तिं बेफिकीर असे, असें मागें सांगितलेंच आहे. समाजांत तो अगदीं बावरल्यासारखा होत असे. कवींना योग्य अशा एकान्तांत त्याला फार बरें वाटे. विनायकांनीं केशवसुतांना टाळण्याचा प्रयत्न केला एवढेंच आपल्यासमोर आहे; पण तसें त्यानें कां केलें किंवा त्या वेळची परिस्थिति काय होती त्याचा मात्र उल्लेख नाहीं ! विनायकानें भडगांवीं जाऊन केशवसुतांची क्षमा मागितली असें रा. रहाळकर लिहितात, पण ती त्यांनीं स्वतःच्या वर्तनाबद्दल पश्चात्ताप होऊन मागितली किंवा त्या वेळेस केशवसुत रागावल्यासारखे दिसले म्हणून मागितली हें कांहींच सांगितलें नाहीं. विनायक रंगेल मित्रांसह येत होता असें म्हटलें आहे. कदाचित् खरेंहि असेल. त्याला रंगेल मित्र नव्हते किंवा तो व्यसनाधीन नव्हता हें केव्हांहि नाकबूल करणें शक्य नाहीं ! परंतु त्या वेळीं बरोबर असणारे गृहस्थ रंगेल

मित्रच होते किंवा नाहीं आणि त्यांच्यामुळेंच त्यांनीं केशवसुतांना टाळण्याचा प्रयत्न केला कीं काय वगैरे निश्चितपणें कांहींच सांगणें शक्य नाहीं! विनायक हा धुळ्यास व इतरत्र उत्तम इंग्रजी अर्ज लिहिणारा म्हणून प्रसिद्ध असे. संभावित वकिलांबरोबर असणाऱ्या गांवढळ लोकांप्रमाणेंच कदाचित् कांहीं रंगेल लोक अर्जानिमित्त किंवा दुसऱ्या कामाकरितां त्याच्याबरोबर असणें संभवनीय आहे. रा. रहाळकर यांनीं ज्या अर्थानें 'रंगेल' हा शब्द वापरला आहे त्या अर्थानें विनायक स्वभावतः रंगेल नव्हता. स्वभाव फकीरी व बेफिकीर! परंतु प्रसंगानें मात्र तो रंगेल होई. असो.

उपरिनिर्दिष्ट पत्राचे चवथे पॅरिग्राफांत विनायकानें आपल्या एका भावी आक्षेपकाचे शंकेस उत्तर अगाऊ देऊन ठेविलें आहे. मित्र रा. रा. गजानन त्र्यंबक माडखोलकर हे आपल्या मोहक लेखनचातुर्यानें महाराष्ट्रास आतां परिचित झाले आहेत. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या संस्कृत कविपंचकाचे धर्तीवर त्यांनीं आधुनिक पण गत महाराष्ट्र कवींच्या काव्यांचें* सुंदर विवेचन आरंभिलें आहे. नवयुगाचे मे व जून १९२० च्या जोड-अंकांत त्यांनीं विनायकाच्या कवितेचें मोठें मार्मिक व सुंदर विवेचन केलें आहे. त्यांत ते एका जागीं म्हणतात:—'विनायकाचीं हीं सर्वच गाणीं गोड आहेत असें नाहीं. 'पद्मिनी,' 'दुर्गावती' व 'संयोगिता' हीं गाणीं बरीं साधलीं आहेत. विनायकाच्या इतर कवनांच्या मानानें गाणीं साधारणच आहेत; या गाण्यांतील 'कृष्णाकुमारी' हें गाणें उत्तम आहे. परंतु या रमणीरत्नमालेंतून रावसाहेब पेशव्यांच्या पतिनिष्ठ पत्नी 'रमाबाई' व झांशीची पराक्रमी राणी दिगंतकीर्ति 'लक्ष्मीबाई' ही दोन महाराष्ट्रीय युवतिरत्नें कशी गळलीं देव जाणे! हा बहुधा 'पुरुषाचा धर्मभ्रम' असावा.

माडखोलकरांचा हा 'पुरुषाचा धर्मभ्रम' चुकला आहे. विनायकाचें इतिहासाचें वाचन फारच अल्प होतें असें दिसतें. विनायकानें आपल्या गाण्याकरितां जीं हीं

---

* हे सर्व लेख एकत्र संकलित करून श्री. माडखोलकरांनीं ते 'आधुनिक कविपंचक' या नांवानें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केले आहेत.

रमणीरत्नें निवडलीं तीं त्याला मराठी जुन्या क्रमिक पुस्तकांच्या खाणींतच मिळालीं. पतिनिष्ठ रमाबाईसाहेब व दिगंतकीर्ति लक्ष्मीबाई यांचीं चरित्रें जरें त्याला त्या क्रमिक पुस्तकांत मिळालीं असतीं किंवा उपरिलिखित पत्राचे ४ थे पॅरिग्राफांत त्यानें रा. देवधर यांस लिहिल्याप्रमाणें त्याला जर कोणीं कवि–मित्रानें कांहीं आख्यानें लिहून पाठविलीं असतीं तर हा रमणीरत्नहार आहे याहून मोठा झाला असता खास.

इ. स. १८९७ हें साल महाराष्ट्राच्या आधुनिक इतिहासांत फार महत्त्वाचें आहे. प्लेगचा कहर, रँड व आयर्स्ट यांचे खून, लोकमान्यांचा बंदीवास व चाफेकर बंधूंची फाशी वगैरे गोष्टींनीं हें साल चिरस्मरणीय झालें आहे. या सालीं धुळ्यासहि प्लेग होता. मंडळी गांवाबाहेर राहात होती. श्रीगणेश उत्सवहि अर्थात् झोंपड्यांतूनच झाले. या सालीं विनायकानें विनायकाची पूजा पुढील पद्यानें केलीः—

पद [चाल : चंद्रकांत राजाची...]

रोगें पीडित नगरें नसती योग्य वसायाला,
म्हणुनी..............पर्णशाला ॥ ध्रु० ॥
गणरायाची मूर्ति मंगला स्थापूं ये स्थानीं,
विघ्नहरातें प्रेमें न्हाणूं याच आसवांनीं;
अशा प्रसंगीं तिलक लाधणें महत्प्रयासाचें,
दिसो दिसेल सुनें त्यावेगळें भाल गणेशाचें;
पुष्प एक वाहून टाकिलें आहे चांफ्याचें,
दुसरें मिळवायाला जाऊं करूं उद्यमाला ! ?

हें पद आतां संपूर्ण उपलब्ध झालें असून तें पुढें छापलें आहे. [अनुक्रमांक २ ची कविता पाहावी.]

इ. स. १९०८ सालीं प्रो. शिवराम महादेव परांजपे कैदेंत असतां ते वारल्याची अफवा उठली होती. त्या वेळीं विनायकाला इतका कांहीं चेव आला होता कीं, त्याचें वर्णन करणें कठिण आहे. या वेळीं त्यानें पुढील कविता लिहिलीः—

पद [चाल : दो दिवसाची]

देवघरासम पूज्य मानिती देशभक्त बंधनस्थलें,
देशभक्त ज्या चढे सुळावर जयस्तंभ ते उभारले;
अंगारा लाविती चितेचा देशभक्त जीवरी जळे !
देशभक्तयश गाऊन कवी धन्य जाहले भले भले ! १

याच सालीं त्याचें प्रभावती नाटक संपूर्ण होऊन तें श्रीकरुणेशप्रासादिक नाट्यकलाप्रवर्तक संगीत नाटक मंडळीनें बसवावयास घेतलें. हें नाटक लिहावयास त्यानें इ. स. १८९२ त आरंभ केला होता. रा. रा. श्री. कृ. कोल्हटकर यांचें संगीत वीरतनय बाहेर पडल्यावर या गर्भावस्थेंतील नाटकाला त्यानें ' वीरतनया ' हें नांव द्यावयाचें योजिलें होतें. हेतु हा कीं, कोल्हटकरांच्यावर एक मात्रा चढवून आपण त्यांच्यावर सरशी करावी; पण चिकाटीच्या अभावीं तें नाटक त्याच्या स्वतःच्याच मनाजोगें उतरलें नाहीं व तशांतून नाट्यकलाप्रवर्तक मंडळीकडूनहि त्याचा योग्य परामर्ष झाला नाहीं असें ऐकिवांत आहे. पण हें खरें वाटत नाहीं. हें नाटक मुळांतच इतकें कडक लिहिलेलें होतें कीं, तें मूळ स्वरूपांत रंगभूमीवर येणें अशक्य होतें. सध्यां रंगभूमीवर होत असलेलें प्रभावती नाटक मूळच्या षोडशांशहि शिल्लक उरलें नाहीं !

विनायकानें नाट्यशास्त्राचा चांगला अभ्यास केला होता. त्यानें नाटकांत कोठें काम केल्याचें ऐकिवांत नाहीं; पण तो उपजत नट होता. नानाप्रकारचे चेहरे बदलण्यांत त्याचा हातखंडा असे. मुलांना वेडीं-वांकडीं तोंडें करून गाणीं म्हणून दाखविण्यांत त्याला फार कौतुक वाटे. तसेंच युरोपियन लोक मराठी अगर संस्कृत श्लोक म्हणतांना अगर त्यांच्या पद्धतींचें गाणें, नाच, वगैरे करतांना जशीं तोंडें करितात त्याचप्रमाणें तो हुबेहूब करित असे. एकदां त्याची व त्याच्या वडील बंधूंची रस्त्यांत गांठ पडली. त्या वेळीं वडलि बंधूच्या दृष्टीस पडणें त्यास इष्ट नव्हतें. तेव्हां त्यानें चटकन् आपली लांब हनुवटी (हा त्याच्या शरिरांतील विशेष होता. त्याचा फोटो पाहा.) गळ्यांत खुपसून डोळे फिरवून, कोटाच्या बाहीचा भाग मोकळा सोडून थोट्या हाताच्या मनुष्याप्रमाणें केलें. हें सोंग त्याला इतकें उत्तम साधलें कीं, त्याच्या बंधूनें त्यास मुळींच ओळखलें नाहीं. ते निघून गेल्यावर पुन्हां पूर्ववत् चेहरा करण्यास त्यास पांच मिनिटें म्हणजे बराच काळ लागला !

प्रवेशांची निवड कशी करावी, त्यांची मांडणी कशी असावी, रंगभूमि बंद न पडूं देतां सारखी सुरू कशी ठेवावी, प्रेक्षकांचीं मनें व नेत्र हीं सारखीं कशीं लोभवून घ्यावींत, रसाचा अपकर्ष न होऊं देतां त्याचा सारखा उत्कर्ष कसा होऊं द्यावा, वगैरे गोष्टींत त्यानें चांगलें नैपुण्य संपादन केलें होतें.

धुळें हायस्कुलांत ग्यादरिंगचे वेळीं एकदां संगीत शाकुंतल नाटक मुलांनीं बसविलें होतें. त्या वेळीं विनायकानें त्या नाटकांत स्वतः एक पद करून घातलें होतें. चवथ्या अंकांत शकुंतला कण्वाश्रम सोडून जाते त्या वेळीं तिच्या सख्या सखीविरहामुळें खिन्न होऊन खालीं पाहात उभ्या असतात. त्या ठिकाणीं त्या सख्यांच्या तोंडीं कांहीं तरी पद * असणें अवश्य आहे असें त्यास वाटून त्यानें खालील पदाची योजना केली:—

भैरवी.

सखिविण मजला दशदिशा। सर्वथा शून्यशा।
भासती, लोटती, आंसवें लोचनीं ॥ ध्रु० ॥
उदास आश्रम लोचनांपुढें नको नको मजला,
शकुंतलाप्रियस्थलावलोकन कारण अश्रुजला;
प्रिय ताता। मज आतां। करमेना। विरमेना।
टाकुनि गेली सखी। हाऽऽऽय हायऽऽऽहाय! १

---

* किर्लोस्कर नाटक मंडळीनें, याच प्रसंगीं म्हणण्याकरितां एखादें चांगलें पद करून मागितल्यावरून विनायकानें त्यांस खालील—

पद—

आहे सम दुःखद सकलां। सखये प्रियविरह. ध्रु०
तृण गिळवेना हरिणातें। दुःखें कंठभाग दाटे
लतिका अश्रूसम येथें। गाळिति टपटप् जीर्णदला! १

करून दिलें. प्रस्तुत पदाचें आणखी एखादें कडवें असावें असें वाटतें. हें प्रियंवदेचें भाषण असून मूळ श्लोक असाः—

उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तवर्तना मयूराः।
अपसृतपाण्डुपुत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ १ ॥

वर दिलेलें पद्यमय भाषांतर गोळाबेरीजच आहे, परंतु हृदयंगम आहे.

कै. देवल यांच्या संगीत शारदा नाटकांत असाच एक प्रसंग आहे. त्या प्रवेशांत बऱ्याच मुली संगमनाथाच्या दर्शनाला म्हणून येतात. देवास नमस्कार करितात व जातात. वस्तुतः येथें एक प्रार्थनापर पद घातलें असतें तर बरें झालें असतें असें विनायकास वाटून त्यानें त्या ठिकाणीं खालील पद्याची योजना केली.

पद [चाल : चालुनि चालुनि अति......]

त्रिभुवनपति गिरिजाधव सांबा।
मानिती, पूजिती, स्ताविती ज्या
नारदतुंबर नित्य स्तवितसे अंबा! ॥ ध्रु० ॥
त्रिपुरारी, शुलधारी, भक्ता तारी हृदयांतरिं ध्यावा! ॥ १ ॥
गातां तारी, ताप हरी, परोपरी,
नामा घेतां संसारसागर पार करी तारी मदनारी! ॥ २ ॥

वरील दोन्हीं पद्यें अगदीं साधींच आहेत खरीं, पण त्यांवरून त्याची नाट्यां-तील मार्मिकता चांगली दिसून येते.

आलफ्रेड किनरीवाला झाला या प्रसंगावर इंग्रजींत एक नाटक आहे. त्याचें रूपांतर करावयास त्यानें आरंभ केला होता. हें रूपांतरित नाटक किती लिहून झालें होतें, पुरें झालें कीं नाहीं वगैरेबद्दल कांहींच माहिती मिळत नाहीं. इ. स. १९०७ मध्यें जळगांवीं भरलेल्या कविसंमेलनांत, खाजगी बैठकींत त्यानें त्या नाटकांतलें खालील पद स्वतः म्हणून दाखविलें होतें:—

पद

धिग् धिग् धिग् जो देशाचें। गाई गीत अपयशाचें।
मी निजदेशयशोगानीं। वाहिली असे सदा वाणी।
माझीं प्रोत्साहक गाणीं। पडतां ओझरतीं कानीं।
स्फुरती वीरांचे बाहू,
म्हणति स्त्रिया रणिं जाऊं,
त्यजती मुलें दिला खाऊ,

गीत यापरिस
ऐकतां सरस
भीति दे अरिस
तेंच मम जिव्हाग्रीं नाचे । जगीं मी त्याकारितां वाचें ! ॥ १ ॥

हें स्वतःचें गीत त्याला फार आवडत असे. Scott च्या Patriotism च्या गीतापेक्षांहि हें पद सरस वठलें आहे असें तो वारंवार म्हणत असे. मुलांनीं खाऊ टाकणें म्हणजे भक्तीची परमावधि होय ! शेले व बायरन हे त्याचे इंग्रजी-मधील आवडते कवि होते. मराठी जुन्या कवींपैकीं मोरोपंत, मुक्तेश्वर व श्रीधर यांवर त्याचा फार भर असे. आधुनिकांत त्र्यंबक बळवंत दाणी व घंटय्या हे त्याचे आवडते कवि होत. नवनीत हा त्याचा अत्यंत आवडता ग्रंथ. रिकाम्या वेळीं तो त्याचींच पारायणें करी. विषयानुरूप शब्द-योजना कशी करावी व शब्दांचें दौर्भिक्ष्य कसें टाळावें या दोन गोष्टी मला पंतांनीं शिकविल्या असें तो वरचेवर म्हणत असे. खरोखरच चिनचूक व विषयानुकूल व रसोत्कर्षक अशी शब्दयोजना करावी विनायकानेंच. कै. बालकवि हे आपली कविता बाहेर प्रसिद्ध करण्यापूर्वी विनायकाला दाखवीत असत. ' कसें हाकारूं ! शीडाविण दुर्बल तारू ' ही आपली कविता त्यांनीं विनायकास दाखविली तेव्हां त्यानें फक्त तींतील ' दुर्बल ' हा शब्द काढला व त्याचेऐवजीं ' दुबळें ' हा घातला. अवघा एकच शब्दाचा फरक; पण तेवढ्यानें त्या ओळीला किती स्वारस्य आलें याची कल्पना खऱ्या काव्यमर्मज्ञालाच होईल. असो.

विनायकाचें चरित्र व त्याची कविता यांचा मेळ घालणें सोपें नाहीं. विनायकाची वाणी जर इतकी ओजस्वी, गंभीर व राष्ट्रविचारांनीं व भावनांनीं थब-थबलेली आहे तर तिचा परिणाम त्याच्या स्वतःच्याच वर्तनावर कसा कांहीं झाला नाहीं ? श्रीसमर्थ-तुकारामादि सत्पुरुषांच्या वाणीनें जें कार्य झालेलें आहे व अद्याप होत आहे त्याचा शतांश तरी कार्यभाग या आधुनिक केशवसुत-विनायकादि राष्ट्र-शास्त्रिंच्या जिवंत वाणीनें केला आहे काय किंवा पुढें ती करील काय ? वगैरे-सारखे बरेच प्रश्न प्रस्तुत लेखकाकडे सोडविण्याकरितां आलेले आहेत. त्यांना वेगवेगळीं उत्तरें देत बसण्यापेक्षां या वाहत्या गंगेंतच हात धुऊन घेणें अव्यवहार्य

होणार नाहीं असें वाटतें. आचार, विचार व उच्चार हे तिन्ही शब्द अगदीं परस्परावलंबी आहेत. ही तीन शब्दांची त्रिपथगा ज्यानें आपल्या अंगीं मुरवली आहे त्याच्याच वाणीला तेज चढतें. त्याच्याच वाणीला जिवंतपणा येतो. छे! छे! पण हें काय झालें? शांतं पापं! विनायकाच्या काव्याचें विवेचन करण्याचें कार्य प्रस्तुत लेखकाचें नाहीं. प्रो. पटवर्धन व लेखकाचे परमस्नेही रा. रा. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनीं तें काम आपल्या शिरावर घेतलें आहे. पैकीं प्रोफेसरसाहेबांचा लेख प्रस्तावनारूपानें या पुस्तकांतच समाविष्ट झाला आहे. माडखोलकरांचा लेख नवयुगांत प्रसिद्ध होऊनहि चुकला आहे. या उभयतांच्या मार्गांत अतिक्रमण करणें श्रेयस्कर नाहीं. विनायकाचें चरित्र कथन करणें हेंच कार्य प्रस्तुत लेखकाच्या वांट्याला आलें होतें, तें त्यानें यथाशक्ति व यथामति बजाविलें आहे.

मराठींतील राष्ट्रीय कवितेचे पहिले व श्रेष्ठ उद्गाते

कविनायक विनायक

[१]

केशवसुत-टिळकांप्रमाणेंच आधुनिक कवितेच्या प्रवर्तनांत विनायकांचा भाग मानाचा व महत्त्वाचा आहे. केशवसुतांचा कल समाजसुधारणा व कविताविषयक नवीन दृष्टिकोन यांकडे होता, टिळकांचा ओढा धर्मसुधारणा व तत्त्वचिंतन यांकडे होता, तर विनायकांचा भर परतंत्रतेचा विनाश व राष्ट्रीयता यांकडे होता. परंतु केशवसुत व टिळक यांच्यासंबंधीं जितकें साहित्य लिहिलें गेलें आहे तितकें तें विनायकांवर लिहिलें गेलेलें नाहीं. यास कारण बहुधा त्यासाठीं आवश्यक असणाऱ्या साधनांचा अभाव हें असावें. त्यांच्या कवितासंग्रहांत निर्दिष्ट केलेलीं तीन पत्रें व ७३ लहानमोठ्या पूर्ण-अपूर्ण कविता येवढीच काय ती तत्संबंधीं साधनसामग्री आजपर्यंत उपलब्ध होती. त्यांच्या कवितेची दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्यानंतर धुळ्याचे त्यांचे स्नेही श्री. भट यांनीं म. सा. पत्रिकेच्या ७ व्या वर्षाच्या ३ ऱ्या अंकांत प्रसिद्ध केलेली 'कवि' कविता आणि श्री. देव यांनीं रामदास आणि रामदासींच्या ५० व्या भागांत प्रसिद्ध केलेली 'जीवित-महिमा' कविता, यांचा चित्रशाळेनें तिसऱ्या आवृत्तींत अंतर्भाव केलेला नाहीं. श्री. देव यांनीं दुसऱ्या आवृत्तींत अंतर्भूत असलेल्या 'दसऱ्याचें सोनें' व 'देशभक्ताचा अपूर्व सोहाळा' या दोन कवितांचे निराळे व अधिक पाठभेद दिले आहेत, तेहि विचारणीय आहेत. यांशिवाय 'काव्यरत्नावलि' व मासिक 'मनोरंजन' यांत ज्या कविता विनायकांच्या नांवानें मुद्रित झाल्या त्यांवरील मूळ टीपा आणि कांहीं अनामक कविता—ज्या शैलीवरून विनायकांच्या असाव्यात असा ग्रह होतो, त्यांचाहि विचार आवश्यक आहे.

विनायकांचा जन्म व स्कूल फायनलपर्यंतचें शिक्षण त्यांच्या गांवीं म्हणजे धुळ्यालाच झालें. एक असा व्यवसाय त्यांनीं केला नाहीं. आधीं पोलीस खात्यांत,

पुढें मिशनमध्यें मास्तर म्हणून आणि शेवटीं जहागिरदारांकडील कारभारी या नात्यानें त्यांनीं व्यवसायांतर केलें. मध्यंतरीं पोलीस खात्यांत असतांना कांहीं किटाळ आलें त्या वेळीं त्यांना फरारी व्हावें लागलें. बहुधा तेथेंच त्यांना साऱ्या संसाराचीं धुळधाण करणारीं वेश्या व वारुणी हीं व्यसनें जडलीं. तात्पर्य, त्यांचें सारें आयुष्य खानदेशांतच अस्थिरतेंत व व्यसनविवशतेंत व्यतीत झालें.

इतर अनेक समकालीन कवींप्रमाणें विनायकांनींहि आपल्या कवितालेखनाचा श्रीगणेशा संस्कृत व इंग्रजी कवितांच्या अनुवादानें केला असें दिसतें. विद्यार्थी असतांनाच त्यांनीं ग्रेच्या विलापिकेचें आणि ग्रिमच्या परिकथांचें रूपांतर केलें होतें असें त्यांच्या कवितेचे संपादक कै. अनंततनय यांनीं नमूद करून ठेवलें आहे. विनायकांनीं आपल्या एका पत्रांत ‘ तीर व गाणें ’ ही कविता करमणुकींत प्रसिद्ध केल्याचा उल्लेख केला आहे. ती बहुधा लॉंगफेलोच्या ‘ ॲरो ऍंड सॉंग ’ चें भाषांतर असावी. या अनुपलब्ध कवितांचा शोध आवश्यक आहे. सत्कार्योत्तेजक सभेच्या स्थापनेच्या दिवशीं (१९ मे १८९३) विनायकांनीं सभेच्या स्थापनेचें अष्टक म्हणून जी ‘ जीवितमहिमा ’ कविता लिहिली आहे, तीहि लॉंगफेलोच्या सर्वश्रुत ‘ साम ऑफ लाइफ ’ चें भाषांतर आहे. त्यांचा ‘ राजा भोज ’ हा ली हंटच्या इंग्रजी ‘ आबू बिन ॲडम ’ चा मराठी अवतार आहे. तो बेमालूम व हुबेहूब असल्यामुळें मुळाइतकाच सुंदर आहे ! इंग्रजी भाषेचें मर्म ग्रहण करण्याची त्यांची शक्ति अचाट होती असें दिसतें. त्यांच्या ‘ ध्यास तो भास ’ ला बायरनच्या ‘ आल्प दि रेनिगेड ’ चा आधार आहे. परंतु साऱ्या कवितेंत कुठें पुसटहि त्याचा मागमूस लागत नाहीं. त्यांची ‘ स्वप्न ’ कविता ‘काव्यरत्नावलि’ व ‘ मनोरंजन ’ यांच्या एप्रिल १८९९ च्या अंकांत आलेली आहे. तिच्यावर त्यांनीं टीप दिली आहे :—‘ कवि प्रवासार्थ निघाला होता. एका पथिकाश्रमांत (station) वेत्रासनावर (bench) निद्रासुखार्थ पडला असतांना त्यास एक स्वप्न पडलें. ’ याच कवितेंत to go into the clutches of sleep या वाक्प्रचाराचें त्यांनीं ‘ क्षणभरी–सहज मज परी–झोंप आदरी––बाहुपाशांत ’ असें मराठीकरण केलें आहे. या कवितेच्या टीपेंत त्यांनीं ‘ स्टेशन ’ व ‘ बेंच ’ या इंग्रजी शब्दांसाठीं जे मराठी प्रतिशब्द निर्माण केले आहेत ते समर्पकता व

उचितता या दृष्टीनीं योग्य नाहींत असें कोण म्हणेल ? केशवसुतांच्या कवितांना इंग्रजीचा वास येतो, तो लपून राहात नाहीं. परंतु विनायकांच्या कवितांचें मूळ इंग्रजी आहे हें सांगूनहि खरें वाटत नाहीं हें विशेष आहे ! केशवसुतांप्रमाणें विनायकांचा इंग्रजीचा सतत व्यासंग असावा असें वाटत नाहीं. ' मोहानंतर ' या कवितेच्या टीपेंत त्यांनीं शेलेच्या एका उक्तीचा अवतरण म्हणून उपयोग केला आहे. परंतु ग्रे, हंट, लाँगफेलो इत्यादिकांच्या कवितांच्या अनुवादांवरून त्यांचें इंग्रजी ग्रंथांचें वाचन शाळेंतील क्रमिक पुस्तकांपर्यंतच सीमित असावें असें दिसतें.

विनायकांचें संस्कृत ग्रंथांचें अध्ययन इंग्रजीइतपतहि नव्हतें. शंकराचार्यांची ' परापूजा ' मुळांतच भावमधुर आहे. ती कदाचित् त्या काळच्या वहिवाटीप्रमाणें त्यांच्या नित्य पठनांत असावी. तेव्हां बहुधा तिच्यांतील भावार्थ मनांत मुरल्यामुळें त्यांनीं तिला मराठी रूप दिलें असावें. मात्र तें सहजतेमुळें अतिशय हृदयंगम झालें आहे हें कबूल केलें पाहिजे. त्यांनीं आपल्या कवितेंत लेखनाच्या ओघांत ' पश्चात्तापेन शुध्यति ', ' शैले शैले न माणिक्यं ' किंवा ' पयःपानं भुजंगमाम् ' अशा नीत्युपदेशक संस्कृत सुभाषितांचा यत्रतत्र अवलंब केला आहे. परंतु त्यांवरून त्यांचा संस्कृताचा व्यासंग प्रत्ययास येत नाहीं. तो त्यांच्या बहुश्रुततेचा द्योतक आहे एवढेंच काय तें !

विनायकांचा विद्याव्यासंग मर्यादित असला, तरी रसिकता चहुरंगी आणि बहुश्रुतता अनेकढंगी होती यांत शंका नाहीं. त्यांनीं विद्यार्थी असतांनाच Principles of Morality चें भाषांतर प्रसिद्ध केलें होतें. त्यांच्या लेखनांत Adversity never comes singly, History repeats itself, आप बीती, पर बीती इत्यादि इंग्रजी व हिंदी वचनांचीहि पखरण झालेली आहे. प्राचीन मराठी काव्यांच्या वेंच्यांचा ' नवनीत ' ग्रंथ त्यांच्या अत्यंत आवडीचा होता. एवढ्या थोड्या आणि तुटपुंज्या भांडवलावर केशवसुत आणि टिळक यांच्या कवितावास्तूंशीं बरोबरी करणारा स्वतंत्र वास्तु त्यांनीं आपल्या प्रतिभेच्या अलौकिक सामर्थ्यानें निर्माण केला हें पाहून मन आश्चर्यानें स्तंभित होतें.

विनायकांच्या ' वीरमती ' व ' मोहानंतर ' या कवितांच्या टीपांत हरिभाऊ

आपट्यांच्या ‘ रूपनगरची राजकन्या ’ व ‘ भयंकर दिव्य ’ या कादंबऱ्यांचा निर्देश आहे; ‘ गणिकोद्धार ’ ही कविता वासुदेवराव आपट्यांच्या ‘ अशोकचरित्रा’-वरून सुचल्याचा निर्देश आणि मेळ्यांतील एका कवितेवर लोकमान्य टिळकांच्या एका लेखांतील अवतरणाचा संदर्भ आहे—यांवरून करमणूक, विविध-ज्ञान-विस्तार, केसरी, मनोरंजन इत्यादि नियतकालिकांतच त्यांच्या प्रतिभेला भरपूर खाद्य मिळत असे. चालू परिस्थितीशीं समरसून जाण्याचें विलक्षण सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणीं होतें. आणि म्हणूनच स्वतःच्या काळासंबंधीं त्यांनीं जितकें व जसें लिहिलें आहे तसें तें त्यांच्या समकालीनांनीं लिहिलें नाहीं.

व्यावसायिक अस्थिरतेमुळें आणि व्यसनाधीनतेमुळें विनायकांच्या आयुष्याचा बराचसा काळ रिकामपणांत व मनमानेपणांत व्यर्थ गेला. त्यामुळें त्यांची साहित्यसंपदा संख्येनें अल्प आहे. परंतु ती अल्प आहे म्हणून यथातथाच आहे असें मात्र नाहीं. उलट ती तोलांत व मोलांत भारी आहे. तिचें नैसर्गिक वैरल्य आणि निरामय सारल्य अनुभविलें कीं, शेक्सपिअरच्या Sweet flowers are slow–And weed makes haste व The weakest kind of flower drops earliest to the ground या सूक्तींचें स्मरण झाल्याशिवाय राहात नाहीं.

[२]

विनायकांच्या कवितेंत आत्माविष्कृति आहे. परंतु ती साक्षात् नसून पर्यायानें आहे. ‘ प्रत ’ या पत्नीस उद्देशून लिहिलेल्या कवितेंत आणि कै. दत्त यांस त्यांनीं ‘ अर्वाचीन कविते’साठीं कवितांची व चरित्राची मागणी केली असतांना धाडलेल्या पत्रांत विनायकांनीं स्वतःच्या दुर्दैवी व्यसनविवशतेचा उघड उघड कबुलीजबाब दिला आहे. परंतु ‘ अवंतिकेस ’, ‘ विरही ’ व ‘ स्वप्न ’ या कवितांत त्यांच्यांतला व्यसनासक्त प्रणयी आविर्भूत झाला आहे. यांपैकीं पहिली कविता त्या नांवाच्या विवक्षित व्यक्तीस अनुलक्षून लिहिली आहे हें तिच्यांतील

रूप तुझें दिनरजनीं, वसतें हृदयीं नयनीं,
दिसतें स्वप्नीं, शयनीं, एकसारखें !

> **रूप तुझें निरखावें, तव वचनामृत प्यावें,**
> **तव गुण गावे, ध्यावे, लालसा सखे !**
> **मज निंदो निंदी जन, धरिले मीं तुझे चरण,**
> **होवो झालें त्रिभुवन, त्यांत पारखें !**

या स्पष्टार्थबोधक उत्कट चरणांवरून कुणाच्याहि लक्षांत सहज येईल. हीच उत्कटता व तन्मयता ' विरही ' तील

> **वदवेना मला लागे हुरहुर जी तुजमुळें !**
> **चालतों बोलतों घरीं-हासतों वरी-अंतरीं परी**
> **अश्रु वेल्हाळे ! विरहानें तव गळे.**
> **तव हालचाल लाडकी-आठवुन सखी, एकसारखी**
> **जड क्षण झाले, कंठितसें प्रेमले !**
> **होईल कधीं दर्शन-दृढालिंगन,-प्रेमचुंबन**
> **चिंतनीं दोले-मन घेऊं लागलें.**
> **अलि असतों तर बैसुनी-वायुवाहनीं,-गात येउनी**
> **तुला वनमाले !-असतें मीं चुंबिलें**

या कडव्यांत आधिक्यानें ओतप्रोत आहे. विनायकाच्या या कविता विवाहित व्यक्तीस उद्देशून नाहीत हें खरें. सामाजिक नीतीच्या दृष्टीनें ते पत्नीच्या बाबतींत निर्घृण होते आणि त्यांचें वर्तन पवित्र नव्हतें यांत शंका नाहीं. परंतु काव्य हा रसास्वादनाचा एक विषय आहे अशा दृष्टीनें विचार केल्यास त्यांच्या या कविता कलंकित आहेत असें मानण्याचें कांहीं एक कारण दिसत नाहीं. त्यांत प्रस्फुरित झालेली प्रणयाची भावना उत्स्फूर्त व तीव्र आहे हें मानणें आवश्यक आहे. विनायकांच्या भ्रष्टतेचा चारचौघांत बभ्रा झाला होता असें दिसतें. त्यांचे वडील बंधु बलवंत जनार्दन करंदीकर एक नामवंत कवि होते. विनायकांना कविता-लेखनाचा मंत्र त्यांनींच दिला होता. त्यांना विनायकांसारख्या प्रतिभासंपन्न कवीच्या शीलाबद्दल वाईट वाटे. आपल्या लहान भावाची ' वेडा कोण ! ' व ' कवितेचा निरोप ' या दोन कवितांत त्यांनीं निर्भत्सना केली आहे. यांपैकीं पहिली कविता डिसेंबर १९०२ च्या मनोरंजनांत आहे व दुसरी अभिनवकाव्य-

मालेच्या तिसऱ्या भागांत आहे. 'वेडा कोण ?' ही कविता अभिनवकाव्य-मालेंत आहे असें अनंततनय सांगतात तें बरोबर नाहीं. मार्च १९०१ च्या काव्यरत्नावलींत बलवंतांची 'अनुताप' कविता आहे. तिच्यांत त्यांनीं आपण मदिरेच्या आहारीं गेलों होतों असें स्वतःच सांगितलें आहे. तेव्हां स्वानुभवावरून आपल्या अनुजाला त्यांनीं उपदेश करण्याचा प्रयत्न केला. 'वेडा कोण ?' या कवितेंत त्यांनीं विनायकांचा 'वेडा कोण ? अदर्शनियि गणिका मानी जिवाची सखी' किंवा 'तांब्याही उचलावया निज करीं साशंक झाला घरीं। उल्हासें रिझवावयास तिजला जो आणितां घागरी' असा उपहास केला आहे, आणि 'कवितेचा निरोप' या कवितेंत त्यांना 'तरी न मज राहवे; कर पुरे, नको छंद हा।–असो असुख तें मला; चिर सुखी परी तूं रहा।– जगांत न मिळेल मृच्छ-कटिकांतली नायिका –। गमे स्वहितसाधिका तुज वसंतसेनाच कां ?' असा उपदेश केला आहे. परंतु या उपहासाला अथवा उपदेशाला विनायकांनीं फारशी किंमत दिलेली दिसत नाहीं. बलवंतांची आणि विनायकांची नेहमींच चोंचाचोंची चाले. विनायकांनीं 'दोन पंथ' या कवितेंत बलवंतांना उत्तर दिलें आहे असें अनंततनय सांगतात. परंतु तें उत्तर जाहीर उपहासापूर्वींच डिसेंबर १८९८ च्या मनोरंजनांतील 'कुल आणि प्रीति' या कवितेच्याद्वारां विनायकांनीं दिलें असावें असें वाटतें. प्रस्तुत कविता निनांवी आहे. पण तिच्यांतील विषय, भाव, भाषा व शैली यांचा विचार केला कीं, ती विनायकांचीच असावी याविषयीं संशय उरत नाहीं. मार्च १९०३ च्या मनोरंजनांत 'वीर व भ्याड यांच्या वल्गनेमधील अंतर' या नांवाचें एक गीत आहे. याच अंकांत विनायकांची 'कवि व पोपट' ही प्रसिद्ध कविता आहे. गीत अगदीं हुबेहूब 'प्रभावती' नाटकांतील गीताच्या वळणाचें आहे. तेव्हां तें बहुधा विनायकांचें असावें. सप्टेंबर १९०० च्या मनोरंजनांत 'एक मित्र' या नांवानें 'पहिलें चुंबन' ही उत्कृष्ट कविता आहे. ती केशवसुतांची समजली जात होती. [पाहा–मनो. पुस्तक ११ भाग ७] टिळकांनीं ती आपली नसल्याबद्दल १९१७ सालीं जानेवारीच्या काव्यरत्नावलींत खुलासा केला होता. तीहि साकी हें वृत्त, भाव आणि भाषा यांवरून विनायकांची असावी असा अंदाज होतो. हीच कविता वाचून गोविंदाग्रजांना याच विषया-

वरली कविता सुचली असावी. ‘ कुल आणि प्रीति ’ ही संपूर्ण कविता आणि ‘ पहिलें चुंबन ’ या कवितेंतले कांहीं चरण पुढें उद्धृत करीत आहें. त्या कविता विनायकांच्या कशावरून तें शितावरून भाताची परीक्षा या न्यायानें तज्ज्ञांच्या लक्षांत आल्याखेरीज राहणार नाहीं.

कुल आणि प्रीति

[वीर शिरोमणि]

“ निंद्य कुलोद्भव कशी तुला ती आवडली ? त्वन्मती--
जाहली काय तुला सोडती !
कोठें कुल तव ! कोठें विद्या ! कोठें कीर्ती सती !
उन्नती आलिंगी अवनती !
मिळतील कामिनी दुसऱ्या सुंदर तुला,
ज्या तुला शोभतिल उत्तम तव कुलशिला,
कां वेड्या ! भुलसी असल्या आपत्तिला,
जाणुनि सारें अंधपणें ही स्वीकारिसि दुर्गती ?
त्वन्मती—काय तुला सोडती ? ”
“ ईशकृपेनें उच्चनीचता झाली बघ संप्रती
नसे मम हृदयीं ही अभिमती.
ती चिखलांतोनी आली वर पद्मिनी,
कीं शिंपींतोनी मोती तेजोगुणी,
कीं मृद्राशींतुन अमृताची वाहिनी
राज्य पृथ्वीचें नको मला जरि मिळेल ती सन्मती
तिच्याविण जगणें केवळ मृती ! ”

पहिलें चुंबन

पहिलें चुंबन प्रीतिलतेचा पहिला भर सुचवाया
शोभे पहिलें फूल विकसलें बाह्यांतर सुखवाया

पहिलें चुंबन प्रियकर ओष्ठां प्रेमामृत जैं पिववी
एकव्रतता भंग पाप नच यांत मुळीं हा नय वी
सौख्यरवीच्या कुशल सारथे ! प्रथमचुंबना सखया !
संसारांतिल धन्य धन्य मम सुदिन आणिशी उदया
विरहागम जैं निष्ठुरतेनें बळेंचि हाकी दूर
ओंठ कोडगे प्रियाधरामृतपानीं असतां चूर
' शेवटचा हा ' म्हणत शेवटीं एक घेइ जैं घुटका
पहिलें चुंबन सुखनिधि साचा लावि परी तें चटका.

पहिल्या कवितेंतील नीच कुलांतील स्त्रीचा उल्लेख आणि दुसऱ्या कवितेंतील एकव्रतताभंगाचा उल्लेख विनायकांच्या बाबतींत तंतोतंत लागू पडतात. दुसऱ्या कवितेंतील शेवटची कल्पना त्यांच्या ' जोहार ' या सुप्रसिद्ध कवितेंत पुनरुक्त झालेली आहे. तेव्हां या कवितांचें कर्तृत्व विनायकांकडे असावें असा कयास केला तर तो चुकेल का ?

विनायकांच्या या साऱ्याच प्रणयपर कविता प्रामाणिकतेमुळें व प्रांजलतेमुळें जितक्या सुंदर तितक्याच सरस उतरल्या आहेत. अर्थात्, त्यांची स्तुति म्हणजे विनायकांच्या वर्तनाचें समर्थन असें मात्र नाहीं. विनायकां-संबंधीं बोलतांना हरिभाऊ आपटे त्यांच्या काव्यांची तारीफ करीत, पण शीलासंबंधीं मात्र ते तिरस्कार प्रकट करीत. आणि गोविंदराव कानिटकर म्हणत कीं, त्या कवीचीं काव्यें वाचावीं, पण त्याचें मुखावलोकन करूं नये, असें. कै. ल. ग. लेले यांनीं विनायकांच्या कवितेवरील आपल्या परीक्षणांत नमूद करून ठेविलें आहे. [पाहा : वि. ज्ञा. वि., ऑक्टो., १९२१] स्वतः विना-यकांना आपल्या वर्तनाचा पुढें पुढें पश्चात्ताप झाला असावा असें वाटतें. कारण ' गणिकोद्धार ' व ' मोहानंतर ' या आपल्या अप्रतिम कथाकाव्यांत त्यांनीं ' पश्चात्तापें पापें जळतीं; निर्मल होय स्वांत ' व ' शुकाचा मनोजय आणि विश्वामित्राचा तपोभंग ' यांना सारखेंच महत्त्व आहे, असे उद्गार काढले आहेत. त्यांनीं एका पत्रांत ' स्वत्वरक्षण ' व ' पातकांचा झाडा ' या काव्यांचा निर्देश केला आहे. तीं त्यांच्या कल्पनेंत तशींच राहिलीं असें दिसतें. त्यांच्या नांवावरून

त्यांतहि अनुतापदग्ध हृदयाचे निःश्वास उमटले असते असें वाटतें. त्यांची 'स्वप्न' ही कविता दिसावयास विनोदी दिसते. परंतु तिच्या शेवटीं त्यांनीं

'संसार दिसे सुंदरसा–झांकून चालतां डोळे—मानिनी !
प्रेमाच्या लीला गमती–जागृतींत चेष्टा चाले—मानिनी !
संसृती–जगाची स्थिति–स्वप्नरूप ती–मानुनी सत्य
चाललों पहा आहोंत—मानिनी !

हा जो साररूप निष्कर्ष काढला आहे, तो त्यांच्या कटु अनुभवाचेंच फळ आहे. आपल्या दोषांची त्यांना जाणिव नव्हती असें नाहीं. आपण अस्थिर व निष्क्रिय आहों हें त्यांना ठाऊक होतें. म्हणूनच 'चिमणी' ला उद्देशून ते म्हणतात कीं—

श्रम उदरास्तव करितांना, स्वच्छंदें मारी ताना
धन्य जिला धरितां आलीं, व्यवधानें एका कालीं
असें पुण्य गांठीं कोठें ? कुठें भाग्य माझें मोठें ?
कीं एके कालीं वाहूं उदरभार गाणीं गाऊं
एक कराया लागावें, दुज्याकडे तों मन धावे,
साधेना एकही परी, अपूर्णता मनुजता खरी !
स्वच्छंदें गाणीं गातां, पडते उदराची चिंता;
जातां उदराच्या मागें, शब्द दूर पळती रागें !

आणि शेवटीं स्वतःच्या मनाला उपदेश करतात कीं, 'यास्तव मना ! करावा यत्न तुवां सत्पथास लागाया । गेले जावोत, पुढें दवडावे दिन न आपुले वायां !' विनायक जात्याच स्वच्छंदी, आनंदी व विनोदी असल्यामुळें त्यांच्या काव्यांत कुठें चिरनिराशेच्या वृत्तीचें सांवट आढळत नाहीं. उलट धीराचे व आशावादाचे उद्गार मात्र कानीं पडतात :

चित्त स्थीर असूं दे, व्हायाचें व्हावयाविना न टिके
टाळाया तें कोणी यत्न करो, ठरति सर्व ते लटिके.
लागो, लागेल तुला दुःखांतच सर्व काल कंठावा
नाहीं होणार न हो सौख्याचा एक शब्द ही ठावा.

न मिळो न मिळेल तुला या लोकीं कीर्ति-मान आमरण
किंवा न करोत तुझें मरणानंतर जगीं कुणी स्मरण.
कर्तव्यकर्म केलें त्यायोगें होय जें समाधान
तें पारितोषिक तुझें, त्याजपुढें तुच्छ होय धनमान.
रात्र सरे, दिन उगवे, ऋतुक्रमें वृक्षवाळि पालवती
सत्कृति यथावकाशें फळास येणार त्यापरी जगतीं
स्वज्ञाति रक्षिल्याचें, देशा स्वातंत्र्यदान दिधल्याचें,
अंतीं तुझेंचि हें यश, याविण सार्थक न अन्य जन्माचें.

तात्पर्य, विनायक स्वभावतांच सत्प्रवृत्त, सश्रद्ध व सुधीर होते. परंतु परिस्थितीच्या फेऱ्यांत त्यांच्या या स्वभावगुणांची माती झाली. प्रतिकूल तापदायक परिस्थितींतहि ते आपली वृत्ति प्रसन्न ठेवीत असत. एकदां त्यांची चिलीम हरवली. तिच्यावर त्यांनीं ' चिमा ' ही अत्यंत विनोदी कविता लिहिली आहे. तिच्यांत त्यांनीं आपणांस फरारी होऊन भटकावें लागलें त्या वेळीं चिलिमेनें कशी साथ दिली याचें वर्णन ' मातें जी न विसंबली भटकतां पोटार्थ रानेंवनें । ऐश्वर्यी व्यसनीं अशी मजसवें जी नांदली सारखी—' या चरणांत केलें आहे. ' स्वप्न ' ही कविताहि त्यांच्या विनोदी वृत्तीची साक्ष आहे. तिच्यांतला अंतिम विरक्तियुक्त विचार विनायकांना एक श्रीमंत एका वारयोषितेच्या काळ्याकुट्ट कन्येवर आसक्त झाले त्यावरून सुचला असें त्यांचे स्नेही व चाहते काव्यरत्नावलीकार सांगतात. (पाहा : काव्य-रत्नावलि, एप्रिल १९२२). परंतु वास्तविक त्यांत विनायकांच्या मूळच्या सत्प्रवृत्त विरक्त वृत्तीचीच अंधुक व अस्पष्ट छाया आहे.

[३]

विनायकांच्या कथा-काव्यांत त्यांच्यांतील थोर व कुशल कलाकाराचें दर्शन घडतें. ध्यास तो भास, गणिकोद्धार, वीरमती व मोहानंतर या त्यांच्या चार कथा-काव्यांचीं कथानकें त्यांनीं अनुक्रमें बायरनचा कवितासंग्रह, वा. गो. आपट्यांचें अशोकचरित्र, रूपनगरची राजकन्या व वीरबाला हें गुजराथी नाटक आणि पांडव-प्रताप अध्याय ५९ यांवरून घेतलीं आहेत. परंतु कथांच्या निरनिराळ्या सूत्रांची कौशल्यानें गुंफण करून त्यांना मनोवेधक रंग देण्याचें अजब कसब मात्र खास

विनायकांचें आहे. आपल्या एका पत्रांत त्यांनीं या कथाकाव्यासंबंधीं ' हल्लींच्या लोकस्थितीस कांहीं विशेष बोध काव्यद्वारां व्हावयास पाहिजे आहे असें मी समजतों. तिकडे माझ्या बहुतेक कविबंधूंचें अलक्ष दिसतें ' असा मजकूर लिहिला आहे. यावरून त्यांनीं या कथा हेतुपुरस्सर रचल्या आहेत हें उघड आहे. याच पत्रांत त्यांनीं पुढें आपण या कथांत विरक्ति आणि वीरश्री यांना प्रामुख्य देत असून शृंगार हा अंगभूत ठेवीत असल्याचा उल्लेख केला आहे. त्यावरूनहि विनायकांच्या मूळ स्वभावावर चांगलाच प्रकाश पडतो. ' ध्यास तो भास ' मध्यें त्यांनीं परधर्मातील जिणें जगण्यापेक्षां स्वधर्मांतलि मरणें बरें हें तत्त्व गोंवलें असून त्याला अकबराच्या काळीं बरेच रजपूत सरदार धर्मांतर करीत त्या ऐतिहासिक वातावरणाची डूब दिली आहे. एका सरदाराला त्याची प्रेयसी धर्मांतरापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करते. परंतु ती केवळ एक स्त्री आहे या कल्पनेनें त्याच्यांतला पुरुष तिच्या हितोपदेशाची अवहेलना करतो आणि स्वतःचें कायमचें नुकसान करून घेतो. या काव्यांतील प्रेयसीच्या सुंदरतेच्या वर्णनास बायरनच्या आल्प दि रेनिगेडचा आधार आहे. विनायक शब्दांच्या रंगांनीं चित्र कसें सजीव करीत हें त्यांतील पुढील चरणांवरून सहज कळेल :

' होता गुलाब गालीं–ओष्ठावरती तशी तिच्या लाली
चिंतेचा ढग भालीं धरि त्यावर सांवली परी काळी
नेत्रांत तेज होतें, परि निश्चल त्या सरोवरावाणी,
चंचलता मावळली, शून्यपणा काळजी तया आणी.
साधेंसुधेंच पातळ, हिरवी अंगांत कंचुकी ल्याली,
कृष्ण कुरल केश तिचे ते अस्ताव्यस्त विखुरले भालीं.

गणिकोद्धारांत त्यांनीं पश्चात्तापानें चित्त शुद्ध होतें, हें तत्त्व विशद केलें आहे. मथुरेची वासवदत्ता गणिका उपगुप्त नांवाच्या बौद्ध भिक्षूवर अनुरक्त असते. पण तिच्या निंद्य वासनेला तो स्वतःचा बळी देत नाहीं. ती एकदा आपल्या एका धनिक प्रियकराबरोबर क्रीडा करीत असतांना दरवडेखोर त्याचा खून करतात. त्याचा आळ तिच्यावर येतो. त्या काळच्या पद्धतीप्रमाणें तिची नासा व स्तनें छेदण्यांत येतात आणि तिला स्मशानांत टाकण्यांत येतें. तेथें उपगुप्त जातो व

तिला हिताचा बोध करतो. शेवटीं पश्चात्तापानें ती पुनीत होते. हें कथाकाव्य आरंभापासून अखेरपर्यंत रसानें तुडुंब आहे. कथेचा आरंभ कलात्मक आहे. स्मशानांतील भीतिदायक वातावरणाच्या पार्श्वभूमीवर हतभागिनी वासवदत्तेच्या अपमानाचें व्यथित चित्र रंगवण्यांत आलें आहे. ती कामातुर होऊन उपगुप्तापाशीं सहवासाची याचना करते. परंतु तो नैष्ठिक भिक्षु तिकडे लक्षहि देत नाहीं. त्या प्रसंगाच्या स्मृतीचें चित्र विनायकांनीं अगदीं अलगद् व हळुवारपणें काढलें आहे :

खिडकींत उभी असतां पाहत निज रमणाची वाट
मदनमनोरम मूर्ति आपुली आली दृष्टिपथांत.
जलौघ वाहे सभोंवतींची काय वनश्री त्यास ?
तशी दृष्टि आपुली न पाहे तरुणी भृकुटि-विलास.
वरून मीं फेकिलें कराया खूण पुष्प आरक्त
पुष्प नव्हे तें प्रणयलेख तो वा हृदयच अनुरक्त
न कळत गमतें, पडे आपला पुष्पावर त्या पाय,
हाय ! केवढा तेणें बसला मम हृदयावर घाय !

वासवदत्तेच्या या शृंगारस्मृतीप्रमाणें उपगुप्ताची विरागवाणीहि जशी गंभीर तशीच सुंदर आहे. त्यांवरून प्रत्यक्ष विनायकांच्या अंतःकरणांत अनुराग व विराग यांचा कसा संघर्ष चालत असेल त्याची थोडी फार कल्पना येते.

यौवन चंचल चंचल जैसा असतो संध्याराग
कसा टिकावा चांचल्यावर केलेला अनुराग ?
सुंदरपणही भ्रम नयनांचा; मूढ समज हृदयाची !
देशोदेशीं भिन्न कल्पना प्रचरे सौंदर्याची
आणि संपदा काय ? वेसवा फिरणारी बाजारीं !
बऱ्या त्या तरी, नसती इतक्या मूढ, अंध अविचारी
त्यांतही निघे वसंतसेना गुणलुब्धा एकादी
परी संपदा मूर्ख, दुर्गुणी जनां मात्र आराधी.
यौवन सरलें, स्वरूप विरलें, दिला धनानें गोता
अशाश्वताला भुललिस गणिके ! झाला शाश्वत तोटा

विनायकांचे वडील बंधु बलवंत यांनीं 'कवितेचा निरोप' या कवितेंत वसंतसेनेचा उल्लेख केला आहे तो बहुधा येथूनच उचलला असावा. विनायकांनीं या कवितेचें कथानक वासुदेवराव आपट्यांच्या 'अशोकचरित्रां'तून घेतलें आहे. वासुदेवराव बंगालीचे ज्ञाते होते. तें चरित्र लिहितांना त्यांना बंगाली वाङ्मयाचा उपयोग झाला होता. बंगालींत याच कथेवर रवींद्रनाथ टागोर यांची एक कविता आहे. तिचें तामीळमध्यें श्री. साळी यांनीं रूपांतर केलें आहे. तामीळवरून याच कवितेचें मराठी रूपांतर करण्यांत आलें आहे. तें नोव्हेंबर १९३७ च्या 'विहंगमां'त आलेलें आहे. बंगालीवरून 'अभिसाररात्रीं' हा समवृत्त अनुवाद सौ. सुशीला लघाटे यांनीं केला असून तो मे १९४६ च्या 'सह्याद्री'त प्रसिद्धि पावला आहे. विनायकांना टागोरांची कविता माहीत नव्हती. परंतु टागोरांच्या अभिसाररात्रींपेक्षां विनायकांचा गणिकोद्धार हा कलासौंदर्य आणि बोधमाधुर्य या दोन्ही दृष्टींनीं अधिक सुंदर आहे. जिज्ञासूंनीं वाटल्यास त्यांचा तौलनिक विचार करून पाहावा. 'मोहानंतर' या कवितेंतहि विनायकांच्या मनांतील आसक्ति व विरक्ति यांचें द्वंद्व प्रतिबिंबित झालें आहे. स्त्रीच्या साहचर्यांत पुरुष कर्तव्यपालन कसें विसरतो हें तत्त्व विशद करण्यासाठीं त्यांनीं या कवितेंत जुन्यापुराण्या सुधन्वाख्यानाचा उपयोग करून घेतला आहे. पुढील चरणांत तर त्यांनीं जणूं कांहीं स्वतःचाच कडवट अनुभव स्पष्ट केला आहे असें वाटतें :

स्त्रीच्या ठायीं अन्य वस्तुपरि अमृतविषाला थार
स्त्रीच्यापायीं तरले थोडे, बहुत बुडाले ठार !
"अमृत" कशाचें ! सुराच भरली आहे स्त्रीच्या ओंठीं
विचार पळवी, निशा तियेची, बुद्धि उपजवी खोटी !

वीरमती या कथाकाव्यांत मात्र प्रेम व पराक्रम यांचें द्वंद्व दाखविलें आहे. जोधपूरचे महाराज जसवंतसिंह हे एकदां रणांगणांतून पळता पाय काढतात हें त्यांच्या महाराणीला रुचत नाहीं. ती राजधानीचे दरवाजे बंद करते आणि त्यांची निर्भर्त्सना करते. त्यामुळें चेव येऊन ते पुन्हां समरास जातात व विजयी होऊन परत येतात, हा कथाभाग या काव्यांत चित्रित करण्यांत आला आहे. यांतील महाराणीनें केलेल्या निर्भर्त्सनेच्या भाषणांत त्वेष व संताप असून त्यामुळें

अपमानित झालेल्या महाराजांच्या उत्तरांत आवेश व उत्साह आहे. विनायक हे महाराष्ट्रास राष्ट्रीय कवि म्हणूनच परिचित आहेत. तेव्हां अनुरक्ति व विरक्ति यांप्रमाणें त्यांच्या काव्यांत वीरोक्तीहि आढळते.. विनायकांच्या बाबतींत कित्येकदां शील व साहित्य यांचा अन्योन्य संबंध आहे किंवा नाहीं असा प्रश्न उपस्थित करण्यांत येत असतो. वास्तविक तो उत्पन्न होऊं नये. कारण शील याचा अर्थ जसें 'चारित्र्य' तसा 'स्वभाव' हाहि आहे. आणि स्वभाव हा चिरस्थायी स्वरूपाचा असल्यामुळें अक्षर साहित्यावर त्याचा ठसा उमटल्याखेरीज राहात नाहीं. विनायकांचा ओढा स्वभावतःच विक्रमाकडे व वैराग्याकडे होता. तेव्हां त्यांचा त्यांच्या काव्यांत परिपाक उतरावा यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. वृत्ति ही तात्कालिक असते, आणि तिच्या ताब्यांत माणूस कित्येकदां अनर्थ करून बसतो. विनायक हे चंचल असल्यामुळें क्षणैक वृत्तीला वश होत. या विधानास पोषक असा एक प्रसंग काव्यरत्नावलीकारांनीं दिला आहे. विनायकांची 'वीरमती' वाचून वऱ्हाडांतील एक श्रीमान् वाचक बेहद्द खूष झाले; आणि विनायकांची प्रत्यक्ष गांठ घेण्यासाठीं ते खानदेशांत आले. विनायकांचा त्यांनीं पुष्कळ शोध घेतला, परंतु विनायक बेपत्ता होते. शेवटीं ते त्या रसिक वाचकांना एका सर्कसच्या तंबूंत आढळले. विनायकाला पाहतांच त्या रसिक गृहस्थांनीं वीरमतीची स्तुति केली आणि विनायकांसंबंधीं गाढ आदरभाव व्यक्त केला. परंतु त्याच्या मोबदल्यांत विनायकांनीं मात्र भाषणविपर्यास करून त्या रसिकांचा हिरमोड केला. त्यामुळें त्या रसिकांना कवीचें काव्य व प्रत्यक्ष कवि यांच्यांतील तफावत पाहून काय वाटलें असेल याची कल्पनाच केलेली बरी ! [पाहा : काव्यरत्नावलि, एप्रिल १९२२] विनायकांचीं सारींच कथाकाव्यें त्यांचीं वैशिष्ट्यपूर्ण कथानकें, वेचक व वेधक प्रसंग, चटकदार कथनशैली, साधी, सोपी व प्रवाही भाषा, सूचक अभिव्यक्ति आणि योग्य संयम यांमुळें कलात्मक उतरलीं आहेत.

[४]

विनायकांची स्त्रीदाक्षिणता त्यांनीं ऐतिहासिक स्त्रियांवर जीं आठ गाणीं रचलीं आहेत त्यांतहि व्यक्त झाली आहे. या आठ स्त्रियांपैकीं संयोगिता, पद्मिनी, पन्ना व कृष्णाकुमारी या चार राजस्थानच्या इतिहासांतील आहेत; दुर्गावती ही एक

मध्यप्रदेशाच्या इतिहासांतील आहे आणि तारा ही काल्पनिक आहे. त्या कालीं कर्नल टॉडचें ॲनल्स ऑफ राजस्थान हें पुस्तक फारच लोकप्रिय होतें. त्यांतील कथा मराठी क्रमिक पुस्तकांत होत्या. त्यांना विनायकांनीं गीतांचें स्वरूप दिलें आहे. अहल्याबाई होळकर यांचें चरित्र तर सर्वश्रुतच आहे. हिरकणीची कथा ही आख्यायिकेच्या रूपानें प्रसृत आहे. परंतु विनायकांची ही कविता अपूर्ण आहे. दुर्गावतीची कथा 'आल्हा' मुळें हिंदुस्थानभर पसरली आहे. तारेची कथा मॅकमिलन आणि कंपनीच्या टेल्स ऑफ इंडियन शिवेलरी या पुस्तकांत आहे. त्या पुस्तकाचें मराठी भाषांतर 'वीर योद्ध्यांच्या शौर्याच्या गोष्टी' या नांवानें कै. ह. रु. दामले यांनीं केलें होतें. त्यावरून किंवा मुळावरून विनायकांनीं ही कथा घेतली असावी. विनायकांचीं हीं सारीं गाणीं सर्वत्र सारखींच सरस व सुंदर आहेत असें मुळींच नाहीं. त्यांनीं तीं विशिष्ट उद्देशानें प्रेरित होऊन रचलीं होतीं. यांपैकीं अहल्या हें पहिलें गाणें जुलै १८९८ च्या काव्यरत्नावलींत आलेलें आहे. त्यावर टीप आहे. तिच्यांत विनायकांनीं 'आपल्या देशास भूषणभूत झालेल्या या स्त्रीरत्नांचा इतिहास आपल्या मुलीबाळींच्याहि तोंडीं बसावा' असा आपला हेतु स्पष्ट केला असून, पुढें संपादकांनीं 'हा प्रयत्न वाचकांस आवडल्यास कवि आपला उद्योग चालूं ठेवतील' असें आश्वासन दिलें आहे. त्या काळच्या स्त्रियांत साक्षरतेचें प्रमाण जवळजवळ शून्य होतें. परंतु त्यांच्यांत, गाणें रामाचें, धावा द्रौपदीचा, विलाप दमयंतीचा—अशा प्रकारचीं गाणीं तोंडपाठ करून तीं म्हणण्याचा प्रघात फार होता. विनायकांनीं त्याचा आयता फायदा मिळावा आणि स्त्रियांसमोर धीरोदात्त आदर्श राहावा म्हणून हा उद्योग आरंभला होता. या गाण्यांत जागजागीं अर्थांतरन्यास साधून सुबोध उपदेश केला आहे. आणि मधूनमधून स्वतःचा व्यक्तिगत अनुभव पुढीलप्रमाणें प्रकट केला आहे :

'जो परनारीचा मनीं धरी अभिलाष
होईल यशाचा लाभ कुठून तयास ?'

किंवा,

'स्त्रीच्या ठायीं दलपतसम जो होतो लंपटमती
जीवित्वाला, सर्वस्वाला मुकतो तो शेवटीं.'

विनायकांनीं चिकाटीच्या अभावीं अशा प्रकारचीं अधिक गाणीं लिहिलीं नाहींत. त्यांची 'जोहार' ही कविता याच गीतांत अंतर्भूत केली पाहिजे. तिच्यांत 'धन्य तेच भूमितलीं पाश जयीं तोडीला' हें तत्त्व मांडलें आहे. 'जोहार' हा बहुधा 'जयहर' चा अपभ्रंश असावा. एकलिंगजी हें रजपुतांचें कुलदैवत. 'जयहर' हा त्याचा जयजयकार. तोच मराठ्यांनीं 'हर हर महादेव' या शब्दांत प्रसारित केला. विनायकांचीं हीं गाणीं वाचून काव्यरत्नावलीच्या संपादकांना एका वाचकानें लिहिलें होतें—'ह्या कवीच्या कवितेस कांहीं निराळेंच वळण आहे असें दिसलें. ऐतिहासिक स्त्रियांविषयीं अत्यंत प्रेमानें व आदरानें भरलेलीं हीं गाणीं प्रत्येक स्त्रीनें पाठ करण्यासारखीं आहेत व कवीचा हा उद्योग स्तुत्य आहे व जागजागीं सार्वत्रिक सिद्धान्त गुंफण्याची कवीची हातोटी प्रशंसनीय आहे.' [पहा : का. र. डिसें. १८९९, वर्ष ११ वें, साल अखेर] स्त्रियांविषयीं दाक्षिण्य दाखवितां दाखवितां विनायकांनीं पुरुषांच्या बेजबाबदार, स्वार्थी, कपटी व लोलुप स्वभावावर बोट ठेवण्यास मागें पुढें पाहिलेलें नाहीं. 'स्त्री आणि पुरुष' ही त्यांची कविता ध्वनिकाव्याचा एक उत्कृष्ट मासला आहे. त्यांत केलेलें पुरुषाचें—

'कौतुकला–हंसला, बाग मनीं ठसला.
नव फुललें–पुष्प एक त्या आवडलें.
प्रेमभरें–खुडिलें तेणें तें स्वकरें
हुंगियलें–चुंबियलें–माथां धरिलें,
क्षणमात्रें–होय नकोसें तें त्यातें
कुसकरिलें–फेंकुनि धरणीवर दिधलें

हें वर्णन किंवा 'सुवास' कवितेंतलें त्याच्याच संबंधींचें—

वागविली निज हृदयप्रांतीं
भक्तीनें रमणाची मूर्ती,
काय होय तें परि पुरुषाला,
नवपुष्पावरच्या भ्रमराला,
विमुख तिला तो हाय! जहाला,
अंतरली स्त्री सर्वस्वाला.

हें वर्णन, अथवा, 'स्त्रिया भाबड्या जगतीं कपटी पुरुषाची जाती' हें वर्णन वाचलें म्हणजे words are the voice of heart असें जें शेक्सपिअर म्हणतो, त्याप्रमाणें हे शब्द म्हणजे विनायकांच्या अंतःकरणाचे पडसाद तर नसावेत ना असा प्रश्न मनांत उभा राहतो !

[५]

चिमणी, प्रीति निमाली तर, सुवास, स्त्री आणि पुरुष व नदी आणि कवि या नेमक्या, हाताच्या बोटांवर मोजतां येण्याजोग्या विनायकांच्या कविता त्यांच्या नेहमींच्या वहिवाटीहून व ठराविक धाटणीहून कांहीं बाबतींत अगदीं वेगळ्या व आगळ्या आहेत. त्यांचा तोंडवळा थोडाफार केशवसुतांच्या कवितांच्या तोंडवळ्याशीं मिळतो जुळतो. विनायक व केशवसुत दोघेहि खानदेशांत होते. केशवसुत कांहीं काळ भडगांवास व कांहीं काळ फैजपुरास होते. विनायकांचा तर खानदेशांत सर्वत्र संचार असे. तेव्हां त्यांच्या वारंवार भेटीगांठी पडत आणि काव्यविषयक चर्चा झडत. त्यामुळें विनायकांच्या कवितांवर केशवसुतांच्या लेखनपद्धतीचा परिणाम झाला असल्यास नवल नाहीं. विनायकांची आणि केशवसुतांची अगदीं पहिली भेट १८९१।९२ सालीं मुंबईस झाल्याचें अनंततनयांनीं नमूद केलें आहे. महाराष्ट्राचे हे दोघेहि भावी कविश्रेष्ठ गप्पागोष्टींत इतके गुंग झाले कीं, विनायकांना परीक्षेस जाण्याचें भान राहिलें नाहीं आणि केशवसुतांना कचेरींत जाण्याचा विसर पडला. विनायकांच्या वर्तनांतील स्वैरता व काव्यांतील उत्कटता यांचें बायरनच्या वर्तनाशीं व काव्याशीं साम्य आहे असें पाहून केशवसुतांनीं त्यांना 'महाराष्ट्राचा बायरन' ही पदवी गमतीनें बहाल केली होती असें रहाळकरांनीं लिहून ठेवलें आहे [पाहा : मनोरंजन, जुलै १९१९]. विनायकांना केशवसुतांबद्दल आत्मीयता व आदरभावना होती. केशवसुत वारले तेव्हां त्यांनीं मनोरंजनाचे संपादक मित्र यांना ४।१२।१९०५ रोजीं जें पत्र पाठविलें, त्यांत ती व्यक्त झाली आहे : " केशवसुताची राहणी साधी, वर्तन पवित्र, विचार काव्यमय व भाषाशैली मनोवेधक असे. तो बोलतांना खालीं पाहून बोलत असे. तथापि केव्हां केव्हां तो वर मान करून पाहात असे, तेव्हां त्याचे पाणीदार—हें पाणी खरोखरच अलौकिक होतें—डोळे श्रोत्यांच्या हृदयाचा वेध करून टाकीत. " [पाहा : मनोरंजन, पु. ११, भा. ७] केशवसुतांच्या

सहवासांतच विनायकांना ‘ गाण्याचें गाणें ’ हें गाणें स्फुरलें असावें. कारण इमर्सन हा अमेरिकन दार्शनिक व कवि केशवसुतांचा आवडता ग्रंथकार होता. त्याच्या पुढील ओळी केशवसुतांच्या मुखानें विनायकांच्या कानांवर पडल्या असाव्यात. त्या ऐकूनच विनायकांना स्फुरण चढलें असावें. विनायकांचें ‘ गाणें ’ आहे तें असें :

गाण्याचें गाणें–गाऊं गाण्याचें गाणें !
अंकावरती घेउनि आई
तयनातें करिते अंगाई
प्रेमरसाचें गाणें गाई
हारपती भानें–गाऊं गाण्याचें गाणें !
खवळे जलधी, उडवी गगनीं,
कंदुकापरी सलील तरणी,
न भी खलाशी पडला व्यसनीं,
गीत समाधानें–गाऊं गाण्याचें गाणें !

आणि इमर्सनच्या ओळी आहेत त्या अशा—We are lovers of rhyme and return, period and musical reflection. The babe is lulled to sleep by the nurse's song. Sailors can work better for their yo-heave-do.

विनायकांच्या ‘ कवि ’ या कवितेंतील

सहज करीं जी धरितों माती
देतों तिजला सुवर्णकांती
माझ्या कौशल्यबलें-वसुंधरा ही झाली नामी

ही कल्पना केशवसुतांच्या ‘ कवि ’ या कवितेमधील

चाले तो धरणीवरी तर पहा ! जेथून तो चालला
धूली तेथिल होतसे कनकिता !—घेऊं नका भ्रांतिला

या कल्पनेवरून सुचली असावी हें अगदीं उघड आहे. विनायकांची ‘ सुवास ’ आणि केशवसुतांची ‘ सतारीचे बोल ’ या कवितांतहि पुष्कळ प्रमाणांत साम्य आहे. साऱ्या विश्वाच्या मुळाशीं जी नियामक शक्ति आहे तिचा बोध एकाला अतिशय तरल व सूक्ष्म अशा सुवासाच्या द्वारां झाला, तर दुसऱ्याला तो तरल व सूक्ष्म अशा सतारीच्या स्वरांच्या द्वारां झाला. केशवसुतांच्या कवितेचा आरंभ ‘ विमनस्कपणें स्वपदें उचलित । रस्त्यांतुन मी होतों हिंडत ’ असा आहे, तर विनायकांच्या कवितेचा आरंभ ‘ हिंडत असतां निर्जन रानीं । स्वैरगतीनें गुंगत गाणीं । ’ असा आहे. ‘ जड तें खोटें हें मात्र कसें । ’ तें न कळल्यामुळें केशवसुतांची स्थिति ‘ काय करावें ? कोठें जावें ?। तुमजे मजला कीं विष खावें ’ अशी होते, तर जगांत रसिक नाहींत हें पाहून विनायकांची स्थिति ‘ काय अशा जनतेंत रहावें ? काय पहावें ? काय चहावें, ’ अशी होते. केशवसुतांच्या कवितेंत ‘ दिडदा दिडदा दिडदा दिडदा ’ असा जसा एकसारखा घोष आहे, तसा तो विनायकांत ‘ व्यर्थ हिंडलों झालों वेडा । वेडा वेडा वेडा वेडा ’ असा एकदांच आहे. मात्र केशवसुतांच्या कवितेंतील ‘ तों मज गमलें विभूति माझी । स्फुरत पसरली विश्वामाजी । दिक्कालासहि अतीत झालों । उगमीं विलयीं अनंत ठेलों । ’ ही दिव्य अनुभूति विनायकांच्या कवितेंत नाहीं. केशवसुत अंतर्लक्षी होते. विनायक बहिर्लक्षी होते. आणि म्हणूनच विनायकांनीं कवितेच्या शेवटीं ‘ स्वानुभूतिवासाचें दान । करावयाला जोंवरि ये न । तोंवरि कवितालतिकेवरतीं । कर्णिकार सुमनांची भरती ’ असे विनम्र उद्‌गार काढले आहेत. केशवसुतांच्या ‘ भृंगा ’त ‘ गा तूं गा नादी भ्रमरा ! । मी गणमात्रा जुळणारा ’ असा विनम्र भाव आहे. विनायकांनीं ‘ चिमणी ’त त्याचाच ‘ उडती बागडती पक्षी । तत्परता ठेवुन भक्ष्यीं । गातीं ब्रह्मानंदानें । सृष्टीनें रचिलें गाणें । भाव तयांचे वळखावे । शब्दरूप त्याला द्यावें । तोच कवी ज्या ही क्षमता । मी गणमात्रा वर्तविता । ’ असा अनुवाद केला आहे. परंतु केशवसुतांचा ‘ भृंग ’ हा निव्वळ नादी व गुंगी आहे, तर विनायकांची ‘ चिमणी ’ ही जशी गानी तशी उद्योगीहि आहे. केशवसुतांच्या ‘ कवि आणि कविता ’ किंवा ‘ आम्ही कोण ’ यांत जी एक प्रकारची उद्दाम उद्दंडता आहे तिचा मात्र विनायकांत आढळ होत नाहीं. उलट विनायकांत

‘ महाकवी थोर नदाप्रमाणें
मी बापडा ओघळ. अल्प जाणें
धाके न. ओढा झुळझूळ वाहे,
माझी तशी ही गुणगूण आहे

असा मधुर विनय मात्र आहे. विनायकांच्या या काव्यविषयक कवितांत त्यांच्यांतला टीकाकारहि जागा झालेला आहे, आणि त्यानें जागजागीं आपल्या टीकेचे प्रतोद ओढले आहेत. ‘ काव्यें कवीचीं जगतांत गावीं। त्याचें न त्याच्या परि चोज गांवीं। नदी सुदूरस्थ जनां पवित्र। विटाळती तीर्थ तिचेच पुत्र। ’ अशी ते एका ठिकाणीं तक्रार करतात, तर दुसऱ्या एका ठिकाणीं ‘ मत्सर्याचा भरला वारा। अहंपणाचा सर्व पसारा। अज्ञानाची मिरवे द्वाहीं। रसिकत्वाला थारा नाहीं। ’ अशी जगाच्या अरसिकतेवर टीका करतात. त्यांचा स्वच्छंदी व आनंदी पोपटहि अरसिक जगावर पुढीलप्रमाणें टीकेचे आघात करतो :

‘ मज हाल पुराची काय पाखरा कळे !
परि वदती नगरीं अज्ञानच कोंदलें,
रसिकता करपली सर्व मत्सरानलें,
होईल मुका ऐशा स्थानीं जातां वाचस्पती,
पाड तो मज गरिबाचा किती !

अशाच टकिेचा नमुना आणखी एका ठिकाणीं आहे :

कृत्रिम हास्य नको जगताचें। असत्य गीत नरस्तवनाचें॥
पुर नलगे जेथें खल नाचे। सेवावीं रानें। गाऊं गाण्याचें गाणें।

केशवसुतांत व विनायकांत राष्ट्रीयता ही बाह्य समान आहे. परंतु विनायकांत ती पराकोटीला पोंचली आहे. केशवसुत पुण्यास विद्यार्थी असतांना ‘ भारतीयाचे उद्गार ’, ‘ गांवीं गेलेल्या मित्राची खोली ’, ‘ दाते यांस ’ अशा पांच सहा राष्ट्रीय कविता त्यांनीं लिहिल्या. पण पुणें सुटल्यावर पुढें त्यांनीं त्या प्रकारच्या कवितांना हात देखील लावला नाहीं हें लक्षांत घेण्याजोगें आहे. उलट राष्ट्रीय कवितालेखन हा तर विनायकांच्या कवित्वाचा विशेष आहे. विनायकांनीं केशवसुतांच्या

सान्निध्यांत चिंतनपर वैणिकें लिहिलीं. त्यांत त्यांनीं केशवसुतांच्या शैलीचें अजाणतां अनुकरण केलें हें खरें आहे. पण वॉल्टेअरच्या 'The good imitation is the most perfect originality' या मताप्रमाणें तें मौलिकच मानलें पाहिजे.

विनायकांच्या गणेशपूजन, महाराष्ट्रलक्ष्मी, शिवसंदेश, हतभागिनी, यापुढें, प्रो. छत्र्यांचा केसरी आदि राष्ट्रीय कविता ओजोगुणविशिष्ट असून त्यांनीं राष्ट्रीय शिक्षण, स्वावलंबन, स्वदेशी व बहिष्कार या चतुःसूत्रीच्या १९०६ ते १९०८ च्या काळांत अख्ख्या महाराष्ट्राला हलवून जागें केलें होतें हा इतिहास विसरून चालणार नाहीं. त्या कवितांत देशप्रेमाचा स्त्रोत अप्रतिहत वाहात असून त्यांचें सामर्थ्य चिरकाल अबाधित आहे. विनायकांच्या राष्ट्रीय कविता शेलेच्या 'Poetry is the record of the best and happiest moments of the best and happiest minds' या कसोटीला किंवा इमर्सनच्या 'The true poem is the poet's mind' या कसोटीला उतरणाऱ्या आहेत. शिवराजदर्शन, शिवसंदेश, यापुढें, महाराष्ट्रलक्ष्मी अशा कांहीं कविता महाराष्ट्रापुरत्या मर्यादित भासल्या तरी त्यांतील देशाभिमानाची प्रचंड लाट साऱ्या भारतावरून उसळण्याइतकी आवेगी व प्रभावी आहे. विनायक हे स्वतःच्या युगाचे प्रातिनिधिक कवि आहेत. त्यांच्या गणेशपूजनांत अकाळविकाळ प्लेगचा निर्देश असून त्याच्या धामधुमींत रँडप्रभृति अरेरावांनीं जो जुलूम व जी जबरदस्ती केली तिचा धिक्कार आहे. १८९७ च्या सुमारास रँड व आयर्स्ट यांचे खून झाले, लोकमान्य टिळक यांना कारावास घडला, चाफेकरबंधूंना फांसावर लटकावें लागलें, या खळबळ माजवणाऱ्या घटनांचा उल्लेख विनायकांनीं पुढील कडव्यांत मोठ्या खुबीनें व सूचकतेनें केला आहे :

रोगें पीडित नगरें नसतीं योग्य वसायाला
अशा प्रसंगीं 'तिलक' लाधणें महत्प्रयासाचें
दिसो दिसेल सुनें त्यावेगळ भाल गणेशाचें
पुष्प एक वाहून टाकिलें आहे 'चांफ्या'चें
दुसरें मिळवावयास जाऊं–करूं उद्यमाला.

प्रचलित परिस्थितीशीं समरस होण्याचें सामर्थ्य विनायकांप्रमाणें त्यांच्या एकाहि समकालिनांत नव्हतें. विनायक जेव्हां कवितालेखन करीत होते तेव्हां महाराष्ट्रभर टिळकांचा 'केसरी' व परांजप्यांचा 'काळ' यांचा डिंडिम दाजत होता. केसरींतून सनदशीर चळवळीचा पुरस्कार होत होता, तर काळांतून क्रांतीला आवाहन करण्यांत येत होतें. या दोन्ही पत्रांचा विनायकांच्या मनावर विलक्षण असर पडला होता. लोकमान्यांनीं आरंभिलेल्या गणेशोत्सव आणि शिवजयंती या सार्वजनिक उत्सवांत ते जातीनें भाग घेत असत. या उत्सवांतील मेळ्यांसाठीं त्यांनीं पदें लिहिलीं आहेत. मेळ्यांतील एका पदांत 'मातृ-चितेची ज्योत करी' ही कल्पना मांडतांना त्यांनीं लोकमान्यांच्या 'आमची चिता जरी पेटली असली तरी त्यांची विडी ही शिलगलीच पाहिजे' या वाक्याचा संदर्भ दिला आहे. त्यांच्यांतला राजकीय टीकाकार जागरूक होता. प्रसंगविशेषीं स्वजनांवर आणि इंग्रज राज्यकर्त्यांवर त्यानें टीकेचे रसरशीत अंगार पाखडले आहेत. आपण आपली परंपरा व इतिहास विसरलों हें सांगतांना त्यांनीं 'भुललों पूर्व विसरलों सारें। अंगीं भरलें नूतन वारें। मूर्खत्वाचे तुटती तारे' अशी टीका केली आहे, तर लोक फक्त 'उत्सवा' च्या वेळींच जागृत होतात या दोषावर प्रहार करतांना शिवाजीमहाराजांच्या मुखानें पुढील उद्गार वदवले आहेत—

मी माझी म्हणवीतसें बघवतें आतां न तीं लोचनीं,
कां हांका मज मारिते ? न कळतें, वर्षांत एका दिनीं;
वीरांनीं पहिल्या स्वभूजननिला जीवंत केलें खरें,
आतां प्रेत तिचें चिरीत बसलीं त्यांचीं मुलें लेकरें,

विनायकांच्या शिवाजीमहाराजांविषयीं तीन चार कविता आहेत. १९०० सालच्या एका मनोरंजनांत (अंक नक्की आठवत नाहीं) 'एडिटरचें टेबल' या सदरांत 'विनायक, धुळें' यांना उद्देशून, 'आपल्या शिवपर आर्या मिळाल्या. पुढें स्तब्ध कां ? विस्मरण नसावें !' असा मजकूर आहे. या आर्याचा छडा लावणें आवश्यक आहे. 'हतभागिनी' ही विनायकांची कविता एके काळीं घरोघरीं लोकप्रिय होती. मनोरंजनाच्या एका अंकाच्या मलपृष्ठावर दुर्दैवी हिंदमाता विलाप करित असून तिचे पुत्र परस्परांत भांडत आहेत असें चित्र होतें. त्यावरून

विनायकांना ही कविता स्फुरली. या कवितेंतसुद्धां त्यांनीं वरील टीकेप्रमाणेंच पुढील टीका आपल्या देशबांधवांवर केली आहे :

एकाश्रुबिंदु कारणें । तियेच्या रणें । झुंजलें मनें ।
असे सुत व्याली । जयकालीं माउली.
कारटीं करंटीं तिथें । निपजलीं भुतें । मातृशोणितें—
स्वतांला लाली । आणाया धांवलीं !
कल्याण काय नेणती । नित्य भांडती । आपसांत तीं,
परां वश झालीं- । स्वत्वाला विसरलीं !
गेले दिन यावे कसे । वर्तनें असे । एकदां फसे—
गाय जी गाळीं । चेपत ती चालली

ही शेवटली कल्पना विनायकांना चिपळूणकरांच्या 'आमच्या देशाची सद्यःस्थिति' या निबंधावरून सुचली असावी. कारण त्यांत चिपळूणकरांनीं 'प्रजा हाच कीं वत्स भूधेनुकेचा' या श्लोकाच्या आधारें हीच कल्पना मांडली आहे. या कल्पनेवरून व 'यापुढें' या कवितेंतील 'हास्याचे दिन मावळले' या कल्पनेवरून विनायक हे निराशवादी होते कीं काय असें वाटण्याचा संभव आहे. परंतु ते पक्के आशावादी होते. 'शिवसंदेश' या कवितेंत

स्वातंत्र्यक्षम होय सर्व जनता जाणेल जेव्हां प्रभू
तेव्हां वेळ नको स्वतंत्रसुभगा व्हाया महाराष्ट्रभू !

अशी आशा त्यांनीं व्यक्त केली असून 'महाराष्ट्रलक्ष्मीं'त तर 'पूर्व दिव्य ज्यांचें त्यांना रम्य भावि काळ । रात्र सरे तेव्हां उगवे दिनहि पूर्व वाटे ।' असा सिद्धान्तच काव्यमय करून मांडला आहे. सर्कशींतला सिंह अनेकांनीं पाहिला असेल. पण त्याला पाहून परतंत्र भारताची आठवण फक्त विनायकांनाच झाली. भारताचा केसरी हा प्रो. छत्र्यांच्या केसरीसारखा झाला आहे. तो प्रो. टिळकांच्या केसरीसारखा झाला म्हणजे स्वतंत्र होईल असें वाटल्यावरून विनायकांनीं ही कविता बुद्धयाच 'प्रो. छत्र्यांचा केसरी' या शीर्षकानें टिळकांच्या केसरींत प्रसिद्ध केली. 'फळें मधुर खावया' या सुप्रसिद्ध 'शुकान्योक्तीं'त थोरल्या चिपळूणकरांनीं परतंत्रतेचें दुःख वेशीवर टांगलें आहे. 'बुलबुल्की फिरियाद

पिंजडेमें ' या प्रसिद्ध उर्दू कवितेंत सर मोहम्मद इक्बाल यांनीं ' जबसे वतन छूटा है। यह हाल हो गया है ॥ दिल् गमको खा रहा है। गम् दिलको खा रहा है ' म्हणजे ' जेव्हांपासून मी माझ्या स्वदेशास पारखा झालों आहें, तेव्हांपासून अशा दुःस्थिति उद्भवली आहे कीं, मी दुःख गिळीत आहें आणि दुःख मला गिळीत आहे.' या करुण पण ओजस्वी उक्तींत पारतंत्र्याबद्दलची चीड प्रकट केली आहे. परंतु चिपळूणकरांचा पोपट आणि इक्बालांचा बुल्बुल् हे कांहीं झालें तरी शेवटीं दुर्बल पक्षी आहेत ! विनायकांचा केसरी हा स्वयमेव मृगेंद्र ! त्याची पारतंत्र्यांतील गर्जना ही अधिकच भयंकर आहे ! छत्र्यांनीं जवळ ठेवलेल्या मिस् आवडीसारख्या पोरीनें त्याचा कान धरावा आणि रिंगमास्तरानें हातांतील प्रतोदाचे आघात करून नजरेच्या इशाऱ्यानें त्याला हवें तसें नाचवावें हें दृश्य विनायकांना कसेंसेंच वाटलें. इंग्रजांच्या त्या कायदेशीर राजवटींत परतंत्र भारताला उघड उघड सूचना देतां येणें शक्य नव्हतें. तेव्हां विनायकांनीं त्या सर्कशींतील सिंहाच्या आड ' ही इष्ट नव्हे परवशतेंत बहाली ' असा आपल्या राष्ट्राला इशारा देऊन टाकला. या कवितेप्रमाणेंच ' सोंगटीचा खेळ ' या कवितेच्या पडद्याआड विनायकांनीं रूसो-जपानी युद्ध वर्णन केलें आहे. ' आधुनिक कविपंचका ' चे जनक श्री. माडखोलकर ही कविता अध्यात्मिक समजतात. पण ती त्यांची भूल आहे. ' या भिन्नत्वीं भरली जादू— तिचें नांव संसृती। भिन्नत्वबलें दिसे चालली जगताची राहटी॥ हिरवी मागें पिवळी लागे लाल बैसली कटीं। घरांत राहे पडुनी काळी; तिची खुंटली गती॥ ' या ओळींत हिरवी म्हणजे रशिया, पिवळी म्हणजे जपान, लाल म्हणजे ब्रिटिश आणि काळी म्हणजे हिंदुस्थान असा ' ध्वनि ' आहे.

स्वजनांप्रमाणें विनायकांनीं राज्यकर्त्या ब्रिटिशांवरहि टीका केली आहे. ' न्याय देवते ! — । तव राज्यीं नीच दुष्ट। मारितात मजा नित्य ' किंवा ' नलगे कराल दंतहि दंष्ट्रा शतकर तशीं सहस्रमुखें। दानव मानवरूपें दीनांवर मौज मारितात सुखें॥ ' अथवा ' कोणाच्या देशांवर स्वबलमदें कोण चालवी सत्ता। दुबळ्याच्या नम्र शिरीं निर्दय बलवंत हाणिती लत्ता ' अशी विदारक टीका त्यांनीं त्यांच्या न्यायपद्धतीवर, राजकीय धोरणावर आणि जुलूमजोऱ्यावर केली आहे. विनायकांनीं

कविनायक विनायक

ज्या वेळीं या कविता रचल्या त्या वेळीं किर्लोस्कर आणि देवल यांचीं सुबोध व सुरस नाटकें रंगभूमीवर लोकप्रिय होतीं. विनायकांनीं त्या नाटकांतील पदांच्य चालींवर आपल्या कविता लिहिल्या असल्यामुळें त्या साहजिकच जनतेंत प्रसार पावण्यास विलंब लागला नाहीं.

सारांश, विनायकांची भावाविष्कृति ही अत्यंत उत्कट आहे. मृत्यूपूर्वी त्यांनीं 'भोग भोगिले बरवें झालें ऋण त्यांचें फिटलें' या शब्दांनीं आपल्या पत्नीचें समाधान केलें, त्यांतील कारुण्य तीव्र नाहीं असें कोण म्हणेल ? त्यांच्या प्रणयपर कवितांत अथवा स्त्रियांसंबंधींच्या गीतांत कोठेंहि शृंगाराचा अतिरेक तर राहोच पण अधिकताहि नाहीं. शिवाय त्यांतील वृत्ति विमल, उदार व पावन आहे. त्यांची कला संयमित व औचित्ययुक्त आहे. तिच्यांत कृत्रिमता नांवालाहि नाहीं. 'कसें हाकारूं। शांडाविण दुर्बल तारूं' या बालकवींच्या कवितेंत 'दुर्बला'बद्दल 'दुबळें' असा विनायकांनीं शाब्दिक फेरफार केला. त्यावरून त्यांची कलादृष्टि प्रत्ययास येते. त्यांची टीका प्रखर व परिणामकारक आहे. त्यांची राष्ट्रभक्ति कशी अलोट होती आणि स्वदेशबांधवप्रीति कशी उत्कट होती याची 'मी निजदेश-यशोगानीं। वाहिली असे सदा वाणी ॥ माझीं प्रोत्साहक गाणीं। पडतां ओझरती कानीं ॥ स्फुरती वीरांचे बाहू। म्हणति स्त्रिया रणीं जाऊं। त्यजती मुलें दिला खाऊ' हे, किंवा 'देशभक्तां प्रासाद बंदिशाला। शृंखलांच्या गुंफिल्या त्यास माला' हे उद्गार देतील. विनायक हे आधुनिक मराठी कवितेंतील राष्ट्रीय कवितेचे पहिले उद्गाते होत, आणि तिच्या इतिहासांत त्यांचें तें स्थान कायम आहे.

भ. श्री. पंडित

१-२-१९५३

संग्राहकाचे दोन शब्द

वीणा—*काव्यमालेच्या प्रथम झणत्काराचे मलपृष्ठावर मित्रवर्य रा. रा. नारायण महादेव भिडे, बी. ए. यांनीं प्रसिद्ध केल्याप्रमाणें 'विनायकाची कविता' प्रसिद्ध करण्याचें महत्त्वाचें कार्य प्रस्तुत लेखकानें मोठ्या आनंदानें स्वीकारिलें; व तें तो आज बरोबर चार वर्षांनीं महाराष्ट्रास या दृश्य स्वरूपांत सादर करीत आहे. प्रथम विनायकाची कविता संकलित करण्याकरितां त्यानें केसरी, लोकसंग्रह, ज्ञानप्रकाश व संदेश या प्रसिद्ध वर्तमानपत्रद्वारें जाहीर विनंतिपत्र प्रसिद्ध केलें; पण त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. पुढें जवळ असलेल्या कवितांची यादी करितां त्या अवघ्या ३५।३६ च भरल्या. 'मनोरंजनां'त प्रसिद्ध झालेल्या कवितांच्या नकला भोराहून रा. भिडे यांनीं करून पाठविल्या व 'केसरीं'त प्रसिद्ध झालेली विनायकाची एकच कविता 'प्रो. छत्र्यांचा केसरी' ही नागपुराहून रा. रा. आनंदराव कृष्णाजी टेकाडे यांनीं लिहून पाठविली. विनायकाच्या स्नेहीमंडळांत चौकशी करितां कोणी म्हणे त्यांच्या कविता शेंदीडशें भराव्यात, तर कोणी म्हणे त्यांची संख्या २५० वर खास जाईल! परंतु कोणाच्या संग्रहास कांहींच नाहीं. 'करमणूक' पत्रांत त्यांच्या कविता फार आल्या आहेत असें ऐकिल्यावरून कै. हरिभाऊ आपटे यांच्याकडून करमणुकीच्या सर्व फायली मागून घेऊन त्या चाळल्या, पण त्यांत खुद्द विनायकाच्या नांवाखालीं प्रसिद्ध झालेली अशी एकच कविता 'स्त्री व पुष्प' ही आढळली!

अनेक प्रयत्न करूनहि विनायकाच्या स्फुट कविता अवघ्या ३८ च भरल्या. त्या सर्वच उत्तम असल्यामुळें त्यांत निवड करणें कठिण झालें म्हणून वेंचे काढण्याचे भरीस न पडतां सर्वच कविता छापून काढण्याचें ठरविलें. चरित्र-

---

* सदर काव्यमालेच्या प्रथम झणत्कारांत कै. केशवसुत कवींच्या निवडक कवितांचा संग्रह केला असून त्यास प. वा. कवि ना. वा. टिळक यांनीं प्रस्तावना लिहिली आहे.

संग्राहकाचे दोन शब्द

विषयक माहिती पुरविण्याचे कामीं काव्यरत्नावलीचे संपादक रा. रा. नारायण नरसिंह फडणीस, त्यांचे चिरंजीव लक्ष्मणराव फडणीस, धुळ्याचे वकील रा. रा. शंकर श्रीकृष्ण देव, बैतुलचे वकील रा. रा. गोविंद पांडुरंग देवधर व इंदूरचे सत्कवि रा. रा. नरहर शंकर रहाळकर यांनीं फार साह्य केलें, व याबद्दल संग्राहक त्यांचा फार आभारी आहे. रा. लक्ष्मणराव ऊर्फ बापूसाहेब फडणीस, वकील जळगांव, यांनीं इतकें साह्य केलें कीं, त्याच्या अभावीं प्रस्तुत पुस्तक प्रसिद्ध करणें खरोखरीच दुष्कर झालें असतें. अर्थात् पुस्तक अशा उत्तम रीतीनें बाहेर येण्याचें सर्व श्रेय त्यांना आहे.

विनायकाच्या फोटोचे व हस्ताक्षराचे ब्लॉक्स करवून देण्याचे कामीं व इतरहि कांहीं बाबतींत लेखकाचे मित्र मुंबईचे सुप्रसिद्ध कवि रा. रा. गजानन त्र्यंबक माडखोलकर यांनीं फार साह्य केलें, व याबद्दल लेखक त्यांचाहि आभारी आहे.

या पुस्तकांतील दुसरी निर्देश्य गोष्ट म्हणजे त्यास रा. रा. वासुदेव बळवंत पटवर्धन, प्रोफेसर फर्ग्युसन् कॉलेज, पुणें, यांनीं लिहिलेली विद्वत्ताप्रचुर, सुंदर व मार्मिक प्रस्तावना ही होय. प्रोफेसर साहेबांनीं वेळांत वेळ काढून प्रस्तुत पुस्तकास सुंदर प्रस्तावनेची जोड दिली याबद्दल हा जन त्यांचा फार फार आभारी आहे.

शेवटीं ज्या हृदयस्थ जनार्दनानें, परम मंगल परमात्म्यानें, सत्य संकल्पाच्या दात्यानें प्रस्तुत पुस्तक प्रसिद्ध करण्याची प्रेरणा करून तें घडवून आणिलें त्याला अनन्यभावें शतशः प्रणाम करून व श्रीज्ञानेश्वरांच्या शब्दांनींच त्याजपाशीं खालील वरदान मागून सदर दोन शब्द आटोपतों.

आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें ॥
तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥ १ ॥
जें खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मीं रति वाढो ॥
भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ॥ २ ॥

दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो ॥
जो जें वांच्छील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥

वर्षत सकल मंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ॥
अनवरत भूतळीं । भेटो तयां भूतां ॥ ४ ॥

१२१, बुधवार पेठ, पुणें.
भाऊबीज शके १८४२.

सर्वांचा कृपाभिलाषी,
अनंततनय

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

प्रस्तुत पुस्तकाची पहिली आवृत्ति निघून आज उणींपुरीं पांच वर्षे झालीं. इतक्या अवधीनें का होईना पण या काव्यग्रंथाला महाराष्ट्र काव्यरसिकांसमोर दुसऱ्यांदा आवृत्त होण्याचा योग आला ही कांहीं कमी आनंदाची गोष्ट नाहीं.

विनायकाचे कविमित्र श्री. नानासाहेब फडणीस, मु. जळगांव व श्री. देशमुख, मु. धुळें यांच्या कृपाप्रसादानें विनायकाच्या सरासरी ३०–३५ लहानमोठ्या अप्रकाशित कविता उपलब्ध झाल्या, त्यांचा संग्रह या आवृत्तींत केला आहे व हाच या आवृत्तीचा विशेष आहे. या अकल्पित झालेल्या साह्याबद्दल उपरिनिर्दिष्ट रसिकांचे जितके आभार मानावे तितके थोडेच आहेत. गेल्या आवृत्तींत नजरचुकीनें राहिलेलीं अशुद्ध मुद्रितें या आवृत्तींत शुद्ध केलीं आहेत.

४७०, शनिवार पेठ, पुणें
श्रीगोकुळअष्टमी शके १८४७

अनंततनय

चवथ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

यंदा पुणें विद्यापीठानें एफ्. वाय्. च्या परीक्षेकरितां ' विनायकाची कविता ' या पुस्तकाचा अभ्यासक्रमांत अंतर्भाव केला आहे. त्याच्या या चवथ्या आवृत्तीचें संपादन मीं केलें आहे.

यापूर्वीच्या आवृत्त्यांत लहानमोठ्या मिळून विनायकांच्या एकूण ७३ कविता अंतर्भूत झाल्या होत्या. त्यांत कै. अनंततनय यांनीं आरंभीं जोडलेल्या चरित्रांतील पूर्ण–अपूर्ण अशा ७ कवितांची भर घातल्यास एकूण कवितांची संख्या ८० होते. प्रस्तुत आवृत्तींत दोन कविता अधिक आहेत. त्या ' परिशिष्ट ब ' मध्यें दिल्या आहेत. ' परिशिष्ट क ' मध्यें तीन कविता अधिक आहेत. भाव व भाषाशैली यांवरून त्या विनायकांच्याच असाव्या असा संशय येतो. तेव्हां वरील संख्येंत परिशिष्ट ब मधील कविता समाविष्ट केल्यास एकूण कवितांची संख्या ८२ होते. आणि परिशिष्ट क मधील कविता जमेस धरल्यास एकूण संख्या ८५ होते.

विनायकांनीं कै. देवधर यांना पाठविलेल्या पत्रांत ' कविता व तीर ', " पातकांचा झाडा ' व स्वत्व–रक्षण ' या कवितांचा उल्लेख केला आहे. त्यांचा शोध घेणें आवश्यक आहे. यांपैकीं दुसरीं दोन उपाख्यानें लिहिण्याचा विनायकांचा मानस असावा, पण तो पूर्ण झाला नसावा. विनायकांना दिवंगत होऊन आणखी चार वर्षांनीं अर्धशतक होईल. त्यांना प्रत्यक्ष ज्यांनीं पाहिलें आणि त्यांच्याशीं ज्यांचा परिचय होता अशी मंडळी खानदेशांत असली पाहिजे. तिच्याकडून विनायकांची आणि त्यांच्या कवितांची माहिती मिळविणें आवश्यक आहे. मात्र ही माहिती विश्वसनीय हवी.

प्रस्तुत आवृत्तींत पूर्वीच्या आवृत्त्यांतील सर्व मजकूर जसाच्या तसा कायम ठेवला आहे. विनायकांचे चरित्रानंतर ' कविनायक विनायक ' हा नवीन माहितीनें भरलेला माझा लेख अधिक जोडला आहे, आणि शेवटीं दोन परिशिष्टें ब व क जोडलीं असून त्यांत विनायकांच्या यापूर्वी संकालित न झालेल्या किंवा ज्या कवितांचें कर्तृत्व त्यांच्याकडे आहे असा तर्क असणाऱ्या कविता दिल्या आहेत. त्याचप्रमाणें त्यांच्या कवितांवर सविस्तर टिपा दिल्या आहेत. अभ्यासकांस त्या उपयुक्त वाटतील आणि मार्गदर्शक ठरतील अशी अपेक्षा आहे. विनायकांच्या कवितेचा अभ्यास करतांना उपकारक होईल अशा साहित्याची यादीहि शेवटीं दिली आहे.

प्रस्तावना

या आवृत्तींत स्वतः विनायकांनीं निरनिराळ्या कवितांवर जे प्रास्ताविक भाग दिले होते ते तसेच्या तसे दिले आहेत. त्याचप्रमाणें कविता ज्या मासिकांत प्रसिद्ध झाल्या, त्यांचा कवितांखालीं कालांसह निर्देश केला आहे. विनायकांच्या कवितेचें हस्तलिखित उपलब्ध नाहीं. त्यामुळें कै. अनंततनय यांना ' काव्यरत्नावलि ', ' मनोरंजन ' व ' करमणूक ' यांच्या फायली शोधून विनायकांची कविता संकलित करावी लागली. कवितांवरील प्रास्ताविक भाग आणि खालील प्रसिद्धि स्थळ व कालनिर्देश यांसाठीं मला देखील वरील मासिकांचे जुने अंक चाळावे लागले. मला सर्व अंक उपलब्ध झाले नाहींत. तेव्हां विनायकांच्या कवितेच्या अभ्यासकांना या दृष्टीनें कांहीं नवीन शोध लागल्यास त्यांनीं ते मला कळवावे म्हणजे पुढील आवृत्तींत मी त्यांचा साभार उपयोग करीन.

या दृष्टीनें शोध घेणें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. तें कसें यासंबंधीं मी आपला अनुभव सांगतों. ' चिमणी ' या क्रमांक ३५ च्या कवितेंत यापूर्वीच्या आवृत्त्यांत ' सादृश्यता रात्री वदनाची ! ' असा एक चरण होता. त्याचा नीट अर्थ उलगडत नव्हता. मला ' मनोरंजना ' त तो ' सादृश्यता स्त्रीवदनाची ' असा आढळला. त्यामुळें अर्थ नीट लागला. कांहीं महिन्यांपूर्वीं ' मौजे ' त एका रसिकांनीं ' परापूजा ' ही कविता विनायकांची आहे किंवा नाहीं असा संशय प्रकट केला होता. ती ' काव्यरत्नावलीं ' त विनायकांच्या नांवानें प्रसिद्ध झाली आहे. तेव्हां ती त्यांचीच आहे याबद्दल संशय राहात नाहीं. सारांश, अभ्यासकांनीं मासिकांच्या जुन्या फायलींचा अभ्यासाचें साधन म्हणून उपयोग करणें आवश्यक आहे. त्या केवळ जुन्या म्हणून त्यांचें महत्त्व नाकारतां येत नाहीं.

प्रस्तुत आवृत्तीचें संपादन करतांना ती अभ्यासकांना उपयोगी व उपकारी होईल, या दृष्टीनें मीं शक्य तेवढे प्रयत्न केले आहेत. त्यांना ही आवृत्ति आवडल्यास माझे श्रम सार्थकीं लागले असें मी मानेन. चित्रशाळेचे श्री. दा. पां. रानडे यांनीं या आवृत्तीचें संपादन माझ्यावर सोंपवलें याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहें.

स्टेशन रोड,
अमरावती
१२ जानेवारी १९५४

भवानीशंकर श्रीधर पंडित

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

१. ईशस्तवन

[**चाल :** कृष्ण मुरारी...]

देवि दयाळे प्रणति करिति तुज बाळें।
तूंचि गगन, उदक, पवन, तूं त्रिभुवन, तेज-किरण।
अघटित कृति। तव वसुमति। प्रकट दिसाति लोकपाळे ॥ ध्रुं० ॥
तुझिया लीलामात्रें सतत विहरतात खगगण गगनांत शांत,
जलचर चरती जलांत, तिमिर नाश, कर प्रकाश,
पुरविं आस, धरुनि चरण, तव बहुजन भव उतरुन।
पार झाले। देवि० ॥ १ ॥

२. दत्तदर्शन

दिसे स्वरुप हें किती मनोहर। रतिमदनाहुनि
अतिशय सुंदर ॥
जटाजूट शिरिं मुकुट विराजे
भस्म–विभूषित काया। शोभते किती अत्रितनया
कांति परम सुकुमार।
विधाताही जाणुं शकेना अनंता स्वरूपा दिसे ॥ १ ॥

३. गणेशपूजन

[**चाल :** पतीतपावन नांव ऐकुनी...]

रोगें पीडित नगरें नसतीं योग्य वसायाला
म्हणुनि बांधिले पुण्याश्रम, निर्मिला पर्णशाला. ध्रु०

गणरायाची मूर्ति मंगला स्थापूं त्या स्थानीं
नेत्रावाटे खळखळ वाहे दुःखानें पाणी
विघ्नहरातें प्रेमें न्हाणूं त्याच आंसवांनीं
वाहूं पट जो कर बसल्यानें जीर्ण असे झाला. १

अशा प्रसंगीं **तिलक** लाधणें महत्प्रयासाचें
दिसो दिसेल सुनें त्यावेगळें भाळ गणेशाचें
पुष्प एक वाहून टाकिलें आहे '**चांफ्या**'चें
दुसरें मिळवावयास जाऊं—करूं उद्यमाला. २

कामांधकरीं पडती, रडती युवती दिनरात
दीर्घ उसासे त्यांचे येथें धूप—तुल्य होत
सर्वग्रासी दिसे पेटली परसत्ता—ज्योत
तिनेंच ओवाळूं देवाला, करूं मंगलाला. ३

सार वस्तुंचा लोट सारखा परदेशीं जातां
नैवेद्यास्तव कांहीं नुरलें, काय करूं आतां ?
किती आळवूं, गाऊं, ध्याऊं तुम्हा दीननाथा
रचिले, रचितों अपराधांचे शत पोटीं घाला. ४

४. परापूजा

(श्रीशंकराचार्यांच्या मूळ संस्कृतावरून)

[चाल : चंद्रकांत राजाची...]

चराचरीं तूं आवाहन ये काय तुझ्या कामीं ?
सकलाधारा द्यावें तुजला काय आसना मीं ? १

निर्मल जो, त्या केले ठरती अर्घ्यपाद्य वाया.
कर वाहेना आचमन तुला शुद्धाला द्याया. २

घालूं कैसें तुला निर्मला देवा ! स्नानातें ?
विश्वोदर तूं तुला वहावा पट कवण्या हातें ? ३

निरालंब तूं उपवीताचें महत्त्व तुज नाहीं.
नसे वासना, फुलें सुवासिक निष्फल त्या ठायीं. ४

गंधाची थोरवी कोणती नसे लेप ज्याला,
स्वतां रम्य तूं फिकी तुजपुढें पडे रत्नमाला. ५

सदा तृप्त तूं, नैवेद्याचीं काय तुला वाणें.
विभो ! तुष्ट तुज कसें करावें म्यां तांबूलानें ? ६

नसे अनंता ! प्रदक्षिणेचें बल माझ्या ठायीं,
अभिन्न तूं मी, मग कवणाच्या लागावें पायीं ? ७

तुजला स्तवितां हात टेंकिले जेथें वेदांनीं,
कशी टिकावी तेथें वाणी मग बापुडवाणी ? ८

स्वयंप्रकाशी काय त्यापुढें नीरांजनज्योती ?
विसर्जन तुला कोठें ? विश्वें नांद्विसी पोटीं. ९

कळून सारें सजलों देवा ! तुझ्या पूजनासी,
भय न लेंकरा वाटे जाया निज जनकापाशीं. १०

चुकले मुकले शब्द मुलाचे गोडच जनकातें,
बालिश लीला बघून त्याच्या मनीं हर्ष दाटे. ११

अजाण मी लेंकरूं, तुजकडे जनकाचें नातें,
तव सेवेचा देवा ! ओढा असे मात्र मातें. १२

येईल तशी करितों सेवा गोड करुनि घ्यावी,
पुण्यपदाची जोड वत्सला ! विनायका द्यावी. १३

का. र. जून १९०८.

५. सत्य, दिव्य आणि शांत !

[**राग** : भूप. **चाल** : ब्यांडची]

भुलवाया मानवास,
हें अफाट थोर विश्व,
भगवंतें क्षणभंगुर, खेळ सजविला !
हा खेळ नटविला ! १

आनंदें वदन खुले,
दुःखानें अश्रु गळे,
फसवणूक सारी ही; स्वर्ग काय तो !
हो सत्य भास तो ! २

जो सायंमेघावर
रंग दिसे अति सुंदर !
तेथें तो क्षणमात्रचि, विलसतो परी !
हो कीर्ति त्यापरी ! ३

प्रेमाऽशा यौवनभर
थडग्यावरचा मोहर,
हा काढुनि आणियला; स्वर्ग काय तो !
हो दिव्य भास तो ! ४

भवसागर दुःखजलीं,
मनुजकुलें सांपडलीं,
लाटांसरशीं वहात, नित्य चाललीं !
तीं घोर वादळीं ! ५

कल्पनाप्रभा, विचार—
किरण अल्प हीं खडतर,
मार्ग उजळितात मात्र, स्वर्ग काय तो !
हो शांत भास तो. ६

६. शिवराजदर्शन

[**चाल :** उयां बघ जातें...]

गडावर जाऊं। शिवराजदर्शना लाहूं. ध्रु०

भुललों पूर्व विसरलों सारें,
अंगीं भरलें नूतन वारें,
मूर्खत्वाचे तुटती तारे,
सत्य तें पाहूं. १

आली नयनांवर अंधारी,
न दिसे न कळे स्वकर दुपारीं,
सहजच भिस्त परांवर सारी,
स्वरूपा पावूं. २

खान पराचें, पान पराचें,
भान ज्ञान स्थान पराचें,
उरलें अंतीं काय स्वतांचें
शोधना धांवूं. ३

परतेचा दृढ घेरा पडला,
स्वभाव त्यायोगें अवघडला,
चिंताभृंग मनाला जडला,
घालवूं बाऊ. ४

सद्गुरुविना सोय न दुसरी,
व्यसनसागरीं ती एक तरी,
निर्णय पैल तडीला उतरी,
चला त्या ध्याऊं. ५

आमचा गुरु श्रीशिवराणा,
पुनरुज्जीवनहेतु पुराणा,
महाराष्ट्रवीर्याचा बाणा,
संकटीं वाहूं. ६

देह तयाचा, जीव तयाचा,
नेत्र श्रवण तयाची वाचा,
सर्व तयाचें, ज्याचें त्याच्या,
कारणीं लावूं. ७

घालूं लोटांगण तच्चरणीं,
पाहूं रूप तयाचें नयनीं,
लावूं जीव तद्गुणश्रवणीं,
तद्यशा गाऊं. ८

७. महाराष्ट्रलक्ष्मी

[**चाल :** जरि कोणा श्रीमंताची...]

महाराष्ट्र-लक्ष्मी मातें जगीं धन्य वाटे,
यशोगीत तीचें गातां मनीं हर्ष दाटे. ध्रु०

पुनः पुन्हां परचक्रानें ताडिली बिचारी,
दीर्घकाल खचली होती पारतंत्र्यभारीं,
द्वादशाब्द दुष्काळानें जाहली भिकारी,
संकटांत तीच म्हणोनी करी उंच माथें. १

मावळांत वास, न ठावें जया बाह्य वारें,
नेमधर्म ज्यांचे लोकीं कृषीकर्म सारें,
विळा कोयतींच जयांचीं काय तीं हत्यारें,
तेच वीर बनले समयीं मावळे मराठे. २

नये नीट धरितां ज्याला लेखणी करांनीं,
कृपादृष्टि संपत्तीची न ज्याचे ठिकाणीं,
परी यवनसत्तेची जो करी धूळधाणी,
कोण तया शिवरायाच्या पावला यशातें ? ३

साधुसंत झाले, असती, तयांची न वाण,
मात्र रामदासा लाधे समर्थाभिधान,
जो मनीं स्वदेशहिताचें धरोनी निशाण
ध्वजा कौपिनाची मिरवी भारतांत थाटें. ४

कढीभातखाऊ म्हणती ब्राह्मणा जगांत,
ढिली कांस ज्यांची म्हणुनी हांसती, हंसोत,
तयांनींच करणी केली प्रसंगीं अचाट,
खोल गढे परसत्ता ती ढासळली लाथें. ५

पूर्व दिव्य ज्यांचें, त्यांना रम्य भाविकाळ,
बोध हाच इतिहासाचा सदा सर्वकाळ,
कासया वहावी चिंता मनीं मग जहाल,
रात्र सरे तेव्हां उगवे दिनहि पूर्ववाटे. ६

मनो. जुलै १९०२
व. ८ भा. १

८. इतिहासाचें मर्म

[आर्या (गीति)]

घटियंत्राचा कांटा घडोघडीं, अंक तेच ते दावी,
नियमच इतिहासाची आवृत्ति तशी पुनः पुन्हां व्हावी. १

वर्णाचा, रूपाचा, पोषाखाचा नसे नसो मेळ,
मन एक सर्व भूतीं खेळवितें एकसारखे खेळ. २

दुष्ट जसे, सुष्ट तसे, गांवोगांवीं घरोघरीं असती,
झाले, आहेत, पुढें होणार; समान कालचक्रगती. ३

नलगे कराल दंताहि दंष्ट्रा शत कर तशीं सहस्र मुखें,
दानव मानवरूपें दीनांवर मौज मारितात सुखें. ४

देव म्हणा, दैत्य म्हणा, सत्त्वतमोवृत्ति अन्य शब्दांत,
युद्ध नव्हे त्यांत नवें जें सांप्रत तेंच कीं पुराणांत. ५

झाले सत्त्वतमांचे अवतार असंख्य आजपर्यंत,
होवो आरंभ कसा, सत्त्वाचा गोड जाहला अंत. ६

केलें महा प्रयत्नें व्याप्त जरी सकल गगन मेघाहीं,
सूर्या लोपविण्याची पूर्णत्वें शक्ति त्याजला नाहीं. ७

सत्त्वांश प्रथम तसा दिसला दबला जरी तमाखालीं,
त्याचा प्रकाश भूवर पडावयाचाच कीं यथाकालीं. ८

सत्त्वीं गुण दुसरा, तें तमोगुणाच्या तमोगुणास हरी,
मिळवी निजरूपा त्या वन्हि जसा वन्हिमय समस्त करी. ९

कौरवपांडवरावणराघवबालिवामनप्रबंधांत,
हा बोध, हींच तत्त्वें, सर्वत्र भरून पूर्ण दिसतात. १०

अथवा जुन्या कथा ह्या कविलाघवनिर्मिता जयां गमती,
नूतन शिवचरिताचें पठण तयांची करी निरभ्र मती. ११

शिवचरिताचें चिंतन आशेचें रुजवितें मनीं बीज,
केल्या उद्योगाचें, कळवी, केव्हां तरी घडे चीज. १२

९. हतभागिनी

[**चाल :** कधिं करिती लग्न...]

तळहातीं टेकुनी ही स्वशिरातें बैसली ! ध्रु०

मस्तकीं केश विखुरले,
श्वास चालले, अश्रु लोटले,
गळे जल गालीं—चिंतेनें पोळली ! १

वस्त्रें तीं अपुरीं जुनीं,
तेथ कोठुनी, असावा मणी,
दीनता ल्याली—दुःखानें कावली ! २

दारिद्र्य, घरीं जागतें,
अन्न काय तें, दिसेना कुठें,
वायुजलवाली—गगनाची सांउली. ३

होती ती सिंहासनीं,
भाग्यशालिनी, धनी विजयिनी,
परी तिज खालीं—दुर्दैवें ओढिली. ४

एकाश्रुबिंदुकारणें,
तियेच्या रणें, झुंजले मनें,
असे सुत व्याली—जयकालीं माउली. ५

कारटीं करंटीं तिथें,
निपजलीं भुतें ! मातृशोणितें—
स्वतांला लाली—आणाया धांवलीं ! ६

कल्याण काय नेणतीं,
नित्य भांडतीं, आपसांत तीं,
परां वश झालीं—स्वत्वाला विसरलीं ! ७

गेले दिन यावे कसे,
वर्तनें असे, एकदां फसे—
गाय जी गाळीं—चेपत ती चालली ! ८

मनो.

१०. यापुढें

[पद : **चाल** : नृपममता रामावरती ...]

कोठचा शिवाजी राजा
निजधर्माचा अभिमानी—यापुढें !
कोण देशकार्यासाठीं
सोडील स्वहितीं पाणी—यापुढें !
कोठची रामदासाची
बोधाची मधुरा वाणी—यापुढें !
मावळे, जयांनीं दिले, आपले गळे, देशनिर्वाणीं,
नांवही न त्यांचें कानीं—यापुढें ! १

निपजणार कोण धनाजी
तारण्या मराठेशाही—यापुढें !
रडवील कोण रणरंगीं,
यवनांना धायी धायी—यापुढें !
भासून रूप कोणाचें
दचकतील ठायीं ठायीं—यापुढें !
राखिलें राज्य आपलें, असें व्यापिलें जया यवनांहीं—
कोण असा प्रसवे आई—यापुढें ! २

फांकडा शिपाई बाजी
दापील निजामा कोण—यापुढें !
वारील छत्रसालाचें
सांकडें वरिवर कोण—यापुढें !

घालील महाराष्ट्राला
निरभिलाष आळा कोण—यापुढें !
जें शिवें, स्थापिलें नवें, राज्य त्या जवें वाढवी बाजी
सर करील त्याची कोण—यापुढें ! ३

अटकेवर झेंडे न्याया
आणितां कुठून भरारी—यापुढें !
थिजलीच, न चालेल पुन्हां
भाऊंची शौर्य-भरारी—यापुढें !
फडनवीस नाना गेले
त्यांची न दिसेल हुषारी—यापुढें !
जी खनी, प्रसवली मणी, यापरी जनीं, बहुगुणी भारी
झाली ती हाय भिकारी—यापुढें ४

ऐश्वर्य लयाला गेलें
जडलें दारिद्र्य कपाळीं—यापुढें !
हास्याचे दिन मावळले
आंसवें लोचनीं आलीं—यापुढें !
मित्र सर्व वैरी झाले
संकटीं न उरला वाली—यापुढें !
यापरी, नाडलों तरी, लोचनांतरीं, नीज जी भरली—
ती निघेल कवण्या काळीं—यापुढें ! ५

११. शिवसंदेश

श्लोक [वृत्त : शा. वि.]

राजा या पदवीस पात्र जगतीं कोणी नसे मानवीं,
राजा ईश्वर; सृष्टिकार्य अवघें इच्छाबलें चालवी;
तो भूपाल कृपालदृष्टि करितो सर्वांस संगोपन,
स्वार्थी मानव राजता मिळविती व्हाया स्वतांची धन. १

साधे, देउनि पाय बांधवशिरीं, सिंहासनाची उंडी,
होई, राजकिरीट, दीन दुबळे लावून देशोधडी;
पाडावें अबल प्रजेस उघडें, तैं राजवाडा उठे,
झाला एक धनी गिळून बसतो सर्वस्व कष्टार्जितें. २

साक्षी देव, न राज्यलोभ धरुनी मीं घोर केलीं रणें,
न व्यक्तीस्तव रक्तपात घडला. साऱ्या जनांकारणें;
मेले कोण म्हणेल बंधु पडले देशार्थ जे संगरीं ?
त्यांची कीर्ति जगांत गाजत असें; सुस्थान त्यांना वरी. ३

स्वर्गीं सर्व जन स्वतंत्र; न कुठें कारागृहें, शृंखला,
स्वर्गीं थार न, बांधवा तुडविती सत्तामदें, त्या खलां,
स्वर्गद्वार खुलें न वैरकलहा; प्रेमैक सर्वांतरें,
स्वर्गीं देव पिता; अभेद भजती त्याचीं तया लेंकरें. ४

साहेना परबंधनांत पडली माझी महाराष्ट्रभू,
केला यत्न, निमित्त केवळ तया मी; साह्य झाला प्रभू;

त्याचें कार्य तयें स्वयें घडविलें; स्वातंत्र्य पात्रां दिलें,
सोसाया परतंत्रता जगाविलीं मागें तियेचीं मुलें. ५

स्वातंत्र्यास्तव कीं उगाच करितां हा आरडाओरडा,
देशाचा अभिमान सर्व तुमचा मातें दिसे कोरडा;
स्वर्गीं लाजविले स्वपूर्वज तुम्ही, ते आंसवें ढाळिती,
कीं आले खर, भारवाहक असे पोटीं मनुष्याकृती. ६

कोठें मालुसरे, सहोद्र, कुठें हे मावळे आजचे,
बाजीब्राह्मणवंशजांस बघतां उत्साह सारा खचे;
वीरांनीं पहिल्या स्वभूजननिला जीवंत केलें खरें,
आतां प्रेत तिचें चिरीत बसलीं त्यांचीं मुलें लेंकरें. ७

एकी जाय लया, परस्पर नसे विश्वास तो राहिला,
कोणाला न पुसे कुणी; निजहितीं जो तो दिसे गुंतला;
वाढे मत्सर, लोभदृष्टि अवघे; साहे परोत्कर्ष न,
झालें काय अशा गुणें स्वजनतास्वातंत्र्यसंपादन ? ८

कष्टाचें फळ वांच्छिलें न; नृपता मातें प्रभूनें दिली,
ती त्याची समजून मीं निजशिरीं अत्यादरें वाहिली;
प्रेमें वागविली प्रजा; मजसवें तीही तशी वागली,
होती भूषण तीच दूषण परी आतां दिसूं लागली ! ९

मी माझी म्हणवीतसें बघवतें आतां न ती लोचनीं,
कां हांका मज मारिते ? न कळतें, वर्षांत एका दिनीं;
माझी कां प्रतिमा वृथा बसविते बाहेर सिंहासनीं ?
देशप्रीति मनीं नसून, यश का येई अशा साधनीं ? १०

मीं केलें, करणार काय, अवघी सत्ता प्रभूच्या करीं,
त्याला आळविणें नको, वळखतो तो भक्ति खोटी–खरी,
स्वातंत्र्यक्षम होय सर्व जनता जाणेल जेव्हां प्रभू,
तेव्हां वेळ नको स्वतंत्र सुभगा व्हाया महाराष्ट्रभू. ११

का. र. डिसें. १९०५

--- --- ---

१२. हिरकणी*

दिंड्या

सूर्य थकला जलधींत उडी घाली,
सांज खुलली पसरली पुसट लाली;
अंधकाराचें फडकलें निशाण,
निशा चढली दशदिशा करी म्लान. १

वनीं गेल्या ज्या चराया दुपारीं—
धेनु, येउनि थबकल्या बंद दारीं;
धीर न, किवे, उकरिती खुरें माती,
कवाडातें ढकलून आंत जाती. २

भेटती त्या हुंगिती वासरांना,
सुतस्पर्शें जननीस फुटे पान्हा;
धेनु अंगा चाटिती स्ववत्साचे,
वत्स पीती जें स्तनीं दुग्ध साचें. ३

वरी आंथरिला पिसांचा बिछाना,
अधर झोंपविलें त्यावरी पिलांना;
उडत पक्षी भक्ष्यार्थ वनीं गेले,
पिलांपाशीं सांजेस उभे ठेले. ४

---

* ही प्रस्तुत कवीची अगदीं शेवटची कविता असावी असा समज आहे व तो खरा असल्यास हृदयांत उत्पन्न झालेली हिरकणी बाहेर न निघाल्यामुळेंच विनायकाचा अंत झाला अशी कविप्रेमवशात् सहजासहजीं कल्पना होते.

ज्यांस पुरतेहि न उघडवती डोळे,
मृदुल पायां ज्यांचें न अंग तोले;
पंख नसुनी सर्वथा पराधीन,
कवण ऐशीं वाढवी हरीवीण ५

स्वयें चुरिला जो चंचुपुटीं पाला,
खावयाला तो घालिती पिलांला;
जगीं जन्माला आणिलें जयानें
वत्सपोषणकर्तृत्व तोच जाणे. ६

[अपूर्ण]

१३. अहल्या

गाणें १ लें

[खालील गाणें प्रसिद्ध शूर व साध्वी स्त्री श्रीमती अहल्याबाई होळकर यांजवर रचिलें आहे. या देवी अहल्येचें ऐतिहासिक वृत्त सर्वविश्रुतच आहे. आपल्या देशांत जीं भूषणभूत स्त्रीरत्नें निर्माण झालीं त्या स्त्रीरत्नांचें गुणवर्णन गाण्यांत रचण्याचा प्रयत्न कवीनें केलेला आहे. अशीं बरींच गाणीं कवीनें तयार केलेलीं आहेत. हा प्रयत्न वाचकवर्गास मानवल्यास कवि आपला उद्योग पुढें चालविण्यास आश्वासन देत आहे.]

[**चाल :** उद्धवा शांतवन कर...]

श्रीमती अहल्याचरितश्रवण सुखाचा ठेवा.
संसारत्रस्त जिवाला सांपडे तयांत विसांवा. ध्रु०

पितरांनीं दिधलें ज्याला आनंदराव अभिधान,
कां पडेल आनंदाची सदनांत तयाच्या वाण ?
जाहली कन्यका त्याला जी रूपगुणाची खाण,
तल्लीलेनें त्या गमला सुग्रामवास सुखधान.
हांसतें–खेळतें जेथें सोन्याचें बाळ लहान,
पावतें झोपडेंही तें देवेंद्रगृहाचा मान.
अमृताधिक ज्याचें मोल,
बोबडे मुलीचे बोल,
सेवून होय जो लोल,
भाग्याचा तो समजावा. १

उपवनांत सुंदर पुष्पें पावतीं अनेक विकास;
परि एकाद्यासच घडतो नृपशिरोभूषणीं वास.
गुणवती अहल्या आली उटजांत जरी जन्मास,
दैवानें लिहिले होते तद्भालीं राजविलास.
तो योग जुळाला, गेले श्रीमंत तिच्या गांवास.
दाखविली दैवबलानें मूर्ति तिची श्रीमंतांस,
पाहून रूप तें डोळां.
संतोष मनाला झाला.
वर तिजला निश्चित केला,
जो होळकरांचा छावा. २

लग्नविधि तिचा थाटाचा श्रीमंतकृपेनें झाला.
पोहली सुखांत अहल्या—जी सत्कीर्तीची माला.
पुत्र एक तिजला झाला, रूपवती दुसरी बाळा.
संसार फळाला आला—पार नुरे आनंदाला.
फार वेळीं परि तें नाहीं पाहवलें सुख काळाला,
घातला तिच्या दुष्टानें सौभाग्यधनावर घाला.
निश्चितता नसे सुखाला,
सौख्य आज—दुःख उद्यांला,
भव सुखदुःखांचा काला,
हा बोध मनांत ठसावा. ३

संसारसुखास अहल्या आंचवली पोरवयांत.
पोरवय, तिनें परि नाहीं मांडिला व्यर्थ आकांत,
पुरुषाची दुःखक्षमता अबलेनें केली व्यक्त.
सौभाग्य लयाला जातां, झाली ती पूर्ण विरक्त.

आमरण ठेविलें नाहीं पद तिनें विलासगृहांत.
शुभ्र वस्त्र ल्याली; न तिनें गोडास लाविला हात.
श्रीरामचंद्रपदकमलीं
मति तिची निरंतर रमली;
भयबाधा तेणें शमली,
सुखहेतु हरीची सेवा. ४

एकाकीं दुःख न लोटे येतें तें सहपरिवार
पति गेल्यावर आटपला श्वशुराचाही अवतार,
त्यामुळें सतीवर पडला राज्याचा सारा भार;
राज्यही तिनें चालविलें दक्षता धरून अपार,
रुजविलें बीज नीतीचें अन्याया न दिला थार,
माउली स्वप्रजेविषयीं वात्सल्य धरी अनिवार.
पुण्याची राणी मूर्ति.
सर्वत्र गुण तिचे गाती,
दश दिशा पसरली ख्याती,
झाली प्रिय रंकाराया. ५

अनिवार तृषा राज्याची मनुजास करी अविचारी,
चालून अहल्येवर ये एकवार राय भरारी.
अबलेनेंही त्या केली युद्धाची सज्ज तयारी,
परि बोध करूनिच त्याला फिरविलें तिनें माघारी.
‘ सहज तुम्ही चिरडाल मला अबला मी काय बिचारी,
काय त्यांत पुरुषार्थ परी ? हें करील कोण विचारीं;

परि परिभव तुमचा समरीं,
अबलेनें करितां स्वकरीं,
मिळविली कीर्ति आजवरी,
ती बुडेल कीं भूदेवा!' ६

सामान्य जनीं आढळते स्तवनाची आवड मोठी,
हर्ष होय मावेनासा, स्तुतिपाठें त्यांच्या पोटीं.
स्वार्थसाधु गुण नसतेही या स्तुतिभक्तांचे गाती,
स्तुतिसुरासेवनें होतें चांगल्या गुणांची माती.
जाणी हें पूर्ण अहल्या तिज खपत नसे स्तुतिपाठी,
स्तुतिपुस्तक तिजला कोणीं अर्पियले स्वार्थासाठीं–
तें तिजला खपलें नाहीं,
अंगाची झाली लाही,
बुडविला ग्रंथ तो डोहीं,
सरितेच्या नामें रेवा. ७

राणीस मुलांपासोनी फारसें न सौख्य जहालें.
येऊन सतीच्या उदरीं दिग्विजयी पुत्र निघाले.
तरुणपणांतच कन्येच्या वैधव्य कपाळीं आलें,
दृढ निश्चय सहगमनाचा जाहला तिचा ना हाले.
मातेस कन्यका वदली 'मायेचें जगतीं जाळें
गुंफिलें क्षणिक सौख्यानें; आहे चिरसौख्य निराळें–
जातें मी तें या भोगाया,
पति वास करी ज्या ठायां;
स्त्रीजन्म पतीविण वांया,
कासया मला तो व्हावा?' ८

बोधवच अहल्या वदली ' पूर्णत्व प्राप्त कराया
जन्मास घातलें देवें, दिधली ही दुर्लभ काया
दुःखास भिऊन कशाला होमावें तिजला वांया ?
पूर्णताच साधन आहे जन्ममरणदुःख चुकाया. '
गेलीच सती ती कन्या सारून दूर बोधा या
मातेला धक्का बसला—लागे ती नित्य झुराया
परलोका गेली राणी
पुण्याची केवळ खाणी
गुंगून तद्यशोगानीं
स्थिरचित्त विनायक व्हावा. ९

का. र. जुलै १८९८

१४. राजा भोज

श्लोक [वृत्त : शा. वि.]

स्वप्नीं गाढ निमग्न भोज असतां ये जागृती त्याजला,
पाहे सुंदर मंदिरांत भरली चंद्रप्रभा सोज्ज्वला;
जैशी कुंदलता फुलून खुलते तें स्थान शोभे तसें,
योगी तेथ कुणी लिहीत बसला भोजास तेव्हां दिसे. १

‘ सोन्याच्या नव पुस्तकांत लिहितां योगींद्र, हें कायसें ? ’
राजा धीर धरून नम्र वचनें त्याला विचारी असें;
‘ ज्यांचा भाव अखंड ईशचरणीं नांवें तयांचीं मुला ! ’
प्रेमें सद्वचनें, प्रसन्न वदनें योगी अशीं बोलला. २

‘ आहे ना मम नाम संतपुरुषा ! मालेंत त्या गोंविलें, ’
प्रश्ना उत्तर या प्रशांत मुनिनें राया नकारीं दिलें;
‘ माझें नांव नसो तयांत नसलें, जे प्राणिमात्रावरी,
सुप्रेमा करिती तयांतचि मला द्या स्थान कोठेंतरी. ’ ३

भोजाचें पुरवून ईप्सित मुनी तो होय अंतर्हित,
रात्रीं तो दुसऱ्या पुनः प्रकटला भोजा करी जागृत;
यादी त्याजवळी कृपा प्रभुवरें केली तयांची असे,
तीमध्यें पहिलें स्वनाम नवलें त्या रेखलेलें दिसे ! ४

मनो. जून १९०१
व. ६ मा. १२.

१५. पन्ना

गाणें २ रें

[मेवाड देशाचा दुर्व्यसनी राजा विक्रमाजित यास त्याच्या सरदार मंडळीनें ठार मारून त्याच्या गादीवर बनबीर यास बसविलें. विक्रमाजिताचा सहा वर्षांचा उदेसिंग या नांवाचा एक मुलगा होता. या मुलास ठार मारण्याकरितां तो दुष्ट बनबीर पन्ना नांवाच्या दाईकडे मुलाच्या शोधार्थ गेला. परंतु मेवाडचा राजवंश कायम राहावा म्हणून अगोदरच त्या मुलास त्या दाईनें पळवून त्याऐवजीं आपला मुलगा पलंगावर निजविला होता. इतक्यांत त्या दुष्ट बनबीरानें आपली तरवार त्या मुलाच्या पोटांत चालविली. स्वामिभक्तीकरितां प्रत्यक्ष पोटचा मुलगा ज्या पन्नादाईनें बळी दिला तिची थोरवी काय वर्णावी ! हाच प्रसंग खालील गाण्यांत कवीनें दाखविला आहे.]

पद [**चाल :** रुचती कां तीर्थयात्रा...]

थोरकुलीं जन्म घेती त्यांना जे भूषण
आढळती नीच लोकीं केव्हां ते सद्गुण
विलसावी दिव्यता जी राजाच्या मंदिरीं
करिते ती क्वचित्कालीं, पर्णकुटी साजिरी. १

नीचांच्या संगतीनें चितुरा*चा पालक—
विक्रम हा मग्न झाला दुर्व्यसनीं घातक,
राज्याची प्रजेचीही पडली त्या विस्मृती,
स्त्रीसंगीं सुरापानीं दंग सदा भूपती. २

---

* चितूर ही मेवाड देशाची राजधानी होती.

करितो जो स्वप्रजेचें प्रेमानें पालन,
सद्भावें चिंतिती त्या भूपाचें हित जन.
करभार प्रजेचा जो स्वसुखाला दे बळी,
समजावें पुरीं त्याचीं शत वर्षें जाहलीं. ३

दुर्व्यसनीं विक्रमानें खोल बुडी मारिली,
त्यायोगें मत्त झाली दरबारी मंडळी,
सूर्याचें ब्रिंब गेलें असतांना सागरीं,
लागावें काजव्यांनीं चमकाया ज्यापरी. ४

कंटाळे विक्रमाला त्याची हो ती प्रजा,
पाडावा भूप वाटे मंत्र्यांनाही वजा;
घेऊनी निज नृपाचा संधीला त्या बळी,
भागविली राज्यतृष्णा *बनवीरें आपली. ५

एक खुनें राज्यलोभी नाहीं तो तृप्तला,
न दिसे, कीं नृपपदाचा मार्ग तया मोकळा;
सुखरूपें विक्रमाचा असतांना नंदन,
धोक्याचें वाटलें त्या राज्यपदारोहण. ६

फळ होतें विषतरूचें नाशाला कारण,
यासाठीं करावा तो तरु मूलीं छेदन,
बनवीरें या विचारें घेऊनी असि करीं,
गेला तो विक्रमाच्या झणिं शय्यामंदिरीं. ७

---

* बनवीर हा पृथ्वीराजाचा दासीपुत्र.

प्रेमानें राजपुत्रा जेवाया घालुन,
जो जो जो करी पन्ना अंकीं त्या घेउन
आलापी गोड गाणें मंजु रवें सुंदरी,
वाटे कीं सुधा वर्षे गानमिषें त्यावरी. ८

क्षणमात्रें व्यापिलें तें आकांतें मंदिर,
गगनींची वीज जाणो कोसळली त्यावर;
समजेना काय झालें दाईला त्या परी,
गोंधळली; जाहली ती भीतीनें घाबरी. ९

त्या स्थाना एक आला समयीं त्या चाकर,
तिज कथिलें नृपवधाचें वृत्त तयें दुर्धर;
पन्नेचें हृदय तेणें दुःखानें दाटलें,
अश्रूंचे पूर नेत्रीं सहज तिच्या लोटले. १०

ज्या नीचें राज्यलोभें निज वधिला भूपती,
तिज वाटे नृपसुताची करिलचि तो ती गती;
न पडावें त्या वृकाच्या तोंडीं तें पाडस
यास्तव ती सज्ज झाली दृढ करुनी मानस. ११

कुल बाप्पा राउळाचें वंद्य खरें; अति जुनें,
लोकीं तें बीज त्याचें रक्षायाकारणें,
सजली त्या द्यावयाला स्वसुताचाही बळी;
काय तिची थोरवी ! ती धन्य जगीं माउली. १२

पाटिमधें राजपुत्रा नीट तिनें निजविलें,
पत्रांनीं, फलांनीं त्या झांकोनी टाकिलें.

पाटी ती सेवकाच्या देउनियां करिं; तया,
संकेतस्थळीं एका सांगितलें जावया. १३

पर्यंकीं नृपसुताच्या आवडत्या निज मुला,
निजवोनी जवळ बैसे ती पन्ना व्याकुळा,
तों तेथें खड्गधारी नृपहन्ता पातला,
नवल नव्हे काळसा तो पन्नेला वाटला. १४

'वद कोठें विक्रमाचा आहे तो नंदन?'
पन्नेला बोलवेना, घेईना तन्मन.
पर्यंकाकडे केलें बोट तिनें काय तें;
त्यासरशीं हाय! न्हालें रक्तानें बाळ तें. १५

अंतरला नाथ, गेला त्यामागें पुत्रही,
आकांतें एक केली राण्यांनीं नभमही,
पुत्राचें शव तयांनीं अश्रूंनीं न्हाणिलें;
शोकें स्वप्राण ओष्ठीं कंठींचे आणिले. १६

पन्नाही दृढ मनाची दुःखानें पोळली,
सुतनिधनें हळहळेना कोण जगीं माउली?
परि धैय तरोनीयां दुःखाच्या सागरा,
मिळवाया निघाली ती राजसुता आसरा. १७

आम्रतरू जो वसंतीं पुष्पभरें शोभला,
नित्य तया गायनानें रंजविती कोकिला,
परि होतां ऋतुपरत्वें निष्कामी तो तरु,
राहीना एक त्याच्या थाऱ्याला पांखरूं. १८

जग हें हो ! वैभवाची पडछाया केवळ,
वेळेला फशीं पाडी मैत्रीचें मृगजळ;
पैशाचे लाल सारे इष्टसखे सोयरे,
कोणीहि प्रसंगाला पाही ना सोय रे. १९

बहु होते विक्रमाचे भूप सखे, त्यांतला—
कोणीही परी नाहीं कर्तव्या जागला,
कोणींही दिला नाहीं राजसुता आसरा,
जन कोणी विचारीना दुर्दैवी पामरा. २०

जाय पुढें कुमळमेरीं ती *आसासाकडे,
पडलें त्या नृपालाही त्यासमयीं सांकडें,
धर्म खरा, करावें या बाळाचें रक्षण,
वैराला बनबिराच्या परि होतें कारण. २१

बोधाचे शब्द बोले तन्माता ज्याजला,
‘ न्यायानें धनी आहे हाच खरा आपला,
धर्म असे सेवकाचा स्वामीचें रक्षण,
त्यासाठीं करावें कीं जीवितही अर्पण. ’ २२

रायानें बालकाला दिधला त्या आश्रय,
मिळतां तें रहायातें स्थल त्यातें निर्भय,
राहे येऊन पन्ना कृतकृत्या निज पुरीं,
बोधाच्या चरित्राचें मनन विनायक करी. २३

का. र. ऑगस्ट १८९८.

---

*आसासा हा कुमळमेरचा राजा असून तो चितोडचा मांडलीक होता.

१६. पद्मिनी

गाणें ३ रें

[मेवाड देशाचा राजा जो भीमसिंग त्याची पद्मिनी नांवाची एक स्त्री होती. ही स्त्री रूपानें फारच सुंदर होती. हिचें लावण्य जसें अलौकिक होतें, त्याचप्रमाणें गुणहि वर्णनीय होते. हिच्या रूपास भुलून दिल्लीचा बादशहा अल्लाउद्दीन यानें चितुरावर स्वारी केली. तरी पद्मिनीचा त्यास लाभ झाला नाहीं. शेवटीं त्यानें कपटानें भीमसिंगास कैद केलें. पद्मिनीनें कैदेंतून भीमसिंगाची सुटका मोठ्या युक्तीनें केली. हा प्रसंग खालील गाण्यांत कवीनें दाखविला आहे.]

पद [चाल : भूपती खरे तें...]

१

करि चातुर्यें जी बंधमुक्त नाथाला
पद्मिनी असे ती पात्र धन्यवादाला. ध्रु०

मेवाडपती भीमसिंग याची राणी,
पद्मिनी गुणाची, लावण्याची खाणी;
यद्रूपगुणांची गातां गातां गाणीं,
विख्यात कवी भाटांची शिणली वाणी;
तो सौंदर्याचा महिमा पडतां कानीं,
वदनाला सुटलें दिल्लीशाच्या पाणी,
तिजवीण सुचेना कांहीं त्याजला,
ध्यास त्या चारुगात्रीचा लागला,
चिंतनीं तिच्या रूपाच्या रंगला,
केवळ ती सुंदर पुतळी मिळवायाला,
घातला तयानें चितुरावरती घाला.

२

जो परनारीचा मनीं धरी अभिलाष,
होईल यशाचा लाभ कुठुनि तयास ?
सोत्साह वेढिलें अल्लानें चितुरास,
तत्रापि लागलें व्हावें त्यास हताश.
पावलें तयाचें सैन्य बरेंच विनाश,
पद्मिनीप्राप्तिची सोडी न परी आस.
पद्मिनीवदनचंद्राच्या दर्शनें,
मज फेडूं द्या नयनांचें पारणें,
याशिवाय दुसरें नाहीं मागणें,
प्रार्थिलें तयानें असें भीमसिंगाला,
तो सजला त्याचें अभीष्ट पुरवायाला !

३

प्रत्यक्ष पद्मिनी दाखविली त्या नाहीं,
आदर्शी प्रतिबिंबित स्वरूपानेंही;
तो चकित होय; जावया निघे लवलाही,
मन गढे पद्मिनीप्राप्तीच्याच उपायीं
पद्मिनीविना त्याजला दिसेना कांहीं,
पद्मिनीस्वरूपें दिशा व्यापिल्या दाही.
विश्वास ठेविला भीमें त्यावर,
पोंचवावयास निघाला सादर,
कुटिलतापूर्ण यवनाचें अंतर,
जातांच तयाच्या भीमसिंग गोटाळा,
शृंखलाबद्ध यवनानें केलें त्याला !

४

यवनानें केला विश्वासाचा घात,
गोंविला यापरी भीमसिंग पाशांत;
संदेश धाडिला ‘ भीम व्हावया मुक्त,
झालीच पाहिजे मला पद्मिनी प्राप्त. ’
हळहळले जन जाहला एक आकांत,
परि न विझाली पद्मिनी धिराची ज्योत
ती म्हणे ‘ असे पति माझें दैवत,
त्यावरी आणिल दुष्टें संकट,
मी दूर करीन परी तें निश्चित,
प्राणही बळी देईन आपुले काळा,
लावून न घेइन डाग परी स्वकुलाला. ’

५

घेऊन आपल्या मंत्रिजनांस सहाय्या,
चतुरेनें रचिली एक विलक्षण माया;
संदेश गोड धाडविला दिल्लीराया,
‘ पद्मिनी असें वाहिली आपल्या पायां;
आपल्या, तिच्या वैभवास योग्य दिसाया,
सखिसमूह तिजसह असे धाडिला राया ! ’
तळ यवनें दिधला होता ते स्थळीं.
पद्मिनी परिजनसंगें पातली,
टवटवली यवनपतीची मुखकळी.
प्रलयाग्निज्वाला जातिवंत अहिबाला,
पद्मिनी वाटली त्या सुमनांची माला !

६

पद्मिनी लाभली तरी भीमसिंगातें,
सोडूंच नये, यवनांस यापरी वाटे;
पद्मिनीस निज कांतातें भेटायातें,
अवकाश दिला अति अल्प देहलीनाथें;
तो स्वतः कल्पनापटावर स्थिर चित्तें,
रंगवीत बसला भावि सुखाचीं चित्रें!
    चतुरेनें सखिवेषानें चांगले,
    शूर वीर संगें होते आणिले,
    वेळेवर सैन्य तयांचें थाटलें,
घातला अरीवर अवचित त्यांनीं घाला,
झडपिती जसे हरि करीस, गरुड व्याला.

७

पद्मिनीरवाची तृषा ज्यास अनिवार,
शिरले यवनाच्या श्रवणीं त्या टंकार;
दर्शनें तिच्या जे व्हावे लोचन गार,
त्यापुढें राहिला उभा सज्ज दलभार;
कंठांत पहावें हात तिचे सुकुमार,
थाटली मिठी त्या घालाया तरवार.
    घनघोर यापरी वेळा पातली,
    येऊन जिवावर त्याच्या बेतली,
    तेधवां तयाची गुंगी उतरली,
वितुळलें सुखाचें अभ्र उघडला डोळा,
युद्धास तत्क्षणीं तोही सज्ज जहाला.

८

लगटले वीर माजला घोर संग्राम,
लागले असंख्य म्हणाया राम ! रहीम;
रजपूत रणीं पडले रक्षाया धर्म,
त्या योगें ते पावले स्वर्गसुखधाम,
अल्लास जरी लाधलें जयश्रीदाम,
झाला न तरी परिपूर्ण तयाचा काम,
 कीं त्यास पद्मिनी नाहीं लाधली,
 गर्दींत पतीसंगें ती निसटली,
 येऊन सुखें स्वपुराला राहिली,
यापरी अरिस जी दिपवी रजपुतबाला,
गाऊन तिच्या चरितास विनायक धाला.

का. र. सप्टें. १८९८.

~ ~ ~

१७. राणी दुर्गावती

गाणें ४ थें

[**चाल** : लक्ष्मी गर्वे निंदा बोलुनि...]

वीरशालिनी धन्य धन्य ती राणी दुर्गावती,
सत्कीर्तिध्वज जिचा फडकतो आजवरी भारतीं. ध्रु०
बुंदेलीं जे पराक्रमी नृप थोर थोर जाहले,
महोबाधिपति चंदन त्याचें नांव त्यांत गाजलें.
भगवंताच्या कृपाप्रसादें रायाला चांगलें,
कन्यारत्न प्राप्त जाहलें रूपें जें आगळें.
आनंदाचें भरतें तेणें रायाला लोटलें.
नांव तयें कन्येचें दुर्गावती असें ठेविलें.
चांफ्याची कलिका क्रमें क्रमें ज्यापरी,
खुलतांना दिसते नयनातें साजिरी,
तैशी ती वाढे रम्य सुभगमंजिरी,
प्रफुल्ल सुंदर कमलावरती भृंग उड्या घालिती,
तत्प्राप्तीस्तव झटूं लागले असे थोर भूपती.

२

गढमंडळाचा राजा दलपत निश्चित केला वर,
नृपें तयाच्या करीं ओपिला निज कन्येचा कर;
पदरीं पडतां स्त्रीरत्न असें तेजस्वी सुंदर
विलाससरितेमध्यें लागे पोहाया नृपवर
राज्य विसरला, प्रजा विसरला, नित्य सुखीं तो चूर,
त्यायोगें संकट ओढवलें त्याच्या राज्यावर

स्त्री भूषण-जीवन-संसाराचें खरें,
परि, परिमित सेवन तिचें करावें बरें,
अति लुब्ध न व्हावें तीच्या ठाया नरें,
स्त्रीच्या ठायीं दलपतसम जो होतो लंपटमती,
जीवित्वाला-सर्वस्वाला-मुकतो तो शेवटीं.

३

दिवस सुखाचे सरले; भरली आयुष्याची घडी,
झाली रायावर काळाची दृष्टि पहा, वांकडी;
दुर्गावतिच्या सौभाग्यावर यमें घातली उडी,
दुःखाच्या सागरीं सांपडे अबला ती बापडी;
संकटांतही तिनें उभाविली परि धैर्याची गुढी,
बुद्धिमतीनें स्वतां बसविली पतिराज्याची घडी;
नृपपदीं बसविलें बाळ तिनें आपलें,
राज्याचें स्वकरीं सर्व सूत्र घेतलें,
सुखविलें प्रजेला चातुर्याच्या बळें,
अबलेच्या राज्यावर डोळा लोभी नृप ठेविती,
अकीर्तिकारक काय लोभ हा ! नीचपणा हा किती !

४

अबुल फाजलें हर्षें ज्याचें यशोगान गायिलें,
त्या अकबर रायाचें झालें लोभें मन आंधळें,
न्याय कळेना—नीति कळेना, स्वार्थ मात्र त्या कळे,
अबलेचेंही राज्य तयाला घ्यावेंसें वाटलें !
तीच्या राज्यावरती त्यानें थोर सैन्य धाडिलें,
निकरें झुंजावया लागलीं समरीं दोन्ही दळें.

शौर्यानें लढली राणी दुर्गावती,
पाहून पराक्रम तिचा, अरी लाजती,
त्या न सुचे कांहीं, झाले कुंठितमती.
पडूं लागल्या भरभर त्यांच्या रणयज्ञीं आहुती;
विजयश्री, वाटलें, घालिते दुर्गावतिला मिठी.

५

परंतु एकाएकीं फिरलें युद्धाचें पारडें,
कुमार आवडता राणीचा धारातीर्थीं पडे;
तीच्या सैन्याच्या धैर्याचें खचलें तेणें कडें,
रणांत हाहाकार पसरुनी गेला चोंहीकडे;
पुत्र हरपला; परि त्या स्त्रीला फुटलें नाहीं रडें,
कमान वीरत्वाची पुत्रप्रेमावरही चढे !
निकरानें होती तशीच ती झुंजत,
तद्गात्रें झालीं आतिश्रमें विगलित,
अंगांतुनि होतें रक्त तिच्या वाहत,
निज राज्ञीची ऐसी दुर्धर पाहूनीयां स्थिती,
एक तिचा स्वामिनिष्ठ सेवक वदे असें तिजप्रती.

६

‘ यशःप्राप्तिची आशा आतां धरणें नलगे मनीं,
रणत्याग हा उक्त दिसे पथ या समयीं स्वामिनी ! ’
वदे तदा ती क्रोधें ‘ न चुके मृत्यु कधीं या जनीं,
यशःप्राप्ति मग कां न करावी पडून समरांगणीं,
आमरण मला यवनस्पर्श न व्हावा यालागुनी,
या खड्गें हें शिर उतरीं हा देह पडूं दे रणीं. ’

या शब्दें सेवक फार चकित जाहला,
गहिंवरें तयाचा कंठभाग दाटला,
नेत्रांत तयाच्या अश्रुपूर लोटला,
हात जोडिले, पदर पसरिला, तयें विनविलें अती,
परी निश्चयापासुनि ढळली नाहीं ती स्थिरमती.

७

अभिवंदन खड्गास शेवटीं ती प्रेमानें करी,
धैर्यें तें स्वकरेंच खुपसुनी घेइ आपल्या उरीं;
वीर्यशालिनी अबलेचा त्या देह पडे संगरीं;
सद्यश ती मिळवी इहलोकीं—स्वर्गसौख्यही वरी;
एकनिष्ठ सेवक तो समरीं तोच मार्ग आदरी,
क्षुधित कोण मिष्टान्न यशाचें सारील वदा, दुरी ?
विधिबळें पावला सज्जन निधना जरी,
सत्कृत्य तयाचें चिर वसतें भूवरी,
सामान्य जनमता तें अति उन्नत करी,
सज्जन जे निज देशहिताला तनुमनधन अर्पिती.
यशोगायनीं त्यांच्या व्हावी विनायकाला रती.

का. र. जाने. १८९९

१८. संयोगिता

गाणें ५ वें

(**चाल :** अर्धतनू वारुळीं चुडाली........)

१

ऐका कैसा ओघ भारतीं यवनांचा लोटला,
देश हा परवशता पावला. ध्रु०

कनोजाधिपति-जयचंद्रसुता सौंदर्याची कळी,
चतुरता अंगिं जिच्या बाणली;
जिच्या मुखावर वीरत्वाची प्रभा दिव्य फांकली;
सदा जी विनयानें वांकली;
नामें संयोगिता सती ती उपवरता पावली,
काळजी नृपहृदया लागली;
लालसा धरूनी त्या स्त्रिची अंतरीं,
मागणी घातली तिला बहुत नृपवरीं,
एकही न आला जयचंद्रमना परी,
यास्तव त्यानें स्वयंवराचा घाट तिच्या घातला,
भूपगण सादर आमंत्रिला.

२

गर्वें अव्हेरिलें मागणें जयचंद्रें आपलें,
वृत्त हें पृथ्वीराजा कळे;
अपमानाचें शल्य तयाचें हृदयाला झोंबलें,
पेटलें चित्त क्रोधानलें.

कनोज नगरा गेला नाहीं स्वयंवरा तो बळें,
  न हें जयचंद्राला साहलें.
  तच्चित्तीं शिरला अनर्थमूलक कली,
  सद्विचारशक्ती दूर तयें हांकिली,
  अविचारें केली भूपदृष्टि आंधळी,
पृथ्वीराजवेषानें पुतळा नृपें एक सजविला,
  मंडपद्वारीं तो स्थापिला.

३

दूर दूरच्या भूपें केली रंगसभा साजिरी,
  जियेला जोड नसे भूवरी.
नवरत्नांची सुंदर माला घेवोनी ती करीं,
  पातली स्वयंवरा सुंदरी.
दृष्टीं पडतां लोकोत्तर लावण्यवती ती परी
  जाहले भूप दंग अंतरीं.
  टाकीत चालली मंद मंद पावलें,
  ती; तों तों आशा भूपांची मावळे,
  तत्प्रयत्न सारे निष्फलता पावले,
येऊन तिनें द्वारीं प्रेमें त्या पुतळयाच्या गळां,.
  दिव्य तो रत्नहार घातला.

४

यापरि उल्लंघून अडथळे प्रेमाची निर्झरी,
  मिळाली शौर्याच्या सागरीं;
सर्व भूप विस्मयें जाहले तटस्थ चित्रापरी,.
  निराशा म्लानवदन त्या करी;

कोप जाहला मावेनासा जयचंद्राच्या उरीं
तयाचें मन निष्ठुरता वरी;
कोपाची संगति जन हो ! बरवी नसे,
सुज्ञही नरा तो करितो वेडे पिसे,
किति अनर्थ घडती जगतीं याच्या वशें,
या कोपाच्या पायीं कन्या नव्हे प्राण आपला,
नृपान कारागृहिं लोटिला.

५

क्रोधें चवताळतो ज्यापरी जातिवंत जो फणी.
तयाचा कोणीं हरितां मणी;
जयचंद्रावर तैसा गेला पृथ्विराज धांवुनी,
पराभव केला त्याचा रणीं.
वधू आपली बंधविमुक्ता करि दिल्लीचा धनी,
स्वनगरा जाय तिला घेउनी.
मन जयचंद्राचें कोपाग्नीनें जळें,
त्याजला काय तो सूड दिसे; त्यामुळें,
जाऊन भूप तो यवनपतीला मिळे,
राणी संयोगिता हरण हें नव्हे–नव्हे–साधिला,
कलीनें डाव असा आपला !

६

भारत जिंकावयास घोरी आला होता परी,
जाहला पराभूत संगरीं;
त्या समयापासून जयाची मनीं लालसा धरी,
बैसला टपून सीमेवरी;

तों अवचित जयचंद्र तयाच्या गेला असतां घरीं,
कां न तो खुशालेल अंतरीं ?
जयचंद्राच्या सहवर्तमान त्यावर,
घेऊन महंमद् निज सेनासागर,
यावया निघाला दिल्ली नगरावर,
पृथ्वीराजाही युद्धाला शीघ्र सज्ज जाहला,
रणीं संग्राम घोर माजला !

७

पुरुषवेष परिधान करूनी राणी संयोगिता,
पातली होता जेथें पिता.
'कन्येच्या सौभाग्यमंदिरा अग्नि कसा लावितां ?'
पित्याला वदे धैर्यदेवता;
'धर्म जनक हा जन्मभूमिका मूर्त मातृदेवता,
तयां कां यवनकरीं अर्पितां ?
करण्यास्तव निज देशधर्मसंरक्षण.
संगरीं करावें जीवितही अर्पण,
नरजन्मसफलता अन्य नसे याहुन,
वृथा धर्म बुडवाया, तैसा मातृभूमिचा गळा—
चिराया, शत्रू घरा आणिला !'

८

बुद्धिमती कन्यका पित्याला बोध करी यापरी.
तयें तो वळला नाहीं परी;
लढली, पडली वीरस्त्री ती स्वपतीसह संगरीं,
अरीतें लोळवून भूवरी;

दिल्लीचें साम्राज्य लागलें महंमदाच्या करीं,
लालसा झाली त्याची पुरी,
जयचंद्र नृपाचें दुष्ट कुत्य त्या नडे,
तद्राज्य हारिलें यवनपतीनें पुढें,
तो देशद्रोही दुःखसागरीं बुडे,
चरिताम्रतरू बोधफलांनीं दिसतां ओथंबला,
विनायक कूजाया* लागला !
भारतवर्षीं ओघ यापरी यवनांचा लोटला
देश हा परवशता पावला.

का. र. फेब्रु. १८९९
आणि मनो. आक्टो. १८९८

* गावया.

१९. तारा

गाणें ५ वें

[**चाल :** भीमकन्याला म्हणे नृपाळा]

१

रायशूरनाथाशीं केला कपट–प्रसंग यवनांनीं,
हरिलें त्याचें राज्य, उडविली ऐश्वर्याची धुळधाणी.
भूपालाच्या सर्वस्वाची दुर्दैवें होतां हानी,
वनमार्ग तयें धारिला सोडून सर्व बंधनांवर पाणी.
छत्र शिरावर जेथ मिरविलें राज्य भोगिलें ज्या स्थानीं,
कोण मानधनजन परसेवा पतकरील लाजिरवाणी.
जो निज सदना अपहारी,
बनून त्याचे कैवारी,
तद्धृत* निज सदनद्वारीं—
तदंजलीनें कृतज्ञतेनें आपलेंच प्यावें पाणी,
याहून गमला भला नृपाला वास वनचरांसह रानीं !

२

स्वातंत्र्याची खाणी–राणी–मनोहारिणी वनस्थिती,
स्वावलंबनोन्नति प्रबोधी पदोपदीं मानवांप्रती.
स्वच्छंदानें मंजुळ गाणें गात वात फिरती स्थिरती.
झंझावातें, उत्पातें नग हेलकावती, दृढावती.

तत् + हृत = त्यानें हरण केलेलें.

निर्झर झरझर उड्या मारिती. करिती क्रीडा स्वैरगती.
इष्टाशेनें खग गगनीं, मृग विपिनीं, उडती बागडती.
सृष्टीचीं लाडकीं मुलें,
फुलतीं, खुलतीं फुलें, फळें;
कृत्रिमतेला स्थळ न मिळे.
कन्या तारा स्वप्राणाधिक गणी वनीं तो नृप मानी,
राजविलासीं जें वनवासीं तत्सहवासीं सुख मानी !

३

चिंतादु:ख पोळल्या जनां इष्ट प्रियजनसहवास.
तारा सारा ताप निवारी; दे जनकाला उल्हास.
गतराज्यकथा सुतेस कथितां जाती अत्युष्ण श्वास.
गाहिंवर दाटे काळिज फाटे अश्रुपूर ये नयनांस.
नृपदु:ख खळे तारेस कळे कपटबळें राज्यग्रास—
कसा खलांनीं केला, आला कसा कपाळा वनवास.
उदात्त सृष्टिग्रंथोक्त,
स्वावलंबनाचे पाठ,
शिकवी कन्येला तात,
काय नवल मग वीरश्रीचें तिच्यांत संचरलें पाणी ?
माघारी गत-वैभव आणी; राखी जनकाची बाणी !

४

वनस्थताराख्याति पसरली स्पृहणीय गुणें चोंहिकडे,
कस्तुरीका कुठेंहि असली, तरी तिचा कां गंध दडे ?

वि. क....४

राजपुत्रवर वरचेवर यावया लागले तिच्याकडे,
नटले, झटले; उठले, सुटले; कुठलें त्यांचें तेज पडे ?
रूप मनोरम, धनतेजोत्तम; परंतु निष्प्रभ तिच्यापुढें,
उत्साहें आले, परि झाले आशेचे त्यांच्या तुकडे !
राज्याची मोडली घडी,
बसवील पुनः बळें गडी,
मान अरीची जो रगडी,
आजन्म ऋणी नतशिर राहिन त्या नरवीराचे चरणीं,
निर्धार तिचा कीं पितृकार्यीं गेला जावो जीव रणीं !

५

पितृसेवाकर्तव्यीं दृढमति खरे तनय ते; त्याच सुता,
अन्य तनय, ते अयुक्तनय हो; सुता म्हणाव्या त्या व्यसुता,
मूर्तिमंत देवता माउली; इहलोकींचा देव पिता.
अनन्य भावें त्यांस भजावें; सद्धर्म नव्हे यापरता,
कालगतीनें धारण करिते मधुर फलें कर्तव्यलता—
या न्यायानें सिद्धि लाधली पितृपरतारामनोरथा.
मृगयेकरितां एक दिनीं,
फिरतां फिरतां ती विपिनीं
वीर एक पडला नयनीं,
काय रूप तें ! काय शौर्य तें ! मुखप्रभा फांके रानीं
शौर्यें त्याच्या चकितच व्हावें मी मी म्हणतां वीरांनीं.

६

तिज गमले परकरगतलक्ष्मी आणीलचि तो परत घरा;
मृगयेमाजीं रमली दिसली बाला त्याला ती रुचिरा.

नयनीं भरली, मनांत ठसली अनुरूपा ती वीरवरा,
भेट जहाली, मैत्री जडली, इच्छा कळली परस्परां.
झटती, बघती पुरी कराया मार्ग कोणता सुलभ बरा.
विघ्नें आलीं आड तयांचा करून टाकिला पुरा चुरा,
‘ परवशतेचें हीन जिणें, ’
बरवें त्यापेक्षां मरणें,
अशीं बोधिलीं स्वजनमनें,
जनीं घुमविली स्वातंत्र्याची धैर्यें उत्तेजक वाणी,
लोक वळविले, सैन्य जमविलें; पक्ष सबळ केला त्यांनीं.

७

थोडा नगरीं मोहरम सणीं आनंदी—आनंद भरे,
जेतांचा गण विहरे, विधरे वृंद जितांचा दुःखभरें,
म्लेंच्छ नृप जयें हर्षें डोले; घसरे; विसरे भान पुरें,
तों तारेनें अवचित त्याचें मर्म भेदिलें तीक्ष्ण शरें,
मरे धरेवर पडे, खडें बल तसें तयाचें तें पसरे,
नृपासनीं जनकास बसवितां आलें तारेस स्वकरें;
हेतु मनींचा होय पुरा,
आलें, गेलें राज्य घरा;
पावे तारा योग्य वरा.
आलें उदया सुकृत वाटलें हर्ष न मावे जनकमनीं,
समुद्धरीं कुल, हरी यशोमल, धन्य धन्य रव जनवदनीं !

८

अवनत वंश, ग्राम देशही अशा रीतिनें उद्धरती.
सुकन्यका जर त्यांत निपजल्या, सत्पुत्र तसे धीरमती.

तनयसुतांची कृति अवलंबे पितरांची शिक्षेवरती,
बीज सुमतिचें कन्याहृदयीं नृप पेरी काळीं उचितीं.
रुजली, फुलली, फळास आली यथाक्रमें ही तत्सुकृती,
क्षुद्र लता अबला; परि कृतिनें मधुर गुरु फळें त्या धरिती;
उगवे मावळला तरणी,
खालीं वर मालिका मणी,
दिसे सृष्टिची ही सरणी,
धीर धरा, उद्योग करा, दृढ नियम वागवा हा ध्यानीं,
उत्तेजन द्या विनायकाला बोधाचीं गाया गाणीं.

२०. कृष्णाकुमारी

गाणें ६ वें

[चाल—चंद्रकांत राजाची...]

१

कळी उमलली जों न पावली पूर्ण विकासाला,
अदय कराचा तोंच तिजवरी पडला कीं घाला !
सुनील गगनीं चमकूं लागे सुंदर इंदुकला,
तोंच तिचा निर्घृण राहूनें धरिला हाय ! गळा !
भीम नृपाला प्रियतर बाला कृष्णा वेल्हाळा,
नडली पडली बली अकालीं, त्यायोगें, काळा !
स्वार्थसंसृतीलोभपरायण जगताची रीती,
उठे सुतेवर पिता हितास्तव, विसरे नयनीती !

२

उपवर झाली भीमकबाळी रूपवती कृष्णा,
तत्प्राप्तीस्तव सहज लागली भूपवरां तृष्णा;
जयपुरराजा म्हणे गुणवती व्हावी मज भाजा,
जोधपूरचा भूप म्हणे तो भाग असे माझा !
शिंद्यांच्या जोरावर चढला मारवाडवाला,
वांच्छी व्हावी प्राप्त आपणा कृष्णेची माला;
जयपुरची मागणी तयानें धाकें परतविली,
राजस्थानीं वैराग्नीची ज्वाला भडकविली;
कृष्णेसाठीं सज्ज जाहले खड्गाचे हात,
घोर युद्ध माजलें वाहले रक्ताचे पाट !

३

अमीर नामा पठाण घातक, नीच, अविश्वासी,
उदेपुराधिप मानासाठीं ये भीमापाशीं,
वदे ‘ हितास्तव खरा स्वदुहिता अर्पण मानातें,
अपकारक होईल जोडिलें अन्याशीं नातें;
अथवा हें खंडूनच टाका मूळ अनर्थाचें,
कां कारण होतां पाडाया बळी सहस्रांचे ’ ?
विचार पडला, कसा पोटचा गोळा तोडावा ?
चुकवावे वा काय उपायें शत्रूंच्या घावा ?
चालक मंत्री अजित नृपाचा तोचि मार्ग दावी;
‘ समयींच ’ म्हणे ‘ ही अग्नीची ज्योत मालवावी ! ’

४

आप्त जवळचा दौलत त्यावर ये ती कामगिरी,
कोसळून आकाश गमे त्या पडलें काय शिरीं !
‘ धिक्कार असो ! ’ वदे जीविता तुमच्या धिक्कार,
व्यर्थ जन्म घेऊन जाहलां धरणीला भार !
छत्र शिरीं मिरवितां, म्हणवितां स्वतां लोकपाळ !
एक पोर पोटची तिचाहि न करवे सांभाळ !
हाच काय पुरुषार्थ ! कुलाचा हाच काय मान ?
पुरुष सजावा कीं अबलेची कापाया मान !
रजपूतांचे छावे आम्ही अबलांचे साथी,
वागवितों तलवार कटीला नित्य तयांसाठीं !
वदा कोण त्या मृणालिनीच्या जीवावर उठला ?
तद्रक्ताचा तिच्या कपाळीं लाविन खास टिळा !

पडेल जेथें मृगनयनेचा अश्रुबिंदु एक,
अरिरुधिरानें त्या स्थानावर लिहूं सूड-लेख !
नको बुद्धि ती, नका अमंगल वच ते उच्चारूं,
धीर न सोडा; धर्म आपला रणीं मरूं-मारूं !'

५

बोध खलास न रुचे, आहिमुखीं दुग्ध होय गरल,
श्वानपुच्छ नलिकेंत घातलें होईना सरल !
दौलत थिजला; परि न खलांचा दुष्ट यत्न विझला,
जवान दुसरा ती नव कलिका तोडाया सजला !
करूनियां निर्धार मनाचा, धरून तलवार,
गेला कृष्णेजवळ नीच तो करावया वार !
करीत होती हार फुलांचा जाईच्या रमणी,
जणों करी स्वकरें तरुणांचीं हृदयें बद्ध गुणीं !
हिमधवलांगी धवलचंद्रिकाहृद्या बाला ती,
धवल फुलें ती धवल करानें धवल गुणीं गांठीं !
कृष्ण हृदय धवलतेजवळ तें झालें धवल पळीं.
नवल न धवलच बिंब शशीचें विलसे नील जलीं !
तिच्या दिव्य तेजानें दिपला भाला, कंप करीं,
उगारलेलें शस्त्र तयाचें गळलें भूमिवरी !
टिकलें पुण्यप्रभावापुढें नाहीं पळ दुरित,
भग्नमनोरथ परत दुरात्मा गेला थरथरत !

६

गळून पडलें शस्त्र पुढें तें-निशाण मरणाचें !
धरून जें स्वकरीं भूमिवरी स्वैर मरण नाचे !

परि नाहीं ती धैर्यदेवता तिळभर डगमगली,
मधु स्मिताची खळी कपोलीं उलट तिच्या पडली !
परि मातेनें तिच्या मांडिला एकच आकांत,
मातृहृदय तें ! करील कैसा सहन सुताघात !
पिटी उरःस्थल, कुंतल तोडी, कर माथां हाणी,
धाय मोकलुनि रडे, धरेला अश्रूंनीं न्हाणी.

७

पाषाणालाही शोकानें त्या पाझर फुटता,
परि न तयानें वळले खळ ते, त्यजी न विष कटुता !
शस्त्र न चाले म्हणुनि विषानें भरलेली वाटी,
आणून दिली जनकाज्ञेनें कृष्णेच्या हातीं.
स्मित वदनानें करीं विषाचा धरून तो प्याला,
पदरें नयन पुशी मातेचे, वदे वीरबाला :—
कां करिसी हा शोक ? आणिसी कां नयनीं पाणी ?
कवण वांचला सांग. भूवरी आजवरी प्राणी !
मृत्यु सखा सोयरा जिवाचा असे सदा साथी,
मृत्युबलानें तुटे भवाची दुःखाची गांठी !
वाट जिवाला चिर सौख्याची मृत्यु मात्र दावी,
वद मग आली मरणाची का संधि घालवावी ?
जन्म जयानें दिला तोच या जीवाचा स्वामी,
भाग्यवंत तो पडे संकटीं जनकाच्या कामीं !
धिग् जीवित ! ज्याकरितां पडती बळी असंख्यांचे,
मरण यशाचें जर त्या योगें देश—धर्म वांचे !’

८

देऊन असा धीर, विषाचा घेई ती घोट,
मोहमूढ मातेस नावरे अश्रूंचा लोट !
एकदोनदां घोट विषाचा नाहीं तिज पचला,
दुष्टांनीं यास्तव नाशाचा बेत नवा रचिला !
हाय ! कुसुंबा प्याया धरिला पुढें तिच्या ओंठीं,
मालविली या परी खलांनीं ती रत्नज्योती !
केला, अनुमोदिला जयांनीं कृष्णेचा अंत,
त्या शासाया चुकला नाहीं न्यायी भगवंत !
जसें करावें, तसें भरावें; बीज तसे दाणे !
'विनायका' ला करी बोध हा कृष्णेचें गाणें.

का. र. मे १९०५
आणि कुसुमगुच्छ

२१. ध्यास तो भास

[अकबर बादशहाच्या मायावी राज्यकर्तृत्वाला भुलून पुष्कळ नांमांकित रजपूत वीरांनीं यावनी धर्माची दीक्षा घेतल्याची गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्धच आहे. त्यांपैकीं एकाचें पश्चात्ताप-चित्र पुढें दिलें आहे.]

[**आर्या** (गीति)]

१

स्तंभासमीप होता तो त्या समयास एकटा बसला.
नव्हती वृत्ति ठिकाणीं; चिंतेच्या सागरीं दिसे फसला. १

तेज मुखावर नव्हतें. गळली होती उरस्थळीं मान.
हृदय उडे, आंत कढे, चिरडे जैसें पडून पाषाण. २

तंतूच्या वाद्यावर इष्ट सुरास्तव फिरे जसा हात.
भालीं कर तो फिरवी वरचेवर, मग्न निज विचारांत. ३

तेथें एक तयाच्या पडला निःश्वास तेधवा कानीं,
न कळे त्यास उमटला, कैसा, कोठून, कीं तया स्थानीं. ४

हा काय भास झाला, कीं कांहीं खेळ कल्पनाच करी ?
सांदींतून असावी आली कीं काय वायुची लहरी ? ५

शिर वर करून फिरवी दृष्टि तलावाकडे परंतु जल,
स्थिराचि दिसे पडलेला तेजाचा आरसा जसा अचल. ६

तृण वाढलें चळेना—तरुचें हालें न एकही पातें,
दुर्गध्वज न फडफडे—आली कीं झोंप त्याजला वाटे. ७

सर्वत्र दिसे स्थिरता—ऐकूं येई न वायुचें नांव,
निःश्वास मग कशाचा? कैसा त्याचा कळून ये ठाव? ८

वर खालीं दृष्टि करी—इकडे तिकडे पुनः पुन्हा पाहे,
चाळा तोच तयाला लागे, त्यांतच तयास सुख लाहे. ९

परि एकदां सहज तो पाहे डावीकडे वळून जसा,
तरुणी रमणी बसली दिसली तो चकित होय त्यासरसा. १०

घेऊन शस्त्र हातीं शत्रु उभा तेथ ठाकला असता,
तत्रापि या परी तो पुरुष भयाभीत जाहला नसता. ११

हें काय चिन्ह? न कळे स्त्री ही कैशी कुठून अवतरली?
भरली सौंदर्यानें मूर्तिमती तरुणता पुढें सरली. १२

धन्या रसिकंमन्या हे मंगलदायिनी अमरकन्या?
अन्यायवर्तिनी कीं श्मशानवासी? पिशाचिका वन्या? १३

उकले ना गूढ तया, न फिटे पडली मनास जी भ्रांती,
पाहे, पुन्हां न्यहाळी तें मुख तें रूप, दिव्य ती कांता. १४

ती मोहना तयाची सखी, तिची खूण त्याजला पटली,
प्रीति करी त्याजवरी; आतां परि सर्वथा तया त्रिटली. १५

परिणय त्यांचा झाला असतां तीं नांदलीं सुखें असतीं,
परि यवनधर्म धरिला तयें, तया बुद्धि जाहली असती. १६

२

होता गुलाब गालीं—ओष्ठावरती तशी तिच्या लाली,
चिंतेचा ढग भालीं धरि त्यावर सांवली परी काळी. १७

नेत्रांत तेज होतें, परि निश्चल त्या सरोवरावाणी,
चंचलता मावळली, शून्यपणा काळजी तया आणी. १८

साधेंसुधेंच पातळ, हिरवी अंगांत कंचुकी ल्याली,
कृष्ण कुरल केश तिचे ते अस्ताव्यस्त विखुरले भालीं. १९

बोलावयास्तव तिनें कर वर केला तयांतुनी पार,
दिसता चंद्र तुम्हांला—असा तिचा काय दिव्यातासार. २०

३

‘ भक्ति जयावर करितें आलें मी त्याकडे स्थलीं वन्य,
हेतु मला सुख व्हावें—वाटावें त्याजला जगीं धन्य. २१

उल्लंघिलें तटाला—आलें वंचून रक्षका दक्ष,
तुज भेटले सुरक्षित येथ करायास सोक्ष कीं मोक्ष. २२

वदती कुमारिकेच्या पवित्रतेचें अपूर्व तेज जनीं,
विजनीं उग्र मृगेंद्रहि तिज दिपती—लागती तिच्या भजनीं. २३

जो श्वापदांत रानीं राखी ईश्वर तिची अशी लाज.
त्यानेंच मज सुरक्षित यवनचमूंतून आणिलें आज. २४

हेतु धरून मनीं मी आलें चालून आपल्या पायीं,
होता तो विफल मला जाण, दिशा शून्य जाहल्या दाही. २५

तूं मुकलास मला; मी अंतरलें तुज अखंड अंतरलें,
ही शेवट भेट समज; येथेंच प्रेम आपलें स्थिरलें. २६

पूज्य स्वधर्म त्याचा नित्य वहावा मनांत अभिमान,
मान तयांतच; धर्मा, न चळावें कापितां कुणी मान. २७

श्रेयस्कर मनुजातें आलें निज धर्मरक्षणीं मरण,
सिंहासनास्तव नको परि, करणें धर्मबाह्य आचरण. २८

निज धर्म त्यजिला त्वां. यवनाचा निंद्य धर्म तुज रुचला,
टाकून अमृतवल्ली आवडिनें घेतला करीं कुचला. २९

कर जोडितें; पसरितें पदर; तुझे चरण मस्तकीं धरितें,
आज्ञापिर्शाल तें तें करितें; परतें; न दुर्जनांत रतें. ३०

हा धर्म नको तुजला, यवनांचाही नको नको छंद,
नलगे कुराण; बरवें पुराण; भज रामकृष्ण गोविंद. ३१

होईन तुझी दासी—त्वत्पदकमलीं विलीन राहीन,
व्हाया सुख उभयाला आड असे यवनधर्म हा हीन. ३२

होऊं उद्यांच आपण एकत्र विवाहबंधनें पुण्य,
राहूं आजन्म सुखीं; घेऊं म्हणवून या जगीं धन्य. ’ ३३

४

‘ होणार विवाह कुठें ? जिथें चितेवर कलेवरें जळतीं,
मळती धुळींत कोणी-कीं जीवितसंशयांत तळमळती. ३४

कारण हिंदुत्वावर पडणार उद्यांच आमची टोळी,
नलगे विलंब तुमचीं देवघरें व्हावयास वाटोळीं. ३५

बाळ असो, तरुण असो, स्त्री किंवा पुरुष जख्ख म्हातारा,
त्याजवरी असिधारा धरूं, करूं देश शून्य हा सारा. ३६

तूं प्राणप्रिय मजला, तुझे सखे सोयरे कृपापात्र,
समरांतून उद्यांच्या सत्तेनें वांचणार ते मात्र. ३७

तुमच्यांत जन्मलों मी—मजमध्यें हाडमांस तुमचेंच,
तुम्हांस न त्यजावें; परि मज तुमचीच लागली ठेंच. ३८

तुमचा—नव्हेचि—माझा होता जो पूज्य धर्म आजवरी,
त्याजवरी मी उठलों—काय करूं ? हाय ! हृदय लाज वरी. ३९

परि एक देव जाणें याचा माझ्याकडे नसे बोल,
फोल प्रयत्न केले; कळलें माझें न बांधवा मोल. ४०

देशहितास्तव झटलों; धर्माचें वाहिलें शिरीं काज,
माजविला दंभ न मीं, केला न जनांत शुष्क आवाज. ४१

कर्तव्य मनःपूर्वक केलें तें बांधवां न आवडलें,
नडले येऊन मला. ते मम मार्गांत आडवे पडले ४२

ते नीच मत्सरी ते दुर्व्यसनासक्त दुर्गती कपटी,
नांव नको, गांव नको त्यांचें; त्यांना असो दुरून नती. ४३

विटलों—विटलों त्यांना; झालों मी त्यांजपासुनी दूर,
होईन शांत जेव्हां त्यांचा पाहीन जाहला चूर. ४४

व्हावा जर मी तुजला, माझा सहवास वाटता गोड.
जोड मला, सोड तयां—हितकर ही सुचविली तुला तोड. ४५

भ्राता मी, भगिनी मी, देव, पिता, माउली तुझी मीच ,
माझ्यांत सर्व नातें—मी असतां तुज कशास हे नीच ?’ ४६

५

स्कंधीं शिर आधारी, त्याच्या ती मृदुल कर गळां घाली,
भ्याली भीरु उसासे, स्फुंदे, अत्युष्ण आसवें ढाळी. ४७

वाहे मंद समीरण; अमृताची वृष्टि तो शशांक करी,
एकान्तिं अशा समयीं रमणीची कोण लालसा न धरी ? ४८

त्यांतुनि ही अनपेक्षित, सहज अनाहूत भेटली जर ती,
नाहीं येणार कशी पुरुषाच्या हृदयसागरा भरती ? ४९

परि सुप्रसंग ऐसा त्या वीरा हेतु जाहला असुखा,
भुजवलय नव्हे, पडला, गमलें नागीणिचा गळां विळखा. ५०

झालें प्रशांत मस्तक, होतें जें सागरापरी क्षुब्ध,
हृदय उडेना; त्याचे सारे व्यापार तेधवां स्तब्ध. ५१

पाहे त्या स्त्रीचें मुख तों पालट केवढा दिसे त्यांत !
ती मोहना प्रियतमा आहे किं नसे अशी पडे भ्रांत ! ५२

रूप तिचें तेंच असे; फिकटपणा ये परंतु त्याजवरी,
जीवांश त्यांत न दिसे—प्रकाश जो सकल अवयवां वितरी. ५३

वदन निमीलित झालें—कीं बैसे मृत्युची तयास खिळी,
बोले बोल जरी ती, श्वास उमटतां दिसे तिचा न मुळीं. ५४

हृदय न उडे—पडे तें गार—न नाडींत राहिला त्राण,
नेत्रीं तेज लकाके, परि न दिसे त्यांत जीव कीं प्राण. ५५

चित्रें स्वकल्पनेनें वातावरणीं करून निर्माण,
होती छांदिष्ट कवी त्यांच्या अवलोकनांत रममाण. ५६

नटती नवीं नवीं तीं विराटरूपें क्षणाक्षणीं नाना
तीं कल्पनाविनिर्मित जाणुनिही भय न वाटतें कोणा ? ५७

तैसेंच लाडकीचें स्वरूप एका क्षणांत पालटलें,
अवलोकून भयें त्या तरुणाचें हृदय तेधवां घटलें. ५८

६

‘ छे, छे नको नको हा अविचार करूं; विवेक कर कांहीं ?
तों स्त्री वदली ‘ मम-सत्प्रेमाची क्षिति तुला नसो—नाहीं. ५९

चाड धरी पितरांची, स्वकुलाची, पूज्य मातृदेशाची,
धर्माची-ईशाची-अनुकंपा नित्य पाहिजे ज्याची. ६०

मी स्त्री अनाथ, अबला, वृक्षाचा कोणत्या तुला पाला ?
एकाकीच तुझ्यास्तव राहीन करीत चिर विलापाला. ६१

जन्म दिला, वाढविलें, तुजसाठीं नित्य वाहिले कष्ट,
त्या मातापितरांना स्वकरें का पाहसी करूं नष्ट ? ६२

तव वीरकुल, जयाच्या शौर्याची गाजते जगीं ख्याती,
त्याची स्वनिंद्य कृतिनें करणार जगांत काय तूं माती ? ६३

देश तुझा ज्यासाठीं वीरांनीं वाहिल्या किती माना !
तूं एक मात्र, त्याच्या, जन्मा आलास, हेतु अपमाना ! ६४

तव धर्म लघु मुखानें म्यां त्याची काय थोरवी गावी ?
तो टाकून हिरा त्वां अंधपणें गार काय ही घ्यावी ? ६५

परमेशप्राप्तीची तीच खरी सुलभ एकटी वाट,
असातिल—असोत दुसरे पंथ नसे तथ्य यापरी त्यांत. ६६

हा निंद्य मार्ग तुजला ईशापासून नेतसे दूर,
पडशिल, रडशील तुझ्या जेव्हां फांकेल दृष्टिचा धूर. ६७

होईल ईश्वराचा कोप तुझ्यावर धरून परशील,
तरशील कसा तेव्हां ? कवणाचे चरण सांग धरशलि ? ६८

स्वजन त्यजून धरिले हृदयीं म्हणवून यवन जे आप्त
ते धांवतील तुज, का गमतें, पाहून संकटव्याप्त ? ६९

बुडवून तुझ्या धर्मा, तव देशाची करून रांगोळी
आले हे येथ सुखें पिकवाया नित्य आपली पोळी. ७०

तूं आयताच त्यांना नवसाला पावलास कीं देव
तद्धेतु परी पुरतां होशिल पाषाण समजुनी ठेव. ७१

तुज तुच्छतील मग ते करितील पदोपदीं तिरस्कार
तेव्हां नको नको हें होईल जिणें तुला तुझें भार. ७२

स्वजन त्यजून धरिली परकीयांची जयें स्वयें कांस
ते परकीय तयाचा धरिती न; धरूं नयेचि विश्वास ७३

स्वजना अंतरलासच; परही होतील पारखे तुजला,
भाग तुला मग फिरणें भूवर ढाळीत नित्य अश्रुजला. ७४

कां संकटांत पडसी ? करिशी दुःखास कासयास गडी ?
कां घालितोस कळतां, कळतां प्रक्षुब्ध सागरांत उडी ? ७५

हा चंद्रमा विलसतो निजतेजें व्योममंडलीं नील
हा कृष्ण घन जवळचा त्याला एका क्षणांत झांकील. ७६

जें अभ्र आड आलें यशावकाशें पडेल तें पार
चंद्रप्रभा पुन्हां या टाकील करून भूतला गार. ७७

त्या अवधींत तुझें जर मोहापासून या न मन ढळलें
वळलें सुविचारास न, अक्षय तव समज, विमल यश मळलें. ७८

पितरांचे, आप्तांचे, इष्टांचे भोंवतील शाप तुला
ईश्वर कोपून तुझ्या पडतील शिरीं अखंड तप्त शिला. ७९

जागा हो, जागा हो, नको नको हा करूं दुराचार
नाहीं तर दासीचा शेवटचा तुज असो नमस्कार. ८०

८

म्हणती म्हणोत कोणीं, विकार गुणरूप होय अभिमान.
विस्मरती ते झाली त्याजमुळें जी जगांत धुळधाण. ८१

उदधीनें भूकंपें, विद्युत्पातें अनर्थ जे घडले,
अभिमानवश नराच्या कृतीपुढें सर्व ते फिके पडले. ८२

अभिमानें वाहविले रक्ताचे या जगांत पाट किती !
गळले अश्रु तयांची करवेल सरस्वतीसही न मिती. ८३

किति संसार बुडाले, किति पडलीं नांदतीं घरें ओस;
किति मंदिरें मिळालीं धूळीला माजला असंतोष. ८४

विसरे स्वापत्य पिता; भाऊ भावावरी उठे रुष्ट
स्नेह लयाला गेला; उदयाला कलह पावला नष्ट. ८५

चुकलें, कळे उमजतें चुकणें कवणास या जगीं चुकलें
'चुकलों' परी न म्हणती अहंपणानें सुखास ते मुकले. ८६

होती पुराणकालीं जन म्हणती, स्वर्गभूमि अविभक्त
भजती परस्परांला भावें देवास ज्यापरी भक्त ८७

'उभयांत कोण मोठा' उद्भवला सहज वाद त्यांमाजीं
भूमि म्हणे मी मोठी; स्वर्ग वदे थोरवी असे माझी. ८८

कोणीच हार ने घे, उभयांची दृष्टि मीपणें अंध
होय. कलह वादाचा, कलहानें प्रीतिचा तुटे बंध. ८९

जीं एकरूप होतीं, रोषें जाऊन दूर तीं बसलीं.
फसलीं अहंपणानें; संतोषें परि न आजवर हंसलीं. ९०

स्वर्ग समर्थ बली, तें स्वगुणें वरवरच चाललें आहे
अबला भू खचत असें; परि ताठा केवढा मनीं वाहे ! ९१

जे मातापितरांचे प्राप्त अपत्यांस तेच गुणवान
वृक्ष तसे पुष्प मिळे; कंठ जसा त्यापरी निघे तान. ९२

माता भू अभिमानी, पुत्र तिचा पुरुष तोहि अभिमानी
भू स्वर्गा अंतरली; पुरुषाचीही तशीच हो हानी. ९३

बोध प्रियकरिणीचा त्या वीराच्या मनास मानवला
तूं स्त्री मी पुरुष अशा अहंपणें तो परी न त्या लवला. ९४

‘ जें झालें तें झालें; आतां हा बोध होय वायफळ
वदनांतून निघाला कवण करी ग्रहण तो पुन्हां कवळ ? ९५

धर्म नको मज तुमचा, देश नको, लोकही नकोत मला
वाटेल तर रहा वा जा तूं तव पथ नसोचि आडविला. ’ ९६

सहज वदून असें तो स्मितवदनें प्रियतमेकडेस बघे
तों ती गुप्त जहाली; न कळे भूमींत वा नभांत रिघे. ९७

चोळी नयन पुन्हां तो पाहे विस्मितपणें सभोंवार
परि ती कोठेंचि नसे, न दिसे त्या केवढा चमत्कार ! ९८

आसन नसे तयाचें चळलें, नव्हती परिस्थिती फिरली
होते शांत पहुडले चंद्रकिरण पूर्ववत् तडागजलीं. ९९

नव्हता दुर्ग सरकला स्तंभ जसाच्या तसाच तेथ उभा.
ध्वज आपल्या पटानें होता सप्रेम पालवीत नभा. १००

आश्चर्य थोर; झाली गुप्त कशी तीच एकली रमणी
ऐसा करीत बसला खिन्नपणें तरुण तो विचार मनीं. १०१

आलें कळून त्याला हा सारा खेळ कल्पना नटली
ज्याचा ध्यास मना तो भास सदा होय गोष्ट ही पटली. १०२

का. र. जुलै १९०५

२२. गणिकोद्धार*

साक्या

१

रुधिरें सिंचित पटासारखें दिसे पश्चिमाऽऽकाश
सूर्यास्तानें दिसूं लागलें भुवन उदास! उदास! १

पतिनिधनास्तव अशौचदर्शक कृष्णपट दिशा ल्याली
पति प्रकाश स्त्रीचा त्याविण काळेंच तिच्या भालीं. २

चिता धडकल्या ज्वाळा उठती भरे दशदिशा धूर.
कवट्या फुटती, अग्नीमाजीं होय अस्थिंचा चूर. ३

घटिका ती राक्षसी मृत्युचा, श्मशान तें, दरबार,
स्थल देण्याचें इहलोकींचा मानवास करभार. ४

---

*श्रीयुत वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए., यांच्या 'अशोकचरित्रां' त अशी एक कथा आढळते. त्यावेळीं मथुरा नगरींत वासवदत्ता म्हणून एक गणिका होती. ती एकनिष्ठपणें एकाच यजमानाची सेवा करीत असतां तेथल्याच उपगुप्त नांवाच्या एका बुद्ध उपासकावर तिचें मन गेलें. तिनें त्याच्या प्राप्तीकरितां हवी तशी खटपट करून पाहिली. परंतु तो ईश्वरपरायण साधुपुरुष तिच्या कुमार्ग-प्रवृत्तीस अनुकूल झाला नाहीं. शेवटीं एकदां दैवयोगानें आपल्या यजमानाचा धनलोभास्तव खून केल्याचा आळ येऊन, ती स्तननासिका छेदन होऊन, स्मशानांत विव्हळत पडली असतां उपगुप्त तेथें गेला. आणि त्यानें तिला उत्तम बोध केला. त्याच्या योगानें तिचा उद्धार झाला. ही कथा पुढील कवितेंत गुंफिली आहे. अशोकचरित्र प्रसिद्ध होण्यापूर्वी ही कथा कवीला माहीत नव्हती. तेव्हां या कवितेचे सर्वांशीं प्रेरक श्रीयुत आपटे हेच होत. त्याबद्दल कवि त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

उठे दीर्घ रोदन श्मशानीं त्या समयास भयाण,
निराश्रिता कवितेची जैसी उदासवाणी ताण. ५

प्रत्येक स्वन त्यांत मधुर, परि आर्त, करुणतापूर्ण,
करील ज्याचें श्रवण निश्चयें पाषाणास विदीर्ण. ६

२

मथुरापुरची वारयोषिता वासवदत्ता नामें,
सौंदर्यास्तव तारुण्यास्तव जिला भजावें कामें. ७

पुराभरण सुखवैभवशाली गणिकांची जी राणी,
सेवेस जिच्या सिद्ध संपदा जोडून सदा पाणी. ८

सहज तयावर दृष्टि जियेची पडे, धन्य तो मानी,
तिच्या मधुर भाषणीं, न ते सुख तरुणांस सुधापानीं. ९

जन्में गणिका, परी चंद्रिका आचरणें अकलंक;
पर-पुरुषस्पर्शें न जियेचा विटाळला पर्यंक. १०

एकासच मानून देवता करी त्यावरी प्रेम,
तोच जिवाचा सखा तियेचा; ती सीता, तो राम. ११

३

मदनमंजिरी, भुवनसुंदरी तीच त्या स्थलीं वन्य,
धुळींत लोळत पडली होती हाय ! छिन्नविछिन्न. १२

मृदुशय्येवर जी पहुडावी ओढुनि तलम दुशाला,
तीच धरेवर पडली उघडी भुज घेऊन उशाला ! १३

अधरस्पर्शें कपोल व्हावे रक्त, असे सुकुमार,
खावा लागे आज त्याजला धूलिकणांचा मार ! १४

सेवेस जिच्या तत्पर होत्या सदनीं अगणित दासी
एकलीच ती त्या समयाला अभागिनी वनवासी ! १५

४

इहलोकींचें नश्वर वैभव—हा क्षणभंगुर खेळ,
जलबुद्बुद—भोंपळा भ्रमाचा फुटे न लागतां वेळ. १६

समृद्धिसागर आज असे जो दीनांचा कैवारी,
तोच उद्यां होऊन भिकारी, फिरतो दारोदारीं १७

प्रकाश झळके आज. उद्यां त्या गृहीं भरे अंधार,
हास्य विनोदस्थलीं क्षणांतच उसळे हाहाकार. १८

घालून मिठी गळां प्रियाच्या निजे जी सुखासीन,
उजाडेल दिन येतां दुःखीं तिज गमलें स्वप्नीं न. १९

नाथ स्तनमंडलीं तिच्या शिर ठेवुनि निद्रामग्न,
असतां, कोणी खड्गें केलें हृदय तयाचें भग्न. २०

विव्हळला, फोडिली तयानें एक दीर्घ किंकाळी,
खडबडून त्यासरशीं शयनीं गणिका जागी झाली. २१

गळां घातला हार फुलांचा व्हावा जैसा व्याळ
चांदण्यांत मस्तकीं पडावा कीं आगीचा लोळ. २२

तशी तिची जाहली अवस्था, न सुचे तिजला हाय !
कोसळलें आकाश तिच्यावर, रडे मोकलुनि धाय. २३

कुंतल तोडी, कपाळ फोडी, करी थोर आकांत
कांतविरह तो नव्हे, गमे तिज, सर्वस्वाचा घात. २४

अंकीं घेई नाथाचें शिर, अश्रुजलें त्या न्हाणी,
फुटणें नाहीं जीव मृताला किती घालितां पाणी. २५

शव न द्रवलें नवल न, विरले नाहींत जयें जीव
लटकें म्हणती स्फुंदन रोदन, कवणा न तिची कींव. २६

धनलोभास्तव, म्हणती, केला हिनें प्रियाचा घात
जिरवूं पाही दुष्ट कृत्य तें करून ही आकांत. २७

न्यायदृष्टिनें दोषी ठरली, अपराध तसा दंड,
पडे श्मशानीं होऊन स्तनयुगलनासिका खंड. २८

आप्त, इष्टजन, दास, दासिगण धनानुगामी सारे,
मोहर झडतां आम्रतरूवर कवण पांखरूं थारे. २९

बहुत परिजनावरी चालवी जी अप्रतिहत सत्ता,
एकलीच बापडी श्मशानीं पडली वासवदत्ता. ३०

५

भू शय्या, भुज उशी, ओढणी वातावरण उदास
स्फुंदन कालक्रमण, चितांचा प्रेतांचा सहवास. ३१

स्वभावतां मन असतें स्त्रीचें पुष्पासम सुकुमार,
त्यांत जाहला असा त्यावरी दुःखाचा भडिमार. ३२

अधिकच तें अलवार जाहलें, नवस करी मरणास;
परी थरर कांपवी तयाला सहज निघाला श्वास. ३३

जंबूक हुकी करिती प्रेतें स्वच्छंदें उकरीत
घूत्कारें दशदिशा घुमविती विक्राळ दिवाभीत. ३४

पाचोळा तरुतळीं सळसळे गमनानें उरगांचे
झंझावातें अग्नि चितांचा करी गर्जना, नाचे. ३५

नाद भयंकर असे श्मशानीं कांपवितील भयाला !
कां न त्यामुळें सुकून जावी दुःखी अबला बाला ? ३६

वाटे प्रेतें गर्जत आलीं करावयाला ग्रास.
कोरड पडली, धडकी भरली, गुंतत चाले श्वास. ३७

६

चिंतावें त्यापरी कल्पना पुढें आणिते चित्र.
साच पातलें जवळ, वाटलें तिजला, भूत विचित्र, ३८

जीव नकोसा झाला, तरि तो त्यागवे न कोणाही,
विटली जीवा मरणभयानें रडली धायींधायी. ३९

पिशाच दृष्टी–आड कराया घट्ट मिटी नयनांतें,
तळहातें झांकिलें; चिन्ह तरि अदृश्य होई ना तें. ४०

“ हाय संकटीं पडलें बुडतें मरतें देवा ! तारीं,
कोण तुझ्याविण जगीं दयाळा ! दीनांचा कैवारी ? ४१

निरपराध मी ठावें तुजला कण्हतें मरणद्वारीं,
घात पातकी करून उलटा विहरे सौख्यागारीं ! ४२

न्यायमूर्ति तूं स्वतां म्हणविसी सत्याचा अभिमानी
तव राज्यीं खल हंसती; न खळे सज्जननयनीं पाणी. ४३

कशी अशानें चालेल जगीं तुवां लाविली रीत ?
सत्याची गत व्हावी कैशी ? कशी टिकावी नीत ? ४४

अक्ष अचल राहूनि फिरवितो चक्रास सभोंवार;
स्वतां न ढळतां तसें झुरविलें मीं बहुतां साचार. ६५

दृष्टीं पडतां रूप आपलें हरला तो अभिमान.
शरण रिघाले हृदय; आपणापुढें वांकली मान. ६६

वरून मीं फेंकिलें कराया खूण पुष्प आरक्त,
पुष्प नव्हे तें प्रणयलेख तो वा हृदयच अनुरक्त. ६७

नकळत गमतें, पडे आपला पुष्पावर त्या पाय,
हाय ! केवढा तेणें बसला मम हृदयावर घाय. ६८

हृदय तळमळे तरी न माझी दृष्टि आपणां सोडी,
गेलां. झालां आड. तिला तरि त्याच दिशेची गोडी. ६९

अशनीं, शयनीं मज दिनरजनीं आपला निदिध्यास
अखंड चिंतन, घडेल कैसा मला सुखद सहवास. ७०

लज्जा हरली. भीति निमाली. झालें अगदीं धीट
मदन काय करविणार नाहीं स्त्रीकरवीं विपरीत ? ७१

पुष्पहार धाडून पाहिलें आपणांस बहुमानें
आपण अव्हेरिलें; हिरकणी त्यजिली अज्ञानानें. ७२

आली चालून घरा लक्ष्मी दिधली तिजला पाठ
परत फिराविलें स्वयें अंगणीं आलें अमृत वहात. ७३

येतां जर त्या समयीं नव्हती आपल्या सुखा जोड
प्रीतिबलानें केली असती भू स्वर्गाहूनि गोड. ७४

तारुण्याचा भर मम अंगीं; ओसंडे लावण्य
सहवासीं मम तुच्छ वाटते विषय आपणां अन्य. ७५

अनुरक्तस्त्रीसहवासीं सुख न तें सुरेशपदांत
विश्वामित्रें व्यर्थ मारिली काय तपाला लाथ ? ७६

नव्हती सदनीं द्रव्यसंपदासुखास कांहीं वाण
आपणांस पुष्पांत ठेविल मानून स्वप्राण. ७७

उरलें आतां काय ? जाहली ऐश्वर्याची होळी
आशाप्रेत धरून उराशीं अश्रु येथ मी ढाळीं. ७८

क्षणोक्षणीं वाटते विझाया आयुर्दीपक लागे
यमपाश गळां पडले. निर्दय दूत लागले मागें. ” ७९

९

“ म्हणून आलों आतां गणिके, तुजला साह्य कराया
अज्ञानाच्या पंकीं रुतली धेनू उद्धाराया. ८०

हेतु तुझा, प्याला विषयाचा लावावा मम ओठीं
परि तुज कळलें नाहीं यौवन–रूप–संपदा खोटी. ८१

पडलों असतों तेव्हां जर मी तुझ्या मोहपाशांत
येतां कोण तुला दावाया या अंधारीं वाट ? ८२

तूं पतिता मी पतित जाहलों असतों तव संगानें
बसतें कंठीं अढळ भवाचें माझ्याही रडगाणें. ८३

दृढ करपाशीं धरिलें ज्यांना गणिके त्वां हृदयाशीं
जिवलग ते तव आहेत कुठें ? कवण आज तुजपाशीं ८४

यौवन चंचल, चंचल जैसा असतो संध्याराग
कसा टिकावा चांचल्यावर केलेला अनुराग ? ८५

विकसितकलिकारस चाखाया होय अलींची दाटी
कोमजतां ती परी बिचारी एकही न तिज साथी. ८६

सुंदरपणही भ्रम नयनाचा; मूढ समज हृदयाची !
देशोदेशीं भिन्न कल्पना प्रचरे सौंदर्याची ८७

परि समज सामान्य–हसतमुख; विशाल काळे डोळे
सप्रमाण रचिले मांसाचे अस्थिपंजरीं गोळे. ८८

आच्छादन त्यावरती केलें चर्म गौर सुकुमार;
अधरीं लाली, गुलाब गालीं, शिरीं कृष्ण कचभार. ८९

परिसीमा ही लावण्याची; तया भुलावें काय ?
साच मृत्तिकापिंड म्हणविला कोमल सुंदर काय ! ९०

गर्भीं नरकीं काल कंठिला अज्ञानें नवमास.
दुजा नरक आदरिती ज्ञानी बघून गोंडस मांस ! ९१

अमृत नांव देऊन सेविती अधरीं भरली लाला !
रीत जगाची “ सोन्या ” म्हणणें प्रिय विद्रूप मुलाला ! ९२

आणि संपदा काय ? वेसवा फिरणारी बाजारीं !
बऱ्या त्या तरी; नसती इतुक्या मूढ, अंध अविचारी. ९३

त्यांतही निघे *वसंतसेना गुणलुब्धा एखादी.
परी संपदा मुर्ख, दुर्गुणी जनां मात्र आराधी. ९४

परवा न तिची ज्यांस, उधळिती जे तिजला लाथांनीं,
त्यावर ही चामरें ढाळिते गात यशाचीं गाणीं. ९५

आपली जिला समजून मनीं राहिलीस तूं धुंद
कामीं आली काय शेवटीं ती तुजला स्वच्छंद ! ९६

---

* हा दाखला देतांना कांहीं कालातिक्रम घडला असल्यास रसिक क्षमा करोत.

१०

यौवन सरलें. स्वरूप विरलें. दिला धनानें गोता.
पडून मोहीं ज्यांच्या झाला तुझा सर्वथा तोटा. ९७

विसरलीस गणिके ! शाश्वत तूं भुलुनी अशाश्वताला.
फेकून सुधा वदनीं धरिला भ्रमें विषाचा प्याला. ९८

गेलें जावो; उरलें थोडें आयु सार्थकीं लाव
स्मर करुणेश्वर, तोच स्वपदीं देईल तुला ठाव. ९९

दुर्विकारविष हृदयीं भरलें अश्रुमिषें तें काढी.
सुविचाराची आतां घालीं हृदया दृढतर आढी. १००

पश्चात्तापें पापें जळतीं; निर्मल होय स्वांत
सहज मिळे फल त्याचें सद्गति पतितांतें निभ्रांत." १०१

११

उपदेशें ज्या वदती ज्ञाते झाला गणिकोद्धार,
सादर केलें त्याचें रसिका गोड गमो हें सार. १०२

का. र. ऑगस्ट १९०५

२३. वीरमती

— १ —

[**कथासूत्र** : औरंगजेबाचा प्रसिद्ध मांडलिक जोधपूरचा राणा जसवंतसिंग हा एकदां समरास पाठ दाखवून माघारा फिरला. क्षात्रश्रीदास कलंक लावणारें त्याचें तें कृत्य अर्थातच त्याच्या मानी स्त्रीस खपलें नाही. तिनें त्याबद्दल त्याचा मोठा धिक्कार केला. त्याचें वर्णन या कवितेंत, खपेल तेवढीच पदरची भर घालून, केलें आहे. अशा प्रसिद्ध वीरस्त्रीच्या नांवाबद्दल इतिहास मुग्ध आहे, हें मोठें नवल होय. " रूपनगरची राजकन्या " या कादंबरींत ती चंपावती या नांवानें झळकते. ' वीरबाला ' या गुजराथी नाटकांत ती महादेवी होऊन आली आहे, असा मोठा मतभेद दिसतो. या कवितेंत तिला तिसरेंच नांव दिलें आहे, पण तें तिच्या स्वभावाचें द्योतक, अर्थात् विशेष अन्वर्थक होईलसें वाटतें.]

[**आर्या** (गीति)]

१

त्या रात्रीं जसवंता घडलें इच्छा नसून जागरण,
निद्रा न ये तयाला मिटून धरिले जरी तयें नयन. १

मोहून बाह्यरूपा राजश्री आणिली गृहीं ज्यानें,
साच तयें हृत्प्रांतीं चिंतेचें अढळ वसविलें ठाणें. २

राजमुकुट कनकाचा त्यावरती जडविले अमोल हिरे;
परि आंत कंटकांनीं खचिला जे पाडिती शिरास घरे. ३

चंड किरण मार्तंडासम ज्याचे हालवी जगा सकल,
तो राजदंड काल व्याल, स्वरदें करी नृपा विकल. ४

सिंहासन भूपाचें मृदुल परांचें असें दुरून दिसे,
त्यावर बसे फसे तो, युक्त विषें झोंबती तयास कुसें. ५

परि या न उपाधींनीं विन्मुख निद्रेस जाहला नृपती,
सुख होय आंगवळणीं पडलेलें दुःख जाणते जगती. ६

होती नवीच त्याच्या हृदयाला आज काळजी जडली,
चिंता वैरीण तिची सान्निध पाहून झोंप अवघडली. ७

निद्रेचीं उपकरणें होतीं जोडून हात सिद्ध तिथें
परि तीं निष्फल ठरलीं. चिंतामग्नास सौख्यही रुततें. ८

चंद्रकरें न्हालेल्या गच्चीवर उंच मंचकीं शयनीं,
भूपाजवळ पहुडली होती सर्वांगसुंदरा रमणी. ९

वर मंडप वेलींचा, वायूची डोलवी जया लहरी,
शय्येवरी फुलांची वृष्टि करी; गंध दशदिशा पसरी. १०

रजनी षण्मासाची ऱ्हस्वच कोणासही तदा गमती,
परि दुर्दैव, पळेंही जसवंता भावलीं युगासम तीं. ११

शयनावरी तळमळे, फिरवी कर मस्तकावरी डावा,
ढाल करून कराची चिंतेच्या चुकवितो जणूं घावा. १२

उजवा हात तयाचा स्वस्त्रीच्या आडला उशाखालीं,
न तरी त्यानेंही तो शिर निज आच्छादिता तया कालीं. १३

परि झोंपमोड तीची विचार सहवे न त्यास हा नुसता
हातच काय, तयानें तिजकरितां प्राण खरचिला असता. १४

प्राणप्रिय दयितेला त्या अंतरणार आज तो होता,
त्याच विचारें त्याच्या हृदयाला पीळ चढविला मोठा. १५

शतदां अतृप्त नयनीं असेल बसला तिला न्याहाळीत,
परि तिजकडे वळाया आज बहुत होय तो भयाभीत. १६

ती रात्र कंठिता तो पडुन अवघडत मंचकीं तैसे
परि नाद दुंदुभीचा हृदयीं वज्रप्रहारसा बैसे १७

युक्ती करून तयानें सोडविला हात गुंतला, अधर;
तों नखशिखान्त दिसली निजदयितामूर्ति त्यास रम्यतर. १८

कुंतललकारमंडित भालावर घर्मबिंदु चमचमती;
इंदुकरें रंगविले सर मोत्यांचेच गुंफिले गमती. १९

झालें अंकित सावज, वास्तव जणुं मदन पारधी स्वकरी,
तूणीर नयन झांकी, भ्रूधनुशीं स्वगुण चढविला उतरी. २०

श्वास सुगंधित वाहे, घर्म उठे रंजित स्मितें गालीं,
ताजी गुलाबकलिका विलसे ती, दहिंवरें जशी न्हाली, २१

पवनें पदर सरकला, प्रकट तिचा होय रम्य हृत्प्रांत,
दर्शन करील ज्याचें योग्याचेंही मनास विभ्रांत. २२

टक तिजकडेस लावी; न तयाची पापणी ढळे–हालें,
भूपास तोडवेना मोहानें दाट पसरिलें जाळें. २३

निजला, उठून बसला, हसला, रडला पुनः पुन्हां नृपती
आंदोलीं मन पडलें करवी देहाकडुन तीच कृती. २४

२

" राज्य कशाला व्हावें ज्यासाठीं माजतीं जगांत रणें,
करणें दूर प्रियजन, झुरून विरहांत शेवटीं मरणें ? २५

येतों गरिबा–पोटीं जावें कां आज लागतें समरीं
वरितों उटजीं स्त्रीसह सुख, अनुभविलें नसेल जें अमरीं. " २६

केला खेद असा तरि नव्हतें जाणें तयास चुकणार,
यास्तव तेणें केला निघावयाचा मनांत निर्धार. २७

दृढ एकदा धरावी स्वसखीला आवळून हृदयाशीं,
एकच चुंबन घ्यावें म्हणून तो लगटला तिच्यापाशीं. २८

कंठांत मिठी घाली; अधरामृतपान तो करूं लागे,
किति वेळ असा गेला, त्याची न तथापि ती तृषा भागे. २९

कर चंद्रें आंखडिले, रजनीरमणीस लोटिलें दूर;
भरला उतरे न परी मोहाचा भूपलोचनीं धूर. ३०

दुंदुभिरवें उठविली सारी सेना जमे ध्वजाजवळी,
परि भूप बाहुपाशीं प्रियदयितेला पुनः पुन्हां कवळी ! ३१

३

जागी झाली शयनीं ? सस्मित वदनें परी न वीरमती.
प्रतिदान पतिकृतीचें करावया विषयलीन वा स्वमती. ३२

लोचन धुंद जहाले, विषयभरानें नव्हे, प्रबल रागें,
आली लाली गालीं चढूनियां रक्त वर, न अनुरागें. ३३

नव्हते खंडित व्हाया स्फुरत अधर, मर्मभेदनांस परी
न उडे हृदय जुळाया; त्वेषाच्या त्यांत उसळती लहरी. ३४

नव्हता अप्रिय तिजला कांतसमागम तथापि ती वेळ
योग्य नसे प्रेमाचे ते खेळायास लाडके खेळ. ३५

४

क्षत्रियधर्म–निघावें समरा सांडून वाढलें ताट,
अव्हेरून प्रेमें वा स्त्रीनें घातला गळां हात. ३६

त्यास स्वपति विसरला; पित्त तिचें फार भडकलें तेणें;
तें क्षात्रतेज उज्ज्वल गृहधनरतिसुख रणापुढें नेणें ३७

“ गेला असाल समरां रात्रीं समजून शांत मी निजलें
थिजलें बघून तुम्हां उजाडतां विषयसेवना सजले. ३८

स्त्रीसह पडून शयनीं, अंकीं घेऊन वा मुलें तान्हीं,
नृपपद काय मिळविलें तुमच्या प्रिय, पूज्य, शूर पितरांनीं ? ३९

मृत्युमुखीं विचरावें, रगडावें बाण संगरीं दांतीं,
तलवारीचें पाणी प्यावें ये राज्य तेधवां हातीं. ४०

जें आयतें मिळालें त्याचा करवें न काय सांभाळ ?
संसार मग कशाला ? बरवी घ्यावी करांत जपमाळ. ४१

कैसे विलास सुचती शत्रूंनीं देश वेढितां सारा ?
काय दिसे न तुम्हांस्तव रिपुंनीं उघडून ठेविली कारा ? ४२

रणदेवी सुयशाची अर्पण वीरांस ज्या करी कंठी,
आम्ही क्षत्रियबाला मिठी तयांच्याच घालितों कंठीं ४३

जा समरीं, फडकूं द्या स्वयशाचा अरिवरी जरीपटका;
जन्मांत न ये कोणा ही सोन्याची पुनःपुन्हां घटका. ४४

तुमच्या जर रणगमना मी दुर्भाग्या असेन आडथळा
पडतें मरून चरणीं, करून देतें तुम्हास मार्ग खुला. ” ४५

५

यापरि निर्भर्त्सिला नृप गेला सहकटक संगरीं तडक.
परि मन घरींच ठेवी जरि दयिताशब्द झोंबले कडक. ४६

केली समरीं त्यानें लगट परी सर्व होय वायफळ
मन विरहित कायेचे कष्ट वृथा, पावतील काय फळ ? ४७

बल त्याचें बहु खचलें. उरलें दल लागलें पळायाला
आला भूपावरही कालाचा उघड तेधवां घाला. ४८

येतां मरण कशाची दिसते रमणी करी विचार मनीं,
मुख अपयशें मळालें घेऊन निघे घरास वीरमणी. ४९

६

पतिरणविन्मुखतेची दुर्वार्ता आयकून वीरमती
रागेजे; त्याविषयीं होय तिची तेधवां विषण्ण मती. ५०

मान्य न वीरमतीला अयशाचें मळमळीत सौभाग्य
येतें वैधव्य यशें तिज गमतें साच उघडिलें भाग्य. ५१

करिती गजर जयाचा, जर नाथ तिचा रणीं लढत मरता
परि तापद होय तिला वार्ता जीवंत तो फिरे परता. ५२

समरास पुरुष भ्याला सत्य तयें स्वयश मळाविलें धवल
मुख झालें तें काळें दूर बरें; अशुभ मज नको जवळ. ५३

चिंतून मनीं ऐसें शीघ्र तिनें बंद करविली वेस
पाठविला जसवंता दूताकरवीं सखेद संदेश. ५४

७

"नृपवंश उदेपुरचा सूर्योद्भव गाजते जगीं ख्याती
ध्याती तयास सारे. तद्यश कवनीं घरोघरीं गाती ! ५५

वीर पराक्रमशाली किती उदेले तयांत आजवरी,
गणती करवे कोणा ? कवण तयांचा रणांत हात धरी ? ५६

समरव्रत जागविलें घेऊन शिरें करांत आमरण
कर्तव्य वाटलें त्या वीरां कुलकीर्तिरक्षणीं मरण. ५७

गोष्ट असो पुरुषांची, समराचें सहज त्याजला कृत्य.
त्यासाठीं त्या घडलें, दिधलें तैसेंच त्यांस सामर्थ्य. ५८

परि तनु कोमल ज्यांची जातिलतेवर जसें हसें सुमन
सुमन प्रेमल ज्यांचें लव ताप सहावया असे क्षम न. ५९

शौर्य रणीं गाजविलें ऐशा सुकुमार सदय अबलांनीं
पुरुषां स्फुरण चढाविलें स्वकुलाची राखिली जगीं बाणी. ६०

९

त्या वीरकुला वीरोत्पन्ना मी नम्र आपुली दासी
प्रेमें वीरांबेनें मज वाढविलें धरून हृदयाशीं. ६१

खेळ धनुर्बाणाचे शिकवी मज वीर बंधुची जोडी
साहस पराक्रमाची बालपणीं लागली मला गोडी. ६२

वीरपती मिळवावा होता निर्धार हा मनीं केला
प्रेमें तुम्हांस वरितां तो पण सिद्धीस वाटलें गेला. ६३

हर ! हर ! परि मी फसलें, ढासळलें सर्व मम मनोराज्य
धरिला गुलाबभावें निज हृदयीं कर्णिकार मीं त्याज्य. ६४

वीर म्हणूनि जयाच्या अंकीं निर्धास्त झोंप मीं घ्यावी
वीर नव्हे, पुरुष नव्हे, जो दुर्बल भीरुता रणीं दावी. ६५

अबलाच ती म्हणावी; पुरुषाचा मात्र घेतला साज
ओष्ठीं का मिरवावी मिशी ? तिची राखवे न जर लाज. ६६

जन्मून वृथा जगतीं धरणीला मात्र जाहला भार
स्वकरीं धरून निष्फल विटाळली विजयपात्र तलवार. ६७

काय जिणें जर न घडे करणीं तुकवी जियेस जग मान
तो वांचला म्हणावा ज्या देती सान थोर जन मान. ६८

अपमानाचें जीवित ! मरण बरें फार फार त्याहून
मान नव्हे प्राण तुम्ही आलां समरांत आज वाहून. ६९

प्राण प्राणास रुचे; दिसतें बाह्य स्वरूप आवडतें ?
जातां प्राण नकोसें हाय न का रम्य रूप आवडतें ? ७०

विगतप्राणशरीर प्रेतच ! कां आणितां घरा सांगा
प्रियकर शवही अशुभच गृहीं; श्मशानींच त्याजला जागा. ७१

१०

नव्हतें तुम्हांस; परी तुमच्या क्षात्रव्रताप्रती वरिलें
जगलां तुम्ही परी मम सौभाग्य तया व्रतासवें सरलें. ७२

झालें विगतधवा मी; सहगमनच योग्य जी सती तिजला
त्या दुर्लभ पुण्याची करावया जोड जीव हा सजला. ७३

नेलें शव श्मशानीं जीवंत उठे कधीं कधीं म्हणती
मणाति पिशाच परि तें, त्याचे जिवलगहि त्यास अवगणती. ७४

विगतक्षात्रव्रत तनु तुमची निर्जीव त्यापरी उठली
डोळांही न पहावी; तिज मग सहगमनपात्रता कुठली ! ७५

पतिशव न मिळे तेव्हां स्वपतीची करविती सती प्रतिमा.
सेव्य धनुर्बाण मला जी साची क्षात्रियव्रतप्रतिमा." ७६

११

संदेश मर्मभेदी हा, न बसे, पाठवून ती नुसती
क्षात्रव्रतास साजे ऐशी सहगमनासिद्ध होय सती. ७७

कवच तनूवर घाली; चढवी निजमस्तकीं शिरस्त्राण
क्षात्रियशीलप्रतिमा, दृढ हृदयाशीं धरी, धनुर्बाण. ७८

योग्यच शरधनुषासह सहगमना सिद्ध होय वीरसती
कीं शरधनुषाठायीं वीरांचे मूर्तिमंत गुण वसती. ७९

ठेवून पुढें छाती धनुष सदा काढितें रणीं वाट,
गुण भंगला न तोंवरि दावी न रिपूस तें कधीं पाठ. ८०

जीवांत जीव आहे तोंवर तें केवढा धरी ताठा,
जो स्वाभिमान उज्ज्वल सुगुणांचा मानिला जगीं सांठा. ८१

अभिमान ज्या स्वतांचा नाहीं, जो वांकवी भयें मान
कुलदेशधर्म यांचा राखील जगांत काय तो मान ! ८२

करिती परस्परांची नित्य धनुर्बाण संकटीं साथ
जे निज संघबलानें शत्रूची फोडिती फळी दाट. ८३

सरल गमन सरलाचें, तिळहि नसे वांकडेपणा बाणीं
ढळवी न एकदां जी जडली एकाग्रदृष्टि संधानीं. ८४

जें अल्प सैन्य होतें नगरीं घेऊन संगतीं सर्व
धारातीर्थास:निघे ती साधाया जणों महापर्व. ८५

मूर्तिमती वीरश्री जयघोष करीत चालली वाटे
कीं चपला गगनींची स्त्रीवेषें चमकली जगीं वाटे. ८६

कीं प्रलय निवाराया माजविला या जगांत जो असुरीं
वीरमतीच्या रूपें अवतरली आदिशक्ति ही दुसरी. ८७

ज्याचा स्वभावगुण जो नाहीं तो अधिक त्याजला साजे
प्रौढाच्या वचनांत न सुभाषितीं माधुरी मुलाच्या जे ८८

सौंदर्य यौवनानें शोभे, खुलवी तयास नरवेष,
आणी विशेष शोभा देहीं जो फडकला रणावेश. ८९

स्फुरते अचेतनाचे, तें वीरा रूप पाहतां, बाहू
सेना तिची कशी मग न म्हणेल प्राण संगरीं वाहूं ? ९०

परि केवा काय तिचा, शत्रुदलाचा अफाट विस्तार.
कामा न ये गजाला बद्ध कराया मृणाल सुकुमार. ९१

सिंहीण उडी घाली मत्त गजावर धरी न भीति मनीं,
तैसी अल्प दलासह ती खलबलसागरीं पडे रमणी. ९२

नव्हते शत्रु असावध, घेरा तिजभोंवतीं दिला त्यांनीं,
जैसा कळप वृकांचा हरिणीला एकल्या धरी रानीं. ९३

करिते बद्ध तिला रिपु; अथवा समरीं तिचा बली पडतां,
परि सांवरून धरितो परमेश्वर पक्ष आपला पडता. ९४

१२

व्याघ्र व्यथित जहाला मर्मावर बाण लागतां उलटे,
धांवे शरानुरोधें माराया मर्मभेदकास झटे. ९५

स्त्रीसंदेशशरानें जसवंताच्या मना घरे पडले,
मंदावलें असें जें वीर्य, नवें तेज त्याजला चढलें. ९६

स्वस्त्री समरीं गेली घेऊन स्वशिर आज तळ–हातीं,
मग काय जगीं उरलें ? वांचायाचें वृथा कुणासाठीं ? ९७

समरपरित्यागानें धवलतरा कीर्ति जाहली काळी,
प्रेम स्त्रीसह; गेलें उदासता राजवैभवा आली. ९८

उद्वेगून असा तो क्रुद्ध व्याघ्रापरी अरींत शिरे.
वाताहत त्यांस करी खड्ग उडवुनि नभीं असंख्य शिरें. ९९

शाय समजविली स्त्री होती तद्भीरुतेस जी विटली
नटली विजयश्रीनें, हृदयींची तेधवां गुढी सुटली. १००

१३

अनुभव, जेत जिताचें युक्तिबलें क्षात्रतेज मालवती
निःसत्त्व जें तयांचीं सहजच जेतापुढें शिरें लवतीं. १

आल न् रजपुतांचें परि यवनां सर्व हरवितां पाणी
कारण वीरमतीसम असती जागृत गृहीं स्त्रिया मानी. २

का. र. सप्टें. १९०५.

वीरमती*

– २ –

गाणें ७ वें

(**चाल** : बंजाऱ्याची)

पति समर-पराङ्मुख झाला, येतसे घरां माघारा.
ही वार्ता वीरमतीच्या, दूतमुखें पडतां कानीं,
लाल होय रागें जैसी, नागीण चिडावी मानी.
समरास पुरुष जो भ्याला
मळविलें तयें स्वयशाला
न पहावें तद्वदनाला
करविले बंद दरवाजे, यापरी करोनि विचारा ॥ १ ॥

जन्मलें राजवंशीं मी, विख्यात उदेपूराचे
वंश जो क्षात्र तेजाचा, जागती ज्योत जगतांत
वीर किती त्यांत उदेले, गोष्ट ही जगाला ज्ञात
कुल-कीर्ति-रक्षणासाठीं
घेऊन स्वशिरें हातीं
रणयज्ञीं प्राण वहाती
थोडकीच जी वानावी थोरवी तयांची वाचें ॥ २ ॥

---

* ही अप्रकाशित कविता जळगांवीं उपलब्ध झाली. हें गाणें कवीनें आधीं रचून नंतर त्यानें त्याला उपरोक्त वृत्तस्वरूप दिलें असावें असें वाटतें.

गोष्ट असो कीं पुरुषांची, सहज अशीं कृत्यें त्यांना
त्यासाठींच तयां केलें, दृढदेही धीर मनाचे
परि तनु ज्यांची सुमनांची, सदय हृदय नवनीताचें,
सुकुमार अशा अबलांनीं
लढुनि रणा वीरावाणी
राखिली कुलाची बाणी
चढविलें स्फुरण पुरुषांना, देऊन आपुल्या माना ॥ ३ ॥

वीर पित्यापासुनि लाभे, जन्म अशा वंशीं मातें
अंकावर वीरांबेच्या खेळलें वाढलें धामीं
बाळकडू वीरश्रीचें पाजिलें जिनें मज नामीं
टाकूनी अन्य वराला
घातिली आपणा माला
मज गमे पण पुरा झाला—
वीरपती मिळवायाचा—धरिलें चिर हृदयीं ज्यातें ॥ ४ ॥

परि फसलें; हाय बुडालें; जाहली जिण्याची माती
वीरपती म्हणून जयाच्या अंकीं मीं निद्रा घ्यावी
वीर नव्हे, पुरुष नव्हे तो, समरांत भीरुता दावी
अबलाच म्हणावें त्याला
मिरवितो मिशांस कशाला
कंकणांस मात्र न ल्याला
जन्मास कासया आला ? ओस काय दुनिया होती ? ॥ ५ ॥

काय जिणें निजकृत्यांना तुकवीना जग जर मान
वांचला तोच समजावा जगतांत जयाला मान
अपमान जयाचा झाला—गेलाच तयाचा प्राण
त्यागूनि तुम्ही रणमान
वीरांचा मूर्त प्राण
झालांत प्रेतसमान
दूर असो, नलगे येथें ती जळो श्मशानीं घाण ॥ ६ ॥

ओवाळूं विजयी नाथा द्वारीं मंगल दीपांनीं
कंठांत तयाच्या घालूं सुमनांची माला मानें
सुप्रसन्न वदनीं देऊं गोविंदविडा प्रेमानें
यापरी मनोरथ केले
अघ पुढें उभें परि ठेलें
त्याहून कां न मी मेलें
पतिरणत्याग दुर्वार्ता जगलें ऐकाया कानीं ॥ ७ ॥

समजतें मृत तुम्हांला मी आलें वैधव्य कपाळा
सहगमनपुण्य जोडाया आहें मी सिद्ध जहालें
परि नको नको शव मातें तुमचें जें बोलें चालें
तुमच्या या समरत्यागें
जें वीरकुलव्रत भंगे
होमीन तनु तयासंगें
संदेश यापरी धाडी—वीरमती जसवंताला ॥ ८ ॥

सहगमन तिचें नवलाचें वेषही तिचा नवलपरी
मस्तकीं वेष पुरुषाचा अंगीं दृढ कवचा ल्याली
चपला नटली वीरश्री जावया रणास निघाली
असुरांतें निर्दाळाया
निजभक्तजना सुखवाया
आदिशक्ति अंबामाया
त्यासमयीं भूवर जाणों अवतरून आली दुसरी ॥ ९ ॥

घेतलें तिनें जें होतें अल्प सैन्य जोधपुरांत
हटविलें यवन सेनेनें स्वपतीस रणीं जेथून
त्यावर ती आवेशानें पडली तेथेंच तुटून
दीपकीं पडून पतंग
भाजून जसें घे अंग
तिजवरला तोच प्रसंग
टळला; तिज साह्य मिळालें; शत्रूवर केली मात ॥ १० ॥

वीरमतीच्या संदेशें होते मृत जन जीवंत
काय नवल मग जसवंता जीवंता चढलें स्फुरण
येऊन अरीवर पडला लेखून तुच्छ तो मरण
केली त्याची धुळधाणी
वृकवोदित हरिणीवाणी
सोडविली मानी राणी
समजूत करून घराला आणिलें तिला यशवंत ॥ ११ ॥

२४. मोहानंतर

[**कथासूत्र :** कर्तव्यपालन म्हणजे खडतर तपाचरणच होय. दोघांच्याहि शेवटीं दिव्यप्राप्ति असते हें खरें आहे. परंतु तें मिळवावयास "भयंकर दिव्य"च करावें लागतें. महत्कार्ये ज्यांनीं शेवटास नेलीं, त्यांना कसकशा अडचणी येत गेल्या हें सर्वांस—कोणास "आपबितीं"वरून, तर कोणास "परबिती"वरून—माहीत आहे. ज्यांचा मनोनिग्रह मोठा, ते त्या अडचणींतून पार पडतात; आणि कमी बलाचे असतात, ते कच खातात. तथापि वर्तनक्रम सारखाच चिंतनीय व बोधप्रद होय. आणि म्हणूनच पुराणांत शुकाचा मनोजय आणि विश्वामित्राचा तपोभंग यांना सारखेंच महत्त्व दिलेलें आढळतें. युद्धास जातांना सुधन्वा स्त्रीच्या मोहपाशांत सांपडून कर्तव्यास कसा चुकला, याचें वर्णन या आख्यानांत आहे. कथा "पुराणीं" आहे; ती "शेली" च्या उक्तीप्रमाणें, 'To sing old songs with new delight' नव्या आनंदानें गाइली आहे इतकेंच.]

[**साक्या**]

१

"हाय ! करावें काय, सुचेना प्रमाद घडला थोर,
कळतां कळतां उडी घातली, आज संकटीं घोर. १

आमिषांतला गळ समजेना, म्हणून मरतो मासा,
मात्र धान्यकण पाहुनि भुलले, आडकती खग फासा. २

झेंप दिव्यावर घालून पडे पतंग मरणापाशीं,
त्यापूर्वीं त्या ज्योत वाटते केवळ तेजोराशी. ३

फसतात—फसायाचें प्राणी ज्ञानविचारविहीन,
ज्ञानी म्हणवून जगीं फसती मानव तदधिक हीन ! ४

जाळायाचें ज्ञान काय तें, पडे न जें उपयोगीं ?
धड कांस्यावर घालून बळें, मनुज यातना भोगी ! ५

२

अचिंत्य करणी भगवंताची, अगम्य सारा खेळ
स्वधारणेवर जो तो बसवी विधिघटनेचा मेळ ! ६

सुंदर धरणी, सुंदर गगनीं सुंदर सुंदर तारे,
सुंदर पुष्पें फुलतीं; भ्रमती सुगंध, वाहति वारे. ७

बागडती मृग सुंदर, पक्षी गाती मधुर रवानें,
शेतें पिकलीं, वृक्षलतांनीं दिसतीं हिरवीं रानें. ८

पृथ्वीपोटीं रत्नें, मुक्ता सिंधुजलामाझारीं,
कोणासाठीं करी सिद्धता परमेश्वर ही सारी ? ९

कुणा कळेना परमेशाचें हृदय तयांसच ठावें,
परी वाटतें मनुजासाठीं केलें सर्व असावें. १०

गगन खगांस्तव, विपिन मृगांस्तव, अब्धि जलचरांसाठीं,
दिसे निर्मिला; परि सकलाचें नियमन मनुजा–हातीं. ११

विहंगमांची जाईलहि नभ–मर्यादेवर धांव,
जलचरांस लागेल कदाचित वा सिंधूचा ठाव. १२

अगाध सागर अफाट नभ जो परी करी निर्माण,
त्या ईशाचा मार्ग जाणतो मानव मात्र सुजाण. १३

३

उतरुन आलों जगीं, परि असे स्वर्गांत चढायाचें,
अनुभव, उतरण सोपी, तितुकी चढण चढाया जाचे. १४

संचित सरलां प्राणी दिव्य स्वर्गसौख्य अंतरतो;
स्वर्गपात्रता संपादाया भूमीवर अवतरतो. १५

हेतु जिण्याचा विसरविते, परि जगांत भरली माया,
संसाराचे खेळ तेच ते लावविते खेळाया! १६

भोगाविलासस्थल जग नोंहे, परी कठोर कसोटी,
तरला तोच, भवाची जाणे जो सुंदरता खोटी. १७

खालीं सुंदर पुष्पें, तारे तेजस्वी आकाशीं
फुलें घडीचीं, परी तारका अक्षय तेजोराशी. १८

अधोदृष्टि जो, वरचा त्याला अदृश्य होय पसारा,
क्षणिक फुलाला भुलला, न तया दिसती अक्षय तारा. १९

स्वर्गपथावर कनककामिनी विघ्नदेवता सिद्ध,
पडला नाहीं त्याच्या मोहीं तोच जाहला सिद्ध. २०

राजपुत्र मी मज कनकाचा नाहीं लोभ, नसावा—
काय करावें, परी साधिला स्त्रीनें समरीं दावा. २१

४

काय उणें त्या, परमेशानें धरिलें ज्यांना हातीं!
सुवर्णता पावते प्रभूच्या कृपाप्रसादें माती. २२

बलाढ्य कौरव हरले समरीं देवद्वेष करून
विलीन पांडव विजय पावले कृष्णपदांस चुरून. २३

झाला ज्यांचा श्रीपरमात्मा कृष्ण सखा कैवारी,
कां न सजावें त्यांनीं जगतीं जिंकायातें सारी! २४

अश्व सोडिला; संगें दिधली विजयशालिनी सेना
नर नारायण सेनान्नी, ज्या जगतीं जोड दिसेना. २५

गर्विष्ठांचीं नमवीत शिरें, करीत वक्रां नीट,
श्यामकर्ण तो अश्व आमच्या आला नगरा धीट. २६

प्रतापशाली पार्थ, तयाचा श्रीकृष्ण सखा पाठीं;
कसें धजावें रणांगणावर घ्याया त्यांची गाठी ! २७

क्षात्रधर्मही नव्हे अरिपुढें तृण दांतांत धरावें,
परि बाहुबळें मारून दहा, मग समरांत मरावें, २८

मिळवायाचा नाहीं, न मिळो जय तो हेतु नसावा.
समरनिमित्तें परी भुकेल्या नयनां कृष्ण दिसावा. २९

जगन्नाटकीं दिधली देवें भूमिका तया दावूं
पडो न समरीं चरणीं त्याच्या देह सार्थकीं लावूं. ३०

करून ऐसा सुविचार मनीं, हय बांधविला द्वारीं;
मदीय जनकानें युद्धाची केली शीघ्र तयारी. ३१

शिंग फुंकिलें; ध्वजा रोंविली पुरीं फिरविली द्वाही.
धारातीर्थीं सज्ज असावें सान थोर पौरांहीं. ३२

अनाहूत सुप्रसंग आला न तया जन जो साधी.
सुतप्ततैलकटाहीं त्याची पडेल आहुति आधीं. ३३

५

प्रभुपददर्शन लाहूं-दावूं त्या दों हात करून
धरून ऐसा हूप निघालों मी सावेश घरून. ३४

चरणवंदना गेलों असतां वदली मजला माता,
" तूंच मुला आम्हां वृद्धपणीं जगतीं काठी आतां ३५

आशा नुरली; पूर्ण तृप्तता ये जीवितरसपानें
गळावयाची वाट पहातों आम्ही पिकलीं पानें ! ३६

रोंप लाविलें; वाढविलें तें घालून करीं पाणी;
वृक्ष तयाचा थोर जाहला लदला पुष्पफलांनीं; ३७

शिरीं तयाची छाया पडतां कृतार्थ होई माळी,
जन्मसांगता पितरां तैसीं बाळें कर्तीं झालीं, ३८

केवळ संवर्धनें न होई समुद्धरण वंशाचें,
वंशकीर्तिसंगोपनवर्धन हें संतर्पण साचें. ३९

पुत्र तोच जो करी कुलाचा स्वकृतिनें उद्धार,
तोच जन्मला, तोच वांचला अन्य मात्र भूभार ४०

विश्वास तुझा नांव आमचें मागें चालविशील
संधी आली पहावयाची आतांच तुझें शील. ४१

पदकमलें दिसतीं न जयाचीं आचरून तप भारी,
ता परमात्मा स्वयें आपल्या आला नगरद्वारीं. ४२

निजकर्तव्यपरीक्षा दे त्या; प्रसंग आला नामी !
कसास उतरे, देव तयाच्या, स्वयें राबतो धामीं. " ४३

६

उत्साहानें पुढें चालतों समरभूकडे वाटे
ओढ घराची; न कळत वळले चरण परी त्या वाटे. ४४

हृदयामागें स्त्रीच्या सदनीं धांवत गेले पाय.
इच्छा होती समरा जावें हरले परी उपाय! ४५

झोंपाळयावर दिसली पडली कांता रंगमहालीं
कृष्ण केश मोकळे विखुरले हृदयीं, स्कंधीं, भालीं. ४६

तळहातावर गाल टेंकिला; दुःखांत दिसे चूर,
दीर्घ उसासे निघती; चाले अश्रूंचा भर पूर. ४७

परदुःखानें हृदय तळमळे, परी स्वतांस्तव आले—
प्रियनयनीं जल बघून, हृदयीं प्राणी कोण न धाले? ४८

मम विरहानें नयनीं आले अश्रु, तयांच्या लोटें—
प्रिया प्रियतमा झाली; न सुचे ठेवूं तिजला कोठें! ४९

धीर न धरवें घट्ट सखीला धरिलें मीं करपाशीं
अधर चुंबिला, जसा सेवितो पक्कान्नें उपवासी. ५०

धन्य चतुरता परमेशाची. निर्मी एकच ठायीं—
हितपरिणामीं अमृत, त्यापरी खर विष जीवनदाही. ५१

जैसा ज्याचा अधिकार, तशी तया फलाची प्राप्ती
सागर मथितां अमृत सुरांना, सुरा दानवां-हातीं ५२

स्त्रीच्या ठायीं अन्य वस्तु परि अमृतविषांला थार
स्त्रीच्या पायीं तरले थोडे; बहुत बुडाले ठार! ५३

कटाक्षपातें दाह जाहला, आलिंगन त्या शांती—
समजून स्त्रीपीनकुचांवर पुरुष घेइ विश्रांति. ५४

उणावे न; परि वाढे उलटा, तो अधरामृतपानें
शमवूं जातां धुंदी चढते, सर्व हरपती भानें. ५५

" अमृत " कशाचें ! सुराच भरली आहे स्त्रीच्या ओठीं.
विचार पळवी, निशा तियेची, बुद्धि उपजवी खोटी ! ५६

७

द्विधा चित्त जाहलें; कळेना जावें कीं स्थित व्हावें !
सुचे न मजला निरोप घ्याया शब्द काय योजावे ! ५७

एक परी मन समरभूकडे उत्साहें घे धांव,
भरी अंतरीं पराक्रमाची, यश—कीर्तीची हांव. ५८

परी पाहतां मूर्ति रतीची चातकी उभी ठेली
स्मितनयनांनीं अमृत पाझरी; क्षणीं दिसे रागेली. ५९

पराक्रमाला विटे मन, गमे कीर्ति कोरडा भास !
समरभूमिका कशास व्हावी ? तथ्य जगांत विलास ! ६०

रंगमहालीं उंच पलंगीं केली शेज फुलांची
सेवेसाठीं सिद्ध लाडकी पुतळी शृंगाराची. ६१

युद्धोत्साहें पाषाणासम जें मन होय कठोर,
कुसुममृदुलता त्याला आणी विषयलालसा चोर ! ६२

पुनः भुजलता गळां वेढिली ललनेच्या अनुरक्त,
करें हनुवटी हळू उचलिली; अधर चुंबिला रक्त. ६३

सस्मित अर्धोन्मीलितनयनीं रमणी मज अवलोकी.
स्वर्गसौख्य त्या समयीं, गमलें, अवतरलें भूलोकीं ! ६४

८

परि प्रतिज्ञा एकाएकीं आठवली जनकाची
रंग भंगला अपकीर्तीची भीति मानसा जाची. ६५

" येतों आतां; निरोप सखये ! दे मज समरीं जाया
श्रीकृष्णाचें दर्शन घ्याया, यशें तुला नटवाया." ६६

बोलें ऐशा मनीं विरसली, कंठांत मिठी घाली
भ्याली भीरु, उसासे, स्फुंदे, अश्रु मजवरी ढाळी. ६७

स्फुंदत वदली, " फुलें लतेवर सुगंध कोमल, नामी;
शापाचे दिन तसे कंठितों भूवर अबला आम्ही. ६८

सुगंध, कोमलता, सुंदरता उभयांची परभोगी,
अभुक्ततेनें एक काननीं, दुजी मंदिरीं जोगी. ६९

दिवसरात्र, सणवार आमचे लहरीवर पुरुषांचे
स्त्रीपुरुषास्तव जणों सोडिलें रान मोकळें साचें. ७०

मुखीं आमच्या जलबिंदु पडे तृषा जधीं पुरुषास !
पुरुष भुकेले नसतां आम्हीं काढावे उपवास ! ७१

सूर्यकमलिनी सूर्यदर्शना असतां नित्य भुलेली
हाय ! ढगांनीं आड येउनी तिची निराशा केली ! ७२

शुक्ति भुकेली स्वातिजलाची, असतां मुख पसरून—
दुर्दैवचि तें जातां तिजला मेघें अव्हेरून ! ७३

दिव्य तळवटीं नसेल, शिखरीं परंतु भय पतनाचें.
बरी झोंपडी, राजमंदिरीं दु:ख काळजी जाचे. ७४

मृदु शय्येवर कंटक खुपती; पक्वान्नीं विष साचें
स्मित सुहृदाचें लटकें; कपटी आलिंगन भावाचें ! ७५

९

हातीं काठी, खांद्या कांबळ, वहाण तुटकी पायीं
ओढ्याकांठीं ऐन दुपारीं गोप चारितो गाई. ७६

दुडदुड धांवे, गाई वाळी, भालीं घर्म विराजे
फिके त्यापुढें, रत्नहार जे गळां घालिती राजे! ७७

दुपार झाली, वेळ भुकेची आणील स्त्री खाणें—
स्वस्थल, यास्तव, करी ध्वनित तो मुरलीमधुररवानें. ७८

शिरीं शिदोरी, मन्मथ हृदयीं, चंचलता नयनांत,
हंसगामिनी तिथें गोपिका येई गाणें गात; ७९

उभय भेटती; मिठी घालिती प्रियकंठास करांनीं;
निर्भय चुंबन घेती रानीं; तो राजा, ती राणी! ८०

वृक्षाखालीं बसून खाती तिखटभाकरी खाणें
उभयां देती घास, रिझविती मन, घेऊन उखाणे! ८१

"रुक्ष' भाकरी, तिखटासंगें तिजला गोडी आली;
अरसिक गोपी गोपालाच्या चरणीं पावन झाली! ८२

तिखटावेगळ भाकर न धके जरि तें हृदया जाळी;
गोपगोपिका आजन्म तशी ना होवोत निराळीं! ८३

धन्य! धन्य! तें जिणें; त्यापरी नसेल अमरपुरींत
हेवा त्याचा देव अप्सरांसह असतील करीत! ८४

चढे मस्तकीं मुकुट, त्यासवें पडती शाप उदंड
घडतें पातक, द्यावा लागे त्यास सुखाचा दंड. ८५

म्हणोन आम्ही राममंदिरीं बसून सौख्यविलासीं–
तळमळ करितों; वाटे आम्हां धन्य गोप वनवासी ! ८६

स्वसुख-विघातक राज्य नको तें ऐश्वर्य जळो मेलें !
त्यांच्या पायीं दिवस सुखाचे फुकट आजवर गेले. ८७

प्रेमैक्यबळें या विश्वाची चाले सर्व रहाटी,
प्रेमैक्याचा महिमा यास्तव, सद्धर्म जगीं गाती. ८८

देव प्रेमा, धर्म प्रेमा, प्रेमरूप संसार
पडला प्रेमक्षीरसागरीं परंतु मनुजक्षार. ८९

देव विसरला, धर्म विसरला, सर्व विसरला नातें
आकाशीं फेकिला दगड, त्या न कळे, फोडी माथें. ९०

कर्तव्य जगीं एक करावा प्रेमाचा विस्तार;
धर्मसूत्र हें मुखीं, परि करीं मनुजाच्या तलवार ! ९१

भावभुकेला ईश्वर आला, तयास भेटायाला–
व्हावी ही तलवार कशाला ? करीं त्यापरी भाला ? ९२

स्वमनीं व्हावें प्रेम दिसाया ईशरूप नयनास,
प्रेमपूर्ण हृदया न बघवतीं स्त्रीचे अश्रुश्वास. ९३

अप्रसन्न गृह, अप्रसन्नतर गमेल सुंदर सृष्टी,
पाहूं जातां देव लोचना दिसेल ललना कष्टी. ९४

चंद्रदर्शनें जैसा होई अमर्याद जलकोश;
असेन वाहविलें मी तैसी; तो प्रेमाचा दोष." ९५

१०

धन्य वाटलें पदरीं पडली ऐशी ललना ज्ञानी,
वचन स्त्रीचें नव्हें, ऐकतों, गमे, शारदावाणी. ९६

भीड सखीची मोडवे न मज; झालों मी रममाण,
भान विसरलों, ज्ञान विसरलों, सर्व हरपलें भान ! ९७

लढतां लढतां समरभूवरी व्हावी तनु जी शांत,
शयनीं रमणीसवें पहुडली ती निर्लज्ज निवांत ! ९८

मानधनांचा गर्व हरावा समरीं ज्या बाहूंनीं,
स्त्रीसेवेला तयीं घेतलें हाय ! आज वाहूंनी ! ९९

वक्षःस्थल जें विंधित व्हावें अरिच्या कठोर बाणीं,
तें मूढें टोंचून घेतलें स्त्रीपीनकुचाग्रांनीं ! १००

कृष्णवदन हें कैसें दावूं कैसें मम जनकाला ?
सैन्यास कसा जाऊन मिळूं ? केलें काय कपाळा ! १

जनक असेल सचिंत मुलाची समरीं वाट पहात,
म्यां अविचारें येथेंच परी केली रात्र पहाट. २

मोह समंजस टाळी, जिंकी शूर मनुष्य तयातें,
ज्ञान शूरता नसतां, बरवें न बघावें त्या वाटे. ३

"मोहानंतर" होय मना, तो पूर्वीं होता खेद,
दुरावेल सुरलोक—भूतलांतला खेदकर भेद ! ४

११

खेद यापरी करीत सुधरी समराची तो वाट,
पुढें वर्तली कथा; असें तो पुराणप्रियां ज्ञात. ५

का. र. आक्टो. १९०५

२५. जोहार

[लढाईला जाण्यापूर्वी पाठीमागें पाश न राहिला, तर युद्धास विशेष स्फुरण चढेल किंवा दुर्दैवानें प्राणान्त झाला तर बायकामुलांची शत्रूच्या हातीं पडून विटंबना होईल म्हणून रजपूत त्यांचा प्रथम निकाल करून नंतर युद्धाला जात, तशा एका प्रसंगाचें हें शब्दचित्र आहे. जोहार म्हणजे शेवटचा निरोप.]

[**चाल :** प्रिये पहा रात्रीचा...]

विलासिनी रमणीसह सुमनाच्या शय्येवर पहुडला ध्रु०

हृदयाशीं हृदय मिळे । अधराशीं अधर जुळे
करपाशीं कंठ दिले—भिन्नभाव लोपला. १

स्वप्नसुखीं चित्त दंग । स्वैर करी रंग रंग
सर्वपरी होय भंग—दुंदुभिरव ऐकिला. २

निद्रा निमिषीं उतरे । जागृति देहांत शिरे
ललनेपासून त्वरें—दूर वीर जाहला. ३

घेऊन तलवार बळी । गेला शेजेजवळीं
प्रेमाची ती पुतळी—भंगाया सज्जला. ४

बघतां ती मूर्ति परी । धडकी भरली तदुरीं
धैर्य गळे; कंपभरीं—खड्ग पडे भूतला. ५

एक चित्त जाय रणीं । एक न सोडी रमणी
एका प्रिय कीर्ति जनीं—एका स्त्री प्रेमला. ६

एकच घेईन मुका । केला निर्धार निका
दशशत घेऊन मुका—तो मुकाच राहिला ७

आंवरून मोह धरीं । घेई खड्गास करीं
जागृत ललनेस करी—भाव तिला समजला. ८

धैर्यदेवता नवरी । उठे, मनीं भय न धरी
पतिपुढें मान करी—सिद्ध उभी मृत्युला. ९

खड्गाचा हात फिरे । पडला मृत देह धरे
पतिवधित स्त्रीरुधिरें—भूमिभाग रंगला. १०

सौख्यशांति समाधान । विषयाविलासस्थान
होय तें क्षणीं श्मशान—अंधकार पसरला. ११

प्रेमाच्या हेतुविणें । शून्य दिशा शून्य मनें
भारभूत होय जिणें—मृत्यु प्रिय एकला. १२

मरणाला जो तयार । तोच अरी करिल ठार
रणदेवी विजयहार—घाली त्याच्या गळां. १३

यास्तव रजपूतकुळीं देती स्त्रीतनय बळी
धन्य तेच भूमितळीं—पाश जयीं तोडिला. १४

का. र. जाने. १९०६
आणि अभिनवकाव्यमाला भाग ३ रा.

२६. नागपंचमी

[चाल : विभव स्वकरें देईन...]

मजसि न कळे–मी अथवा हे जन चुकले– ध्रु०

प्रपंच मोठा आपलपोटा
परमार्थाचा पथ वा खोटा
पडलें मज गूढ न उकलें. १

मिथ्या का जो प्रपंच भासे ?
परमार्थास्तव मात्र उसासे
टाकून जीव हे सुकले. २

प्रपंचावरी जग आधारे
भासरूप परमार्थ विचारें
स्वहिताला नादीं मुकले. ३

मी, माझेंपण असतें हरलें
'विश्वच घर' जर हृदयीं ठरलें
असतें का जग मग टिकलें ? ४

मी–पण ज्यांच्या हृदयीं बाणे
तेच जगाचे बनले राणे
श्री–विभव त्यांकडे झुकलें. ५

परमार्थाच्या पडले पाशीं,
फिरती दारोदार उपाशी;
अश्रुपूर नयनीं न खळे. ६

शत्रु, मित्र समजून उराशीं
धरिले, ते वमले विषराशी
विष अमृततरूवर पिकलें. ७

नागपंचमी सण तरि करिती
आत्मविनाश बळें आदरिती
समजून समंजस चकले. ८

का. र. ऑगस्ट १९०५

२७. दसरा

— १ —

श्लोक [वृत्त : शा. वि.]

मर्यादा—प्रतिशब्द ज्यास म्हणती सीमा, न ती आकळी
तेव्हां हो अतिरेक. तो न बरवा, भव्यार्थ ती चांगली.
सीमोल्लंघन जें अयुक्त गणिलें, युक्तत्व दे त्याजला.
वर्षांतील सणांत मुख्य दसरा तो आज कीं पातला. १

दे सृष्टीस समस्त एकच भला आनंद मित्रोदय.
मोठा शत्रुसमान चोर विट या तो वाटतो निर्दय
मित्रांतें, अरितें तसाच, दसरा आनंदवी, हर्षवी.
मित्रा भेट गृहीं, रिपूस समरीं द्यायास उत्तेजवी. २

• • •

दसरा

— २ —

[चाल : पंच कल्याणी]

आला दसरा दिवस सुखाचा.
आनंदाचा सण सोन्याचा.
सुमुहूर्त शींव लंघून पुढें होण्याचा
ध्वज विजयाचा आंगणांत उभवायाचा १

झाला महिषासुर खल बली
निर्दय दीन गोद्विजां छळी
याच दिनीं त्याचा बली आदि माउली
घेऊन, धरा शांतवी, करी सावली २

रामें याच मुहूर्तावरी
पडली स्वस्त्री रावणकरीं
बहु पराक्रमें मिळवून धुळीला अरी
निज गृहलक्ष्मी यशवंत आणिली घरीं ३

सरले आजच दिन वांकडे
पांडव निधडे सरले पुढें
कुरुपुत्रांची रणमखीं आहुती पडे
गत राज्यलाभ पांडवां साहजीं घडे. ४

आजच वीर मराठे गडी
करुनी जीवांची घडी
परधर्मांची रगडून सांकडीं खडीं
ध्वज भगवा फडकाविती सिंधुचे थडीं. ५

आम्ही हिरे तयांचे कुळीं;
जसी ज्योतीला काजळी
हारवून सर्वस्वास फाकितों धुळी
स्वर्णभू आमचे करीं राख जाहली ! ६

फिरतें कालचक्र भूवरी
दसरा ये प्रतिसंवत्सरीं
पूर्वज स्मरण आम्हांस देतसे परी
सोडवें न धाम, ग्राम राहिलें दुरी. ७

झालों आम्ही घरकोंबडे
विणितों शब्दजाल कोरडे
शब्दाचें वादळ कृतीविण फिकें पडे
आमचेंच वर्तन आम्हां नित्यशा नडे. ८

२८. सोंगटीचा खेळ

[**चाल :** लक्ष्मी गर्वे निंदा बोलुनि...]

खेळ मांडिला जगन्नायकें जगत्पटाच्यावरी.
मानव नरदा, दिवसयामिनी फांसे धरिले करीं.
भिन्नत्वास्तव रंग चढविला हिरवा पिंवळा वरी !
रंगाखालीं साऱ्या नरदा शुष्क लांकडें परी ! १

या भिन्नत्वीं भरली जादू—तिचें नांव संसृती.
भिनत्वबलें दिसे चालली जगताची राहटी.
हिरवीमागें पिंवळी लागे लाल बैसली कटीं.
घरांत राहे पडून काळी; तिची खुंटली गती. २

पडेल जैसा डाव त्यापरी पटीं सोंगटी फिरे
अभिमानमदें गिळित चालली लाल घरेंच्या घरें.
पिंवळीचा बैसला तडाका, हिरवी पिकली मरे
नशीब फुटकें म्हणून काळी मनीं बिचारी झुरे ! ३

मारील कुणी, मरेल कोणी, मागें, कोणी पुढें
न्याय जगाचा जो चढतो, तो यथावकाशें पडे
परम पदाचा लाभ सुदुर्घट एखादीसच घडे
पदाजवळ पोंचली सोंगटी, फांसा चुकतां बुडे. ४

तिच्या ललाटीं, पुनः फिरावीं पटीं घरें तींच तीं
चर्वितचर्वण केल्यावेगळ तिला न दुसरी गती
स्वबलें तरल्या दुसऱ्या नरदा तिज द्याया सद्गती
चौऱ्याशींचा चुकला फेरा पुनः क्रमूं लागती. ५

स्वतां खेळतां खेळविणारा प्रभू जगाचा पती.
निमित्त नरदा यद्दच्छावळें खेळ मात्र खेळती;
परि म्हणती निर्जीव लांकडें 'माझी माझी' कृती
धन्यास भुलली, स्वतांस नुसत्या दोषांनीं लिंपिती. ६

का. र. जुलै १९०८

२९. गाण्याचें गाणें

[चाल : बघुनि सुभद्रेला याति]

गाण्याचें गाणें–गाऊं गाण्याचें गाणें ! ध्रु०

अंकावरती घेऊनि आई,
तनयातें करिते अंगाई,
प्रेमरसाचें गाणें गाई,
हारपतीं भानें–गाऊं गाण्याचें गाणें ! १

कुटुंबभरणास्तव संसारीं,
कष्ट करी जात्यावर नारी,
स्फूर्त गीत तिचा सहकारी,
श्रम विलयाला ने–गाऊं गाण्याचें गाणें ! २

खवळे जलधी, उडवी गगनीं—
कंदुकापरी सलील तरणी,
न भी खलाशी पडला व्यसनीं,
गीत समाधानें–गाऊं गाण्याचें गाणें ! ३

स्वच्छंदें मन सोडी ताना,
त्याच पावती कृति रूपांना,
गानरूप ही सृष्टी जाणा,
आत्मज्ञानानें—गाऊं गाण्याचें गाणें ! ४

विहंग गाती, सरिता गाती,
वारे आलापीत वहाती,
गुंगतात नक्षत्रें रातीं,
कोण तया जाणें–गाऊं गाण्याचें गाणें ! ५

कृत्रिम हास्य नको जगताचें,
असत्य गीत नरस्तवनाचें,
पुर नलगे जेथें खल नाचे,
सेवावीं रानें—गाऊं गाण्याचें गाणें ! ६

अखंड हासतमुख सारें वन,
वायु गुंजती वेणूवादन,
मयूर करिती प्रेमें नर्तन,
जेथ जोडप्यानें—गाऊं गाण्याचें गाणें ! ७

वास करावा ऐशा स्थानीं,
फलपुष्पांचीं गावीं गाणीं,
यत्न करावा जेणें ध्यानीं,
ईशरूप बाणे—गाऊं गाण्याचें गाणें ! ८

३०. कवि आणि पोपट

[चाल : वीरा भ्रमरा]

कवि : ‘ तुझी पांखरा ! गोजिरवाणी मनोहरा आकृती,
विधीची करणी वानूं किती ! ध्रु०

रंग पारवा, पात्र गौरवा सुंदर पाचूपरी,
मुलामा सोनेरी, त्यावरी;

चंद्रकोर सांवळी रेखिली गोंडस कंठावरी,
भ्रूधनू रमणीगर्वा हरी;

अधरसाम्यतेस्तव न धुंडिता कवि विद्रुम सागरीं,
प्रथम तव चंचु देखता तरी;
स्वच्छंद बैसुनी पुष्पित वृक्षावरी,
काढिसी मधुर रव, धन्य तुझी वैखरी,
वर्षिसी सुधेतें वाटे जगतावरी,

मनीं लालसा, नित्य घडावी तव सुखकर संगती,
वांच्छिते गाणीं गाया मती. १

इष्ट न, निर्जन वनीं वसावा गुणी तुझ्यासारखा,
मुकावा फुका पुरींच्या सुखा !

कोण चाहता तुला या स्थलीं ? कोण जिवाचा सखा ?
वनीं गुण वृथा दवडतोसि कां ?

गुलाबपुष्पें व्यर्थ विकसतीं नसता मधुमक्षिका,
न सागरतलीं मोल माणिकां;
चल जाऊं आपण सखया ये ये पुरा,
देईन तुला मी सोन्याचा पिंजरा,
बसवीन सुखाच्या शिखरीं तुज पांखरा !

गाऊं दोघे मिळून लावूं चुकले जन सत्पथीं,
सुषुप्तां आणूं नव जागृती ! २

पोपट : केला आदर, मला बाहिलें आमिषांस दाउनी,
निरंतर केलें मज तूं ऋणी;

नगर कासया आम्हां व्हावें ? भला वास काननीं,
जळो ती जगताची कांचणी !

असते गुणभोक्ते जर नगरीं चतुरा, तर का गुणी,
हिंडते भ्रमिष्टांपरी वनीं ?
मज हाल पुराची काय पांखरा कळे !
परि वदती नगरीं अज्ञानाचि कोंदलें,
रसिकता सर्व करपली मत्सरानलें,

होईल मुका ऐशा स्थानीं जातां वाचस्पती,
पाड तो मज गरिबाचा किती ! ३

स्वच्छंदानें वनीं विहरतों—गातों स्वीय स्वरीं,
न तें सुख असे राजमंदिरीं;

परवशतेच्या पक्वान्नांस न कंदफलांची सरी,
स्वतांची जीर्ण झोंपडी बरी !

लखलाभ असो तुजलाच तुझी परवशतेची सरी,
तांत ती कंठीं रुतली पुरी;
दुःखाच्या डोहीं रखडत असतां स्वतां,
कां अन्यालाही त्यांत बळें ओढिता ?
पुरुषार्थ वाटतो यांत तुम्हां कोणता ?

आनंदानें तुम्ही मारिता परवशतेला मिठी,
अम्हांला परवशजीवित मृती ! ४

मनो. १ मार्च. १९०३
पु. ८. भा. ९.

३१. दसऱ्याचें सोनें

— ३ —

दैवाची लीला अघटित आहे तेंच बली जगतीं ! ध्रु०

अशक्यास त्याजवळ न थारा
त्याचाच जगीं सर्व पसारा
अघटित घटना घडवी, संतत वागे स्वैरगती. १

' विष-या-द्या ! ' ' विषया—द्या ! ' होतें
शिर तुटतें अमृताच्या घोटें
अमृत विषाचें, दैवबलें ये जहरपणा अमृतीं ! २

दैवबलानें सागर तरले
अजिंक्य ऐसे दानव हरले
कौरव गेले, रावण गेला त्यांची काय मिती ! ३

नग्न अडाणी फिरले रानीं
तेच पुढें जन ठरले ज्ञानी !
विद्याशास्त्रविशारद पंडित करिती मूढ कृती ! ४

वैभवशाली सत्ताधारी
गुलाम फिरती दारोदारीं
तुलसीपत्रें सुकलीं सबूजा ये सकलांवरती ! ५

धैर्य निमालें भरली भीती,
असत्य पिकलें नुरली नीती
देशप्रीती निंद्य जहाली व्यसनें स्वहितपथीं ! ६

सुवर्णभूची रक्षा झाली
सोन्याजागीं पानें आलीं
'सीमोल्लंघन' घडलें दैवा ! बघसी अंत किती ! ७

धरणगांव
१७-१०-१९०४

३२. प्रोफेसर छत्र्यांचा केसरी

[चाल: अजि अक्रुर हा नेतो...]

तुज वनराजा काय ग्रहदशा आली ॥ परवशता प्राप्त जहाली ॥
तूं विपिनींचा सार्वभौम अधिकारी ॥ मृगकुलें प्रजा तव सारी ॥
तव आज्ञा ही वेद्वाक्य कांतारीं ॥ तूं राजा थोर विचारी ॥
गर्जना तुझी धैर्या कांपविणारी ॥ चपलेची दृष्टि भरारी ॥

मद्भरें नाग जो नाचे ।
मस्तकीं चढून तयाचे ।
भक्षिसी कवळ मोत्यांचे ।

ऐश्वर्य असें असे तुझें जयकालीं ॥ परि आलें काय कपाळीं ! ॥ १ ॥

दुर्दैव तुझें पडलास कसा रे आतां ॥ कपट्यांच्या निर्दय हाता ॥
ते थाटानें मिरवितात; तव माथां ॥ हाणिती तडातड लाथा ॥
तूं दुबळ्यांच्या साहसी प्रतोदाऽघाता ॥ भीसी श्वासा ! दृक्पाता ! ॥

निःशंकपणें नरनारी ।
करितात तुझ्यावर स्वारी ।
ये अशी तुला लाचारी ।

तव कर्णाची निर्भय धरुनी पाळी ॥ लवविती तुज मुलीबाळी ! ॥ २ ॥

स्थिति रुचे कशी तुज ही लाजिरवाणी ॥ कोठें तव दडलें पाणी ?
जीवंतपणीं स्वत्वाची होतां हानी ॥ प्रेतकळा पावे प्राणी ॥
मृदुलता अशी धरितां लोण्यावाणी ॥ खातील तुला ओठांनीं ॥

समज हे मानवी कावे ।
कुरवाळित घेती चावे ।
मृगजलास या न फसावें ।

ही इष्ट नव्हे परवशतेंत बहाली ॥ नाच रंग दीप्त महालीं ॥ ३ ॥

मनो. फेब्रु. १९०८
पुस्तक १३ वें उत्तरार्ध भाग २ रा
आणि केसरी.

३३. चिमा

[श्लोक : वृत्त : शा. वि.]

भाग्याचे समयीं मजा उडविली मत्संगतीनें जिनें;
मातें जी न विसंबिली भटकतां पोटार्थ रानेंवनें;
ऐश्वर्यीं व्यसनीं अशी मजसवें जी नांदली सारखी,
हा ! हा ! हारवली चिमा प्रियतमा माझी जिवाची सखी ! १

खालीं मान करून संतत उभी लज्जावती जी असे,
रागेजे न कधीं; सदा मजकडे पाहून गालीं हंसे !
नाहीं सोडुन कोपरा सरकली, माझें सदा आयकी,
हा ! हा ! हारवली चिमा प्रियतमा माझी जिवाची सखी ! २

नाहीं माहित डामडौल अगदीं साधासुधी वागली,
नेसायास दिलें जुनें चिर तरी नाहीं असंतोषली;
ल्याली भूषण एकही न, रिझली सेवून पानें सुकीं,
हा ! हा ! हारवली चिमा प्रियतमा माझी जिवाची सखी ! ३

नाहीं चारजणांसमक्ष तिजला मीं चुंबितां लाजली,
हूं कीं चूं न करी उभी तिज जरी मीं विस्तवें भाजली;
ऐशी भक्ति असे तिची मजवरी ठेवी मला जी सुखी,
हा ! हा ! हारवली चिमा प्रियतमा माझी जिवाची सखी ! ४

मनो. सप्टें. १८९८

३४. अवंतिके !

[चाल : प्रिये पहा]

प्रिय अवंतिके ! नयनहृदयरंजिके ! ध्रु०

तूं जीवन, तूं भूषण, परमार्थाचें साधन
आहे मज तुजवांचुन, सर्व जग फिके ! प्रिये० १

तूं दैवत, तूं देवी, परमसुखाची ठेवी,
यास्तव तव पद सेवी, सौख्यदायिके ! प्रिये० २

तूं मजला खानपान, तूंच शयन, तूं आसन,
तूं नसतां, सिंहासन नको लाडके ! प्रिय० ३

रूप तुझें दिनरजनीं, वसतें हृदयीं नयनीं,
दिसतें स्वप्नीं, शयनीं, एकसारखें ! प्रिये० ४

रूप तुझें निरखावें, तव वचनामृत प्यावें,
तव गुण गावे, ध्यावे, लालसा सखे ! प्रिये० ५

रात्रीं सरितातीरीं, संसारीं, व्यवहारीं,
तव चरणीं घरदारीं, लागलों निकें ! प्रिये० ६

छंदीं तव मन जडलें, प्रिय तें ज्या आवडलें,
तें मज मार्गीं नडलें, शत्रुसारखें ! प्रिये० ७

मज निंदो निंदी जन, धरिले मीं तुझे चरण,
होवो झालें त्रिभुवन, त्यांत पारखें ! प्रिये० ८

३५. चिमणी

[चाल : धिन्ना धिन्नक धिन्ना धी.]

रंग गुलाबी गालांचा, दंत हार कुंदफुलांचा
ऐशी सुंदर रम्य परी, प्रेमभरें स्मित मधुर करी. १

चढे रंग गालीं गहिरा, विकसित होती ओष्ठ जरा;
झळकुनि सहज रदनपंक्ती, तिची दुणावे मुखकांती. २

गेली विलयाला रात्र, फुटे तांबडें गगनांत;
कोर निघे रविकिरणाची, सादृशता स्त्रीवदनाची ! ३

जशी स्फूर्तिकन्या कविता, रविता पसरी जागृतता.
घेतीं स्वबलें एक परी, वर्तविती जगता स्वकरीं. ४

उडती बागडती पक्षी, तत्परता ठेउनि भक्ष्यीं;
गाती ब्रह्मानंदानें, सृष्टीनें रचिलें गाणें. ५

भाव तयांचे वळखावे, शब्दरूप त्यांला द्यावें;
तोच कवी ज्या ही क्षमता, मीं गणमात्रा वर्तविता. ६

बेफिकीर साधीभोळी, ओसरींत चिमणी आली;
टिपावया लागे दाणे, गुंगत 'चीं चीं चीं' गाणें. ७

श्रम उदरास्तव करितांना, स्वच्छंदें मारी ताना;
धन्य जिला धरितां आली, व्यवधानें एका कालीं. ८

असें पुण्य गांठीं कोठें ? कुठें भाग्य माझें मोठें !
कीं एके कालीं वाहूं, उदरभार गाणीं गाऊं ९

एक कराया लागावें, दुज्याकडे तों मन धांवें;
साधेना एकही परी, अपूर्णता मनुजता खरी ! १०

स्वच्छंदें गाणीं गातां, पडते उदराची चिंता;
जातां उदराच्या मागें, शब्द दूर पळती रागें ! ११

सहज आरसा एक तिला, बागडतां दृष्टीं पडला;
उडत तयासन्निध गेली, उभी तेथ विस्मित ठेली. १२

ती चंचलता मूर्तिमती, परी तिची कुंठली गती;
स्वप्रतिबिंबित रूपानें, तिची लया नेलीं भानें. १३

भाग आपला ते दाणे, टिपावयाच्या हेतूनें;
आली वाटुनि ही दुसरी, चढे तिच्या संताप शिरीं. १४

मारुनि चोंचीचे घाव करूं सवतिचा पाडाव;
या आवेशें ती भोळी, उडी आरशावर घाली. १५

चोंच दुखावे, रक्त निघे, वेडी परि माघार न घे;
पुनः पुनः आरशावरी, चंचुपुटाचे वार करी. १६

श्रमली, ओशाळली मनीं, आले अश्रु तिच्या नयनीं;
सौम्यपणें दर्पण पाही, बिंब त्याच रूपा लाही. १७

द्वेष ओसरे, प्रेम भरे, वैरी तोचि स्नेहि ठरे !
चुंबी, आलिंगी सखिला, होई तेंच प्राप्त तिला. १८

अजाण तें पांखरूं असे, फसे, यांत आश्चर्य नसे;
आम्ही ज्ञानी, सुज्ञ गडी. तसेचि चुकतों घडीं घडीं ! १९

दिव्य आरसा जगताचा, ईश्वर-निर्मित नवलाचा;
सदैव आम्हांपुढें उभा, दावी सत्य प्रतिबिंबा. २०

हांसूं आम्ही जगा, तसें, करील जग आमुचें हंसें;
करितां जगताची कींव, देइल तें जीवा जीव ! २१

लोभाचें फल लोभ मिळे, द्वेषानें सद्भाव जळे;
जसें गावया पढवावे, तसे बोल गाती रावे. २२

कळून हें आम्हां सगळें, मूढ भाव मतिचा न गळे;
करून जातों भलतेंच, पदोपदीं खातों ठेंच ! २३

आर्या

गतजन्म प्रतिबिम्बित झाला इह जन्म दर्पणीं स्पष्ट,
केलें तेंच फळाला आलें देखून, सुष्ट वा दुष्ट. २४

यास्तव मना करावा यत्न तुवां सत्पथास लागाया,
गेले जावोत, पुढें दवडावे दिन न आपुले वाया ! २५

मनो. आक्टो. १९०३

पु. ९ भा. ४.

३६. प्रीती निमाली तर—

[श्लोक : वृत्त : शा. वि.]

नादें मंजुल आपल्या रिझविते जी मन्मना नेहमीं
ती एका निमिषांत रम्य मुरली भंगून टाकीन मी !
अंगातें जडवून पंख उसनें जाईन कीं सत्वर—
मी येथून उडून उंच गगनीं प्रीती निमाली तर ! १

माझी कोण करील उत्सुक मनें मार्गप्रतीक्षा घरीं !
प्रेमें बालक कोण सुंदर वदा देईल माझ्या करीं !
आतां भासतसें मला भवन जें सर्वस्व चेतोहर—
त्या येईल खरोखरीच वनता प्रीती निमाली तर ! २

काव्याला अनुरूपसा विषय तो कोठून राहे जनीं ?
स्फूर्तीच्या उठतील नित्य लहरी कैशा कवीच्या मनीं ?
वाहावीं कवणास काव्यसुमनें त्यानें वदा भूवर ?
कोठूनी जगतीं उरे रसिकता ? प्रीती निमाली तर ! ३

अस्ता जाइल सूर्यतेज वितरी विश्वास जें जीवन,
तेणें व्याप्त समस्त होइल जगत् दुःखांधकारें घन;
सौख्याचा लवलेशही न मनुजा लाभेल हो दुर्धर,
भीतीनें मरतील मानवकुलें, प्रीती निमाली तर ! ४

का. र. जुलै १८९८ आणि
अभिनव काव्यमाला भाग २ रा

३७. सुवास

[ओसाडींत सहल करीत असतां कवीला मधून कस्तुरीसारखा वास येई. (हा वास जुन्या भुजंगाच्या श्वासाचा असतो म्हणतात.) वास कसा आला, कोठून आला, म्हणून त्यानें पुष्कळ शोध केला; पण व्यर्थ! त्या नादांत त्याच्या मनाची जी स्थिति झाली, तिचें खालील पद्य हें चित्र होय.]

हिंडत असतां निर्जन रानीं
स्वैरगतीनें गुंगत गाणीं
मधुर सुवास घ्राणीं आला,
त्या योगानें आत्मा धाला.
उद्भवला हा परिमल कोठें ?
पडलें मजला कोडें मोठें.
फिरलों—स्थिरलों ठायीं ठायीं,
मूळ तयाचें कळलें नाहीं.
कार्य आणि कारण या जगतीं,
तीच वस्तु नटलेली दिसती,
तैसें माझें मानस आतुर.
शंका काढी—देई उत्तर. १

सुगंध जो का अंगीं दाटे,
पुष्पमिषें प्रकटावें त्यातें;
पुष्पें—ज्यांना नाहीं जोड
रंगें, रूपें, वासें, गोड,
हुंगीना परि कोणी त्यातें,
त्यांच्या आस्वादी न रसातें,

खेळावीं जीं रसिका-हातीं,
होते त्यांची संतत माती
ओसाडींतील गुलाबातें
खिन्नपणा याकरितां वाटे.
टाकि उसासे सारा वेळ,
त्याचा हा का गंध असेल ? २

॰ ॰ ॰

वागविली निज हृदयप्रांतीं
भक्तीनें रमणाची मूर्ती,
भजली अर्पण करुनी त्याला
प्रेमाच्या पुष्पांची माला
काय होय तें परि पुरुषाला,
नव पुष्पावरच्या भ्रमराला ?
विमुख तिला तो हाय ! जहाला,
अंतरली स्त्री सर्वस्वाला.
बाला भग्नमनोरथ झाली,
मौक्तिकापरी अश्रू ढाळी.
दुःखानें एकान्तीं स्फुंदे;
काय तेच या स्थानीं गंधे ? ३

॰ ॰ ॰

मात्सर्याचा भरला वारा,
अहंपणाचा सर्व पसारा,
अज्ञानाची मिरवे द्वाही,
रसिकत्वाला थारा नाहीं.

काय अशा जनतेंत रहावें ?
काय पहावें ? काय चहावें ?
बरें राहणें निर्जन रानीं,
ओढ्यासंगें गाणे गाणीं.
यापरि वैतागून कवीनें,
ओसाडींत स्वच्छंदानें—
वाजविला जो सुस्वर पावा,
त्याचा का हा वास असावा ? ४

परिमलकारण कळलें नाहीं,
उगमस्थल आढळलें नाहीं,
व्यर्थ हिंडलों झालों वेडा !
वेडा ! वेडा ! वेडा ! वेडा !
परिमलकारण मजला कळतें,
उगमस्थळ किंवा आढळतें—
सांठवितो कवितेंत तयाला
वाग्देवीला सुखवायाला !
स्वानुभूत वासाचें दान
करावयाला जोंवर ये न
तोंवर कवितालतिकेवरतीं
कर्णिकार सुमनांची भरती ! ५

अभिनव काव्यमाला
भाग २ रा

३८. स्त्री आणि पुरुष

[पद : ला बाई ला, बेलाचें पान]

फुललिं फुलें— त्यायोगें उपवन खुललें.
दरवळला— परिमल सुखवाया सकला.
स्वैरगती— अलिगण उडती–बागडती.
मधुनादें— गाती प्रभुगुण आनंदें.
मंदगती— स्त्री तेथें हिंडत होती.
विचराया— पुरुषहि आला त्या ठायां.
कौतुकला— हंसला, बाग मनीं ठसला.
नव फुललें— पुष्प एक त्या आवडलें.
प्रेमभरें— खुडिलें तेणें तें स्वकरें.
हुंगियलें— चुंबियलें–माथां धरिलें.
क्षणमात्रें—होय नकोसें तें त्यातें.
कुसकरिलें— फेंकुनि धरणीवर दिधलें.
सर्व कृती— स्त्री ती अवलोकित होती.
गहिंवरली— टिपें तिचीं टपटप गळलीं.
कां तीं? तें— काय कथूं मी रसिकातें!

का. र. मे १८९९ आणि
मनो. आक्टो० १९०२
वर्ष ८ भा. ४.

३९. दोन मार्ग

आर्या (गीति)

आयु:पथास फुटले, दिसले मज. दोन वेगळे फांटे,
समजेना मज जावें आपण नि:शंक कोणत्या वाटें. १

एकावर वृक्षांची होती घनदाट पसरली छाया,
होता सडा फुलांचा पडला पांथिक जनास सुखवाया. २

स्फटिकापरी जलाचे होते वाहत तयांत रम्य झरे
ठायीं ठायीं खुलती स्वागतपर राजमंदिरें रुचिरें ३

सुंदर पथशाखा ही ज्या स्थानीं पावली दिसे विलय,
होते चमकत तेथें शब्दत्रय—'सौख्य-संपदा-विजय'. ४

मार्गारंभीं होते थवे जनांचे निघावया जमले,
थोडेच भाग्यशाली परि दिसले शेवटास विश्रमले. ५

ते थोडकेच होते परि सेवित शांतिसुख समाधान,
ते मानी, तेच धनी, त्यांनाच जगांत 'थोर' हा मान. ६

असती कष्ट कसे ते नव्हते माहीत त्यांजला परि ते—
अप्रतिहत अधिकारी—सत्ताधारी तयांस यश वरितें. ७

सत्तेचा, विभवाचा, जगताचा मार्ग एक हाच असे,
आरंभीं एक फलक संबोधी स्पष्ट अक्षरांत असें— ८

ᛘ ᛘ ᛘ

दुसऱ्या पथीं अरेरे! पथ मी त्याला कशावरून म्हणूं
पदही नसें उमटलें, गेलें न कुणी तयावरून जणूं! ९

सर्वत्र खांच–खळगे, पाषाणपरंपराच त्या वाटे
कांटे तिखट विखुरले तिजवर पाहून ज्या हृदय फाटे. १०

आल्या मोडकळीला कुटिका तुरळक कुठें कुठें असती
ओसाड भयाण दिसे नांवालाही न त्या स्थलीं वसती. ११

निंदा दुःख पराजय, दारिद्र्य स्वैर तेथ संचरती
कोण बघून तयांना धजेल टाकावयास पद पुढतीं ? १२

क्षितिजावरी दिसेना कोठें तो कष्टमार्ग शेवटला
असलाच अंत त्याला तर होता तो तमांत गुरफटला. १३

न धजे कुणी क्रमाया पंथ बिकट हा परोपकाराचा
त्याजकडेस वळे जन निंदेच्या पात्र होय तो काचा. १४

हा कीं तो पथ घ्यावा न सुचे, मन गोंधळांत सांपडलें,
'कंटक पथच तुझा हा' श्रवणीं मम बोल तेधवां पडले. १५

ने घे मन, नुचले पद, तरि वळवुनि त्या पथाकडे चरण
रडत कढत धीरानें करावया मार्ग लागलों क्रमण. १६

⚘ ⚘ ⚘

मध्येंच परि पथीं त्या बसलों मी हात लावुनी भाला
बहु निंदिलें स्वतांला विचार हा मन्मनीं कसा आला ? १७

अविचार काय केला ? का या कंटकपथास अनुसरिलें !
दारिद्र्यदुःख दुर्घट जयांत चोहींकडे दिसे भरलें. १८

धिक्कारयुक्त वाणी कानीं मम झणझणूं तदा लागे,
रागे भरे कुणी मज 'बघतोस कसा फिरावया मागें ? १९

पडलास कां विचारीं ? अवघड हा पंथ तुज गमे काय ?
कां हाय हाय करिसी ? येथें कां खिळविले तुवां पाय ? २०

कां टाकिसी उसासे ? कां नयनांतून आसवें गळतीं ?
मूढा भ्याडा पडली ऐसी कैसी तुझी भ्रमांत मती ? ' २१

मृदु बोल मग उमटले ' आली कां दुबळिका तुला बाळ ?
आहेत अनंत जगीं होते ज्यांची सदैव आबाळ. २२

अन्नान्न दशा झाली शिर टेंकाया नसे जया स्थान
निर्वाहास्तव फिरती रिक्तोदर सोडिती परि प्राण. २३

कां त्रासलास ? कंठीं बहुतांचे प्राण दाटले असती
कां करिसी शोक खुळ्या ? भग्नहृदय सर्व येथली वसती. २४

आत्मविचारांत वृथा भ्रमसी, दे दुर्बलांवरी लक्ष.
व्यसनांत गुंतलेले दिसतील तुला धरातलीं लक्ष. २५

दुःखार्तांची भरली आहे एकच जगांत किंकाळी
अश्रुजलें व्यथितांच्या येईल दिसून तुज धरा न्हाली ! २६

बाप मुलांस तुडवितो भाऊ भावावरी उठे रुष्ट
कलह ! कलह ! कलह ! जगीं आप्तपणा सर्व जाहला नष्ट. २७

सत्ता चिर नांदाया विस्ताराया अखंड जे खपती
त्यांसच तुडवून करी मत्ता ती नित्य आपुली प्रगती. २८

सुखसदनांच्या द्वारां सोन्याचे घट्ट बसविले डाग
हव्यासासच उघडीं तीं, अन्याचा नसे तिथें लाग. २९

स्वार्थपरायण अल्पच्च पाषाणापरि करून घट्ट मना,
सर्वापहार करिती, रडवाया लाविती असंख्य जनां. ३०

न्यायाचे क्रयविक्रय बाजारीं धडक चालले उघडे
चोर उदास मिरवितो, निर्दोषी व्यर्थ बंधनांत पडे. ३१

स्वातंत्र्य नामशेष, स्वतंत्र म्हणवून घे स्वतांस बळें
त्यास जड उपाधींचीं जडलीं दृढ बंधनें किती न कळे ! ३२

कोणाच्या देशांवर स्वबलमदें कोण चालवी सत्ता ?
दुबळ्याच्या नम्र शिरीं निर्दय बलवंत हाणिती लत्ता. ३३

नीतीची सत्याची द्रव्याढ्यांनीं करून रांगोळी,
गरिबांकडे सचोटी हांकलिली देउनी करीं झोळी. ३४

असतीं अमरपुरीचीं अनुपम सौख्यें धरातलीं पिकलीं
परि मानवभूतांच्या दुष्कृतिनें भूमिसुरलता सुकली. ३५

‘ दुःखाच्या डोहीं जन सांपडले, लागले बुडूं खोल
आतां तूंच तयाला ’ ऐसे मग धीट उमटले बोल. ३६

‘ आत्मा दिला, दिलें मन परमेशानें जया कळे भेद,
सुखदुःख जया समजे, संस्कारीं ज्यास हर्ष वा खेद. ३७

दुःख पराला झालें, बंधु व्यसनांत गुंतले हाय !
हें समजून जयानें केलें नाहीं तयां कधीं साह्य. ३८

तो नीच, हीन मानवकोटीस कलंक होय जाण, मनीं
तो भार धरेस, तयें कष्टविली व्यर्थ आपली जननी. ३९

अवघड काय पथ गमे अजून झाली न का निरभ्र मती ?
दुःखाच्या भीतीनें आहे त्वां काय रोधिली स्वगतीं ? ४०

दुःखें बहुत चिरडले त्यांजकडे एकवार दे दृष्टि
घे भार तुझ्या स्वशिरीं, होऊं देऊं नंको मना कष्टी. ४१

जो मार्ग तुवा धरिला शेवट त्याचा गड्या मनीं आणी ’
प्रेमभरें मजला ती सुचवूं लागे प्रबोधिनी वाणी. ४२

दृष्टि सहज वर मी जों करुनि पुढें वाट पाहिली माझी
नवलप्रकार दिसला, मति पडली थोर विस्मयामाजीं. ४३

अरुणाची कांति दिसे विराजली व्योममंडलीं दिव्य
सिंहासन सत्याचें त्या स्थानीं स्थापिलें असे भव्य. ४४

‘ लाधेल अंत हा तुज, हें सौख्याचें मिळेल भांडार
जा, जा पुढें, ’ करी ती वाणी मज बोध, ‘ घे न माघार. ४५

लागो, लागेल तुला दुःखांतच सर्व काल कंठावा
नाहीं होणार न हो सौख्याचा एक शब्दही ठावा. ४६

न मिळो न मिळेल तुला या लोकीं कीर्ति-मान आमरण
किंवा न करोत तुझें मरणानंतर जगीं कुणी स्मरण. ४७

कर्तव्यकर्म केलें त्यायोगें होय जें समाधान
तें पारितोषिक तुझें, त्याजपुढें तुच्छ होय धनमान. ४८

जा तर पुढें पुढें मग न श्रम जातील तत्र कधीं फुकट,
स्वातंत्र्यास्तव केली झाली निष्फल न आजवर लगट. ४९

रात्र सरे दिन उगवे, ऋतुक्रमें वृक्षवल्लि पालवती
संस्कृति यथावकाशें फळास येणार त्यापरी जगतीं. ५०

जे कष्ट वाहिले त्वां जगतास्तव सोशिली स्वयें झीज
धीर न सोड तयांचें बाळा होईल शेवटीं चीज. ५१

स्वज्ञाति रक्षिल्याचें, देशा स्वातंत्र्यदान दिधल्याचें,
अंतीं तुझेंचि हें यश, याविण सार्थक न अन्य जन्माचें. ’ ५२

४०. नदी आणि कवि

[श्लोक : वृत्त : उपजाति]

असो कवीचें कुल अप्रसिद्ध ।
      होई कवीच्या कवनें प्रसिद्ध.
तसा नदीच्या उगमस्थलाला ।
      नदीमुळें गौरवलाभ झाला. १

काव्यें कवींचीं जगतांत गावीं; ।
      त्याचें न त्यांच्या परि चोज गांवीं.
नदी सुदूरस्थ जनां पवित्र ।
      विटाळिती तीर्थ तिचेच पुत्र. २

बाल्यांत उच्छृंखलवृत्ति दोन्ही ।
      ठावा नसे आडथळा म्हणोनी;
लागो दरी खोल, उभा पहाड, ।
      जातात तीं धांवत धाड धाड ! ३

जाई जसें अंतर होत खोल ।
      गांभीर्य ये वृत्ति निवे विलोल.
रेखून मार्ग क्रमितात संथ ।
      करीत कल्याण जगीं अनंत. ४

अभंग त्यांच्या हृदयीं तरंग ।
      निःसंग ते त्यांत सदैव दंग,
गाऊन गाणीं भ्रमतात रानीं; ।
      ते धन्य ज्यांच्या पडतात कानीं. ५

स्वजीवनानें उगवून दाणे, ।
   नदी जिवां दे चिर जीवदानें.
तैसे कवीच्या कविताप्रवाहें !
   जीवांत संजीवन दिव्य लाहे. ६

राष्ट्रें बुडालीं नृप थोर गेले; ।
   नदी कवी मात्र अनंत ठेले !
भागीरथीला खळ लेश नाहीं ।
   अखंड रामायण लोक गाई. ७

महाकवी थोर नदाप्रमाणें; ।
   मी बापडा ओघळ अल्प जाणें.
धाकें न ओढा झुळझूळ वाहे ।
   माझी तशी ही गुणगूण आहे ! ८

का. र. जून १९०५ आणि
अभिनव काव्यमाला भाग २ रा.

४१. विरही

पद (चाल : कधिं करिती लग्न)

वद्वेना मला लागे हुरहुर जी तुजमुळें! ध्रु०

चालतों बोलतों घरीं
हांसतों वरी—अंतरीं परी
अश्रु वेल्हाळे! विरहानें तव गळे. १

तव सहवासीं जे दिन
वाटले क्षण, ते युगाहुन
दीर्घतर झाले. नवल असें वर्तलें. २

नाहींस रूपशालिनी
परी गुणखनी, प्रेमरूपिणी
गुणें प्रिय झालें—रूप तुझें सांवळें. ३

तव अकपट प्रेमळ हंसें
अंतरीं ठसे, बोल गोडसे
श्रुतींचीं पाळें, होउनियां बैसले. ४

तव हालचाल लाडकी
आठवुनि सखी, एकसारखी
जड क्षण झाले. कंठितसे प्रेमळे! ५

होईल कधीं दर्शन
दृढालिंगन, प्रेमचुंबन
चिंतनीं डोले—मन घेऊं लागलें. ६

अलि असतो तर बैसुनी
वायुवाहनीं, गात येउनी
तुला वनमाळे ! असतें मीं चुंबिलें. ७

परि दुबळी मानवकुडी
व्यर्थ बापडी, तियेची उडी
बेत केलेले, सर्व कुणा साधले ? ८

का. र. मार्च १९०६

४२. स्वप्न

[कवि प्रवासार्थ निघाला होता. एका पथिकाश्रमांत (Station) वेत्रासनावर (Bench) निद्रासुखार्थ पडला असतां त्यास एक स्वप्न पडलें. दुसरे दिवशीं हें स्वप्नगीत कवीनें आपल्या प्रियेकडे पाठविलें.]

पद [**चाल :** नृपममता रामावरती]

कळवितों तुला प्रेमानें
स्वप्नाचा मम वृत्तान्त—मानिनी ! ॥ ध्रु० ॥

तव मूर्ति मनीं आणोनी
पडलों मी असतां शयनीं—मानिनी ।
तळमळ मम होय जिवाची
येईना निद्रा नयनीं—मानिनी !
क्षणभरी—सहज मज परी—झोंप आदरी बाहुपाशांत;
अनुभवलें स्वप्न तशांत—मानिनी ! १

बसलों मी रंगमहालीं,
सुंदरशा उंच पलंगीं—मानिनी !
पाहिली हात जोडोनी
मजपुढें उभी मृद्वंगी—मानिनी !
तनुवरी—अनेकापरी—भूषणें धरी—हंसे गालांत
प्रेमाचें गाणें गात—मानिनी ! २

घातली उठून जिच्या मीं
कंठांत मिठी स्वकरांनें—मानिनी !
अनुरंजित केलें गालीं
प्रेमगीत तिज ओष्ठानें—मानिनी !

जागृती–नष्ट–दुर्मती–हाय ! शेवटीं–करी कीं घात
काळजी–दुःख–सौख्यांत—मानिनी ! ३

सुंदरी समीप कशाची
स्तंभ उभा जड लोहाचा–मानिनी !
तें प्रेमालिंगन कसलें
जाहला स्पर्श बांकाचा–मानिनी !

ते मुके–वायुचे फिके–एकसारखे डांस कानांत
स्वच्छंदें होते गात–मानिनी ! ४

संसार दिसे सुंदरसा
झांकून चालतां डोळे–मानिनी !
प्रेमाच्या लीला गमती
जागृतींत चेष्टा चाले–मानिनी !

संसृती–जगाची स्थिति–स्वप्नरूप ती–मानुनी सत्य;
चाललों पहा आहोंत–मानिनी ! ५

का. र. एप्रिल १८९९
आणि
मनो. एप्रिल १८९९

४३. सृष्टिविवाहमंडप

[चाल : झाली ज्यांची०]

अस्तंगत दिनकरकररंजित । मंडप विलसे वर गगनाचा ॥ध्रु०॥

मंजुळ वाणी मंगलाष्टकें । गण आलापी द्विजराजांचा. १

वृक्षशिरावर बैसून करी । गंधवाह वर्षाव फुलांचा. २

लग्नघटी हे अनुरूप स्थल । योग जुळाया युवयुवतीचा. ३

४४. समरवर्णन

[चाल : कर नमितसें]

भयकर असे प्रभावती रण । रोमांचित तनु करी तत् स्मरण ।
ठायिं ठायिं थय थय थय थय नाचतें मरण. ॥ ध्रु० ॥

मृत्युरूप असिलता तळपती । चंचलेसमान लोटती शर
तड तड तड तड तड तड तड तड वर्षतात घन. १

गर्जतात, करितात शतघ्नी । तप्त-लोहगोलक-विक्षेपण
कड कड कड कड कड कड कड कड फाटतें गगन. २

नाग झुंजती रथ आपटती । शस्त्रघाय लावून वीरवर
धड धड धड धड धड धड धड धड पावती पतन. ३

४५. काय वीर तो !

[चाल : मेंडेरे यार हां]

काय वीर तो । स्वकुळ मळवि; काय वीर तो !
शस्त्र त्यजी जो रणांत. ॥ध्रु०॥

क्षत्रियबाला जरि अबला मी । त्यजिन कधिं न रणा. १

मोक्षा दवडी गणिल मरण जो । पळविल त्या रण. २

४६. कीं तोडिला तरु फुटे आणखी भरानें

[चाल : यामि हे कामह शरणं]

परिभवें स्फूर्ति वीरा । द्विगुणित समर साधितां. ॥ ध्रु० ॥

अशुभ चिंती तो । कधिं रणिं भीरु विहरता.
हत समरिंही न बघवेंचि कृष्णवदना. १

वरित यश वीरा । विलसतहि कीर्ति धवला.
परिणयिं सुखें युवति घालि कंठीं माला. २

४७. रणावेश

[चाल : सारि पैसेकी बहार]

सहर्ष रणविहार । करावया तयार.
अविंधसैन्यभार मी रणीं करीन ठार.
जिवावरी उदार । प्रसन्न खड्गधार.
विजयहार मग कसा मला न लाधणार.
न हें पडेल पार । तरी जिणें असार.
वाहूं राहूं कशास भूमिभार. १

४८. प्रीति

[**चाल :** आवो आवो रंगेला]

प्रीति खोटी म्हणावी आपलपोटी ॥ ध्रु० ॥

प्रीतिमिषानें स्वार्थ मिरवितो, जगताच्या पाठीं
अमृत ओठीं तयाच्या विष वसे पोटीं १

स्त्रिया भाबड्या जगतीं कपटी पुरुषांची जाती
वर प्रेमी मिळाला धन्य ती मोठी. २

४९. अलंकार

[**चाल :** चन्द्रकान्त राजाची...]

वस्त्राभरणीं देह नटविणें काय त्यांत सार ?
तनूस शोभा देती केवळ सुगुणालंकार. १

शीलाचें परिधान करावें पातळ जरतारी
कुलस्त्रियेला खुले कंचुकी लज्जेची भारी. २

संतसत्कथाश्रवण डुलावीं श्रवणीं कर्णफुलें
पतिवचनाचीं शिरीं करावीं धारण नित्य फुलें. ३

सत्कृत्याच्या दिव्य कंकणीं करशोभा लाही
परगृहबंधन ह्याच सांखळ्या विलसाव्या पायीं. ४

५०. सद्वस्तूची कष्टसाध्यता

[चाल : मृदु बालवाक्य]

कस्तूरिका न साध्य होय मृगवधाविना
मधुलाभ होय हांकलून मक्षिका वना ॥ध्रु०॥

अहि दुखवावा त्याचा मणि तेधवां मिळे
शतजीवहानि लाधण्यास एक पोंचळें. १

५१. प्रेमलुब्धता

[चाल : मजवरि तरु]

पद्मरजा त्यजि न भृंग साहि बंधना
कंटक परि केतकिला। उरग सोडिना. ॥ध्रु०॥

दीपकास दे पतंग। झणिं अलिंगना
प्राण जाय परि कुरंग। लुब्ध गायना
व्यंगबळें प्रेम किमपि। न्यून होइना. १

५२. आत्म्याचें मंदिर

[**चाल** : दिल छीन लियो]

आहेत दृश्य वस्तु जगीं सर्व नश्वर.
आत्म्याचें केलें त्या म्हणुनि मंदिर.
चिंतोष्णजलें प्रेमें त्या नित्य न्हाणितें.
संतोष उगाळून गंध तिलक लावितें. १

सद्भावरूप सुमनांचा हार अर्पितें.
ओंवाळुनियां प्राण तयावरुनि टाकितें. २

नैवेद्यास्तव तयास देह सादर.
आत्म्याचें केलें त्या म्हणुनि मंदिर. ३

५३. विश्वरंगस्थल

[चाल : फुले सब ऋतुके]

रंगस्थल रचिलें जगताचें, नरनारी—
भूमिका सजविल्या खेळाया संसारीं. १

राहून दूर परमेश्वर लीलाधारी
अवलोकी पात्रें कशीं खेळतीं सारीं. २

नट नटले केवळ धर्माचे अधिकारी.
फलदाता ईश्वर सर्व समर्थ विचारी. ३

५४. दैवदुर्विलास

[चाल : सार्थांचि ते वदति]

दैवगती फिरली । साची । धडगत मज न दिसे देशाची. ॥ ध्रु० ॥
झुंजावे जे देशासाठीं । तेचि परांचे झाले साथी
सांपडलों मी वैऱ्याहातीं । कशी सफलता होय जिण्याची. १

५५. देशभक्ताचा अपूर्व सोहाळा

[दिंडी]

देशभक्ता प्रासाद बंदिशाला
शृंखलांच्या गुंफिल्या पुष्पमाला.
चिता सिंहासन शूल राजदंड
मृत्यु दैवत दे अमरता उदंड. १

५६. कष्टाकुल राजपद

[चाल : हो जानत]

तिळभर राजपदीं सुख नाहीं
झुंजावें मृत्युमुखांत शिरावें तेव्हां तें करिं येई. ॥ ध्रु० ॥
संरक्षणही असे तयाचें भरलें विघ्नशतांहीं ।
सदा तयाच्या भाविस्थितिची चिंता नृपमन दाही. १

५७. प्रजाहृदय हेंच राजपद

[राग : बेहाग—दादरा]

हृदय खरें स्वप्रजेचें भूपाचें पद असे ॥ ध्रु० ॥
परचक्राच्या वादळें । न तें डळमळे ।
दुणावें बळ । प्रजासंतोषें, अढळपदीं नृप बसे. १
उलटली प्रजा ज्यावरी । स्वपद तो धरी ।
वालुकेवरी । स्थैर्य त्या कैसें, जलवेगें जें धसे. २

५८. काळाची प्रतिकूलता

[चाल : झाले बहु दिन]

मनुजा प्रतिकूल असे काल जोंवरी।
स्कंधावर मिरवावा तोंवरी अरी। शांत अंतरीं. १
रुष्ट दैव सुप्रसन्न जाहल्यावरी।
तुडवावा चरणांनीं तोच भूवरी। मृद्‌घटापरी. २

५९. समाधानमहति

[चाल : लक्ष्मीसम चंचल]

ज्यास समाधान-कल्पवृक्ष लाधला,
भूवरती काय उणें होय त्याजला ? ॥ ध्रु० ॥

संकट त्या उत्सवसें। कोपीं अनुराग दिसे
भरलीं सर्वत्र कुसें। शेज फुलांची विलसे
कारागृह हीन असे। राजमंदिरासरसें
गमती जणुं कुसुमहार। लोहशृंखला ! १

६०. देशभक्ताचें सामर्थ्य

[चाल : सुनो प्यारी प्यारी]

एक देशाभिमानी । महा शत्रुसेनेस भारी
पादचारी असो वा नसो बापुडा शस्त्रधारी. ॥ध्रु०॥

देश गेलाचि जावो परांच्या करीं । नष्ट झाला म्हणावा न तो तोंवरी
एक स्वजनाभिमानी वसे जोंवरी । रविकरसम अंधारीं
तोचि जागी करील प्रजा गाढ निद्रिस्त सारी । पादचारी० १

६१. वैभवाची चंचलता

[चाल : माधवा भगिनी]

वैभवें नटल्या जयाच्या सौख्यशाला विशाला—
काय ही यावी कपाळीं बंदिशाला अशाला ? ॥ध्रु०॥

सुमन—शयनीं शयन ज्यानें करावें सुखें त्या—
भूमिशय्या भुज उशाला वायु शालादुशाला. १

दैव हें त्यापुढें न चले पाड मानवाचा,
आक्रमी सत्ता तयाची स्वैर दाही दिशांला. २

६२. आयुष्य विषाचा प्याला

[**चाल** : किती कपटी]

आयुष्य विषाचा प्याला । आशेनें गोडी त्याला. ॥ध्रु०॥

सिंह-व्याघ्र-वृकीं वनवासीं । विराटसदनीं खल-सहवासीं
पांडवजाया राजविलासी । आशेवरि कंठी काला. १

सोडवून असुरांचा विळखा । भेटेल पुन्हां मज रामसखा
या आशेवर जनककन्यका । सहन करी विरहज्वाला. २

६३. खरें क्षत्रियब्रीद

[चाल : प्रतिकूल होईल]

धर्मरक्षणाचें आहे व्रत क्षत्रियांना
आजवरी असंख्यांनीं दिल्या त्यास माना ! ॥ध्रु०॥

स्वप्रियेची कंठीं पडली मिठी सोडवून,
उत्तरिया झोंबे तान्हें दूर तें करून,
गृहधनादि ऐश्वर्यातें पार झुगारून,
सिद्ध असति समरीं जाया पात्र तेंचि माना. १

६४. भोगभुक्ति

[**चाल :** तात तुझा तनया]

भोग कुणा सुटले जगीं या ॥ध्रु०॥

भोग भोगिले बरवें झालें । ऋण त्यांचें फिटलें
श्रीरामानें वनवासाला । काय नको म्हटलें ? १

हय खाजविता कृष्णाचे कर । काय कधीं विटले ?
धैर्यें पांडव दिवस कंठिती । व्यसनीं गुरफटले. २

६५. मातृभक्तीचें लेणें

[**चाल :** बायांनों या सोडोनी]

मातृभक्ति गाजविली त्वां धन्य धन्य जगतीं बाळ ! ॥धरु०॥

नवमास भार वाहुनी प्रसवलें अनेक सुतां मी
खेळविलें वाढविलें त्या ठेविलें सुखाच्या धामीं
आशा मज वृद्धपणीं ते येतील आपुल्या कामीं
परि अतां प्रत्यया आलें
वांझच मी कां न रहालें
व्यर्थ अशा तनया व्यालें
झाले जे गाता काळ ! मातृ० १

झोंबली असे हृदयाला माझ्या परवशताव्याली
चाललें करांच्या भारें संतत मी खालीं खालीं
आशा मज जीवित्वाची होती ती सर्व निमाली
मज काळमुखीं द्यायाला
सजले रिपु त्या समयाला
कळवळा तुला मम आला
झटलास बाळ बहुसाल. मातृ० २

परि जनहित राजहिताचा लागला लढा असल्यानें
अन्याया न्यायच गणती सत्य बुडे खोटें नाणें
बंडखोर म्हणती त्याला जो चाले सत्यपथानें
देशभक्ति ज्याचे ठायीं
ठरतो तो राजद्रोही
यास्तव तव पडली पायीं
जड लोहशृंखला काल ! मातृ० ३

न दिसे जरि आज फळाला आलेलें त्वत्सत्कृत्य
रुजविलें मातृभक्तीचें बीज तयें सद्हृदयांत
उपजवील जनतेमध्यें तें नवा जोम सामर्थ्य
मग सत्य न्यायासाठीं
होईल लढाई मोठी
जिंकून मंडळी खोटी
सत्य तुम्ही जय पावाल. मातृ० ४

प्राणिमात्र कैदी बनले विश्वरूपकारागारीं
चौऱ्यांशीं लक्ष कड्यांची खिळलि पदा बेडी भारी
बंधमात्र त्याचा तुटतो जो षड्रिपूस संहारा
हा ज्ञानविचार मनांत
वागवितां बंदिगृहांत
होईल तुला निर्भ्रांत
सुख–समाधान चिरकाल. मातृ० ५

६६. जन्मसार्थक्य

पद [**चाल :** रामकरीं जरि]

नेउनिया स्वातंत्र्य लयाला
चढले जे वैभव–शिखराला
नको–नको पाहणें कपाळा–जयस्तंभ त्यांचें. १

स्वदेशभक्तांच्या नांवानें
सजलीं कारागृहें, श्मशानें
अवलोकन करणें नयनानें–सार्थक जन्माचें. २

६७. दंत आणि जिव्हा

(सुभाषित–हिंदीवरून)

श्लोक [वृत्त : शा. वि.]

दंत : जिव्हे, तूं मृदु, कोंवळी, दृढ गडी बत्तीस आम्ही बळी.
गोष्टी लांब करूं नकोस, तुजला खाऊन टाकूं पळीं.

जिव्हा : प्रौढी व्यर्थ कशास हीं मिरवितां ? मी बापडी एकली.
बोलें एकच लोळवीन अवघे बत्तीसही भूतलीं. १

६८. प्रत—

श्लोक [वृत्त : शा. वि.]

मी हट्टी, मजहूनही अधिक तूं आहेस हट्टी खरी.
केला हट्ट तुवांच, दोष मजला कां लाविशी तूं तरी ?
राहूनी पतिसंगमीं सुख जसें, तें कां वियोगीं असें ?
नाहीं भ्रांति तुझी अजून फिटली, त्याला करूं मी कसें ? १

दुर्दैवें जडलें मला व्यसन जें, तें साहवेना तुला.
होतें दुःसह, तापदायक, तरी हा मार्ग कां चांगला ?
जन्माचा–निधनें तुटेल न असा–संबंध जो जोडला,
घ्यावा गोड करून ह्यांतच भलें हें कां कळेना तुला ? २

६९. प्रासंगिक स्फुट पद्यें

– १ –

श्लोक [वृत्त : द्रुतविलंबित]

उगवलें हिरवें तृण साजिरें
क्रमण गीतभरें करिती झरे
पवन पुष्पसुगंधित वाहती
तरु तया लहरीवर डोलती. १
कुसुमयुक्त तरूवर बैसुन
मधुरसें करिती खग गायन
दशदिशा रव मंजुल कोंदला
कवण त्या भुलला न वनस्थला ? २

• • •

– २ –

आर्या (गीति)

चित्त स्थीर असूं दे, व्हायाचें व्हावयाविना न टिके,
टाळाया त कोणी यत्न करो, ठरति सर्व ते लटिकें. १

• • •

– ३ –

पद [चाल : मजवरि तरु...]

धर्म असे जगताची वंद्य माउली,
मनुजावर करि तो सुरवृक्ष–साउली. ध्रु०
परलोकप्राप्तीचें द्वार मोकळें,
त्रस्त जिवा विश्रांतिस्थान लाभलें,
राजमार्ग दावाया राम–पाउलें,
हृदयसरीं ज्ञानाची विकसली कळी ! धर्म० १

धर्मास्तव गृहदारा तुच्छ लेखिलीं,

* * *

समयीं स्वप्राण दिले—अर्पिले बळी,
धन्य धन्य धन्य तीच वीर—मंडळी ! धर्म० २

● ● ●

—४—

पद (चाल : पंचकल्याणी घोडा अबलख)

कोणी बालक अंकावरी । घेई जो जो जो त्या करी
आलापी मंजुळ रवें—गायना हर्षे
ती गानमिषें त्यावरी सुधेतें वर्षे. ध्रु०
कोणी बालक घेई कडे । जावळ ज्याचें भुर भुर उडे
बोबडे बोबडे वदे—अकारण हांसे
पाहतां त्यापुढें तुच्छ स्वर्गसुख भासे. १

● ● ●

—५—

जो निजद्रोह वरी,
दरबारिं आपुल्या तयाचा राजा गौरव थोर करी.
स्वबांधवांचे गळे नृपास्तव—
कापिती, जे नीचमती,
त्यांना बढती—मिळते जगतीं—
उन्नतिपथ दिसण्यातें साधन,
*मातृ—चितेची ज्योत करी ! जो० १

● ● ●

*Cf. लोकमान्य म्हणतात, ‘ आमची चिता जरी पेटली असली तरी त्यांची विडी ही शिलगलीच पाहिजे ! ’

— ६ —

न हे दिन सौख्य विलासाचे । शिरावर परवशता नाचे ! ॥ ध्रु० ॥
घेरितां सदन ज्वालांनीं । आठवे कशी मेजवानी ?
अवस्था होय दीनवाणी । उठा हो उठा तरी कोणी !
पावलें स्वत्व विनाशाला
सांपडे स्थान आळसाला
घाली दरिद्रता घाला
कराया हनन तिचें, सुखसदन—
मिळाया, चरण धरा हो धरा उद्यमाचें ! शिरावर० १

● ● ●

— ७ —

आर्य माउली नष्ट दशा ही
कशी बये तुजला आली ?
ऐश्वर्य लया गेलें, झाली —
मान–धनाची रांगोळी !
जे सत्त्वधीर ज्यांहीं नाहीं लवविली मान–
राखायाला मान दिधले ज्यांनीं प्राण–
परद्वारीं बसले आतां होऊन ते श्वान ! १

● ● ●

— ८ —

सुत खरे जयांची आहे—
तव पदीं माउली भक्ती;
लागती अश्रु ढाळावे—
तुजसाठीं त्या एकान्तीं;

कठिण काळ आला पाहीं
देशभक्ति ज्याचे ठायीं
ठरतो तो राज-द्रोही
स्वाऽवना-कराया रणा-जाय त्या जना
भूपती लोटी-मृत्युमुखीं ही नयनीती. सुत० १

• • •

—९—

पुरे करा बहार—उठोनि व्हा तयार.
विनष्टपारतंत्र्यजीवितांत काय सार ?
परी अनीतिभार—
करावयास पार—
नकोच चालवावया रणांत खड्गधार !
तो सर्व कारभार—
करावयास, फार—
आहे, आहे—लेखणी हुशार. १

• • •

—१०—

पद [चाल : दों दिवसाची......]

एकी गेली स्वार्थपरायणवर्तन भरलें चोंहिकडे,
त्या योगानें स्वतंत्रतेचे देशाच्या झाले तुकडे !
अन्नाचें भांडार संपलें हातीं भिक्षापात्र पडे,
लोभ माजला परस्परांचें धरावया भजलों नरडें !
देश बुडे सर्वस्व बुडे परि नेत्र आमुचा ना उघडे ! १

• • •

— ११ —

पद [चाल : हे स्वतंत्रते !]

न्यायदेवते । सुजननुतशुचिव्रते ! ध्रु०

तव राज्यीं नीच दुष्ट
मारितात मजा नित्य
भोगितात साधुसंत—हाल संकटें ! १

न्यायें जे धनी साव
त्यास रहाया न ठाव
बसले होऊन राव—चोर भामटे ! २

पर–गुण–गायन भूषण
परसेवन–हितसाधन
उरलें परहित–चिंतन–काम काय तें ! ३

पडलीं सर्वस्व कुसें
भरला अंधार असे
पायवाटही न दिसे–गतिच खुंटते ! ४

× ×
*
× ×

घरच्यांना न्यायपथ–क्रमण जाचतें ! ७

दीन लेंकरा आई !
सुचवी युक्ती कांहीं
जेणें पडली पायीं–शृंखला तुटे ! ८

● ● ●

---

* या पदाच्या या दोन ओळी व ५ व ६ हीं दोन कडवीं उपलब्ध नाहींत !

-१२-

पद [चाल : राम स्मरावा राम **]**

जन्म सफलता यांत-नराची । जन्म०
जन्मभूमि ही मातृदेवता,
स्वधर्म अपुला तात—
संरक्षावें निशिदिनिं त्यांतें,
शिर घेऊन करांत ! जन्म० १
श्रेयस्कर झाला निजधर्मी,
सर्वस्वाचा घात—
इंद्रपदास्तवही न धरावा,
परधर्माचा हात ! जन्म० २

• • •

-१३-

[चाल : जीं जीं कार्यें त्या योग्याच्या **]**

स्वातंत्र्यास्तव कोण प्राणी सिद्ध न मरणाला ?
धिक्कार असो परवशतेच्या हीन जीविताला !
आर्यभूमि घायाळ जाहली रक्तानें न्हाली—
उठा करा संरक्षण-जन हो तिचें यथाकालीं.
पारतंत्र्यशृंखला वाजते पायीं खळखळ ते-
कर्कश रव नायकवे तीचा हृदय विद्ध होतें !
अन्नाची रुचि हरी जल पितां जालिम विष गमतें;
नको नको ही स्थिती बहु बरें मरण तयापरतें !
पुत्र खरा जो होय संकटीं जननीचा वाली-
सर त्याची येई न अरीच्या अगणित सैन्याला ! १

• • •

वि. क....१२

—१४—

परतंत्रपणें जगतीं फिरणें
त्याहून बरें मरणें !
अति दीनपणें अरितें नमणें;
त्याहून बरें मरणें !
न धराल जरी तरवार करीं,
चिरडील अरी समरीं;
अधमाधमशा पावाल दशा,
बकरीच जगीं दुसरी ! १

७०. श्रीशिवगीतें

– १ –

[**चाल :** सुस्वर सुरुचिर कवन]

शिवगायन गाऊं सप्रेम मानसें–
परवशतामुक्तीचा हाच पथ दिसे. ध्रु०

आर्यावर्तांत यवन जाहले बळी
देती यमराजमुखीं गोद्विजां बळी
हिंदु–मंदिर अनेक मिळविलीं धुळी
मशिदी उभवून दिल्या मंदिर–स्थळीं
हिंदुधर्म-नाशाची वेळ पातली
दग्धहृदय होतील न हिंदु मग कसे ? १

आळविला दीनांचा नाथ त्या जनीं
भरतें त्या करुणेचें लोटलें मनीं
अंगें तो सिद्ध होय दीनरक्षणीं
अवतरला शिवरूपें देव या जनीं
रंगावें मनुजें तत्कीर्तिगायनीं
तेणें देशाभिमान–तेणें धर्माभिमान–मानसीं ठसे ! २

शिवरायें समरीं यवनास मर्दिलें
देशाच्यापायीं सर्वस्व वाहिलें
स्वजनांच्या विघ्नसंकटास वारिलें
देशातें धर्मातें फार सुख दिलें
देशास्तव निज सौख्या तुच्छ लेखिलें
कष्टार्जित राजपदीं भूप मग बसे ! ३

घोर युद्ध झालें कल्याणसंगरीं
सांपडली यवनाची कन्यका करीं
जीच्या रूपास नसे जोड भूवरी
न धरी अभिलाष तिचा भूप अंतरीं
परनारी जननीसम गौरवी परी
भूलोकीं ऐसा जन कोणता असे ?

• • •

— २ —

[चाल : ब्यांडची]

श्रीशिवसम नरवर खडतर व्रतधर
विरळा जगतीं या !
कुजन-यवन-छलन,-हनन चरण—
कमल—शरण—व्यसन हरण करावया
शिवरूपें सुरवर कीं,
अवतरला भूलोकीं,
जया दया
तद्गुण—गायन मोचन—साधन
परवशतेच्या डोहीं ज्याला सीमा नाहीं-तरावया श्री. १

७१. मेळ्याचीं पदें

–१–

[चाल : " हा हारे मोरा लचक लचक "]

करितों मी अर्पण तव कवनसुमनमाला चरणाला. ध्रु०

शक्तिहीन दीन लीन तव चरणीं दास,
गणनायक ! यशदायक होइं पामराला. १
भ्रमले विस्मरले जन तव तुज भजनास
कविवचनें लाव तया सत्पथा दयाळा ! २

• • •

–२–

[चाल : नमूं सुव्रत भगवान्]

तार अम्हांला तार; गणेशा !
तार अम्हांला तार !
निज कृपाछत्र विस्तार—गणेशा० ध्रु०

स्वतंत्रता भूषण जन्माचें—
दुर्दैवानें आम्ही तिजला अंतरलों,
परवशतेच्या डोहामाजीं सांपडलों,
परकीयांचे भारी भारानें खचलों,
निःसार गमे संसार ! गणेशा० !

• • •

— ३ —

पद [चाल : ओ जानत प्रीतरीत]

ते मंगल-धाम-नाम वद वाचे
पापातें, तापातें, शापातें
हरितें स्मरण जयाचें-तें०
पूजन अर्चन गणरायाचें—
सौख्य वृद्धिकर साचें;
भावें भजतां हेरंबातें—
लक्ष्मी सदनीं नाचे ! तें० १

• • •

— ४ —

[चाल : आलें मला आतां अवसान.]

दृढ भक्ति सुधेची खाण—
भक्तिमान्—हो न वाण—
भगवान्—घरा आण—दृढ भक्ति० ध्रु०
भक्ति ज्याची हेरंबाचे पायीं पायीं पायीं,
न्यून त्याला या जगांत कांहीं नाहीं नाहीं नाहीं;
त्याच्या आज्ञेतें प्रमाण, भूतें मानितात जाण
भक्तिमान् हो. न वाण. भगवान् घरा आण;
दृढ भक्ति सुधेची खाण—! १

• • •

— ५ —

तव चरणीं मन जडे गजानन !
तुजविण दुसरें न तया चिंतन ध्रु०
संसृतिसागर तरावयातें,
एक तुझें गुणगायन साधन;
तव पदकमलीं स्थिरले तरले;
मीच कसा उरलों पापी जन ? १

• • •

— ६ —

क्षणभर नसे मनास विसावा
गणवर ! धीर कितीक धरावा ?
संसाराच्या तापें शिणलों—
उद्धारा मज दीनदयाळा !
ठाव मला निज चरणीं द्यावा ! १
हे करुणाकर दीन जनोद्धर !
दासाचा या अतां कृपाळा—
अंत वृथा न पहावा ! २

• • •

— ७ —

गणवरा षडरिकंदना !
संसृतिपाशीं फसलों, विस्मरलों—
देवा—तव चरणा—अघदहना—सुखसदना ! गण०
संसारीं या सार नसे—दुःख वसे—सौख्यमिषें
दे दे चरणीं थारा मजला तार दीनोद्धार !
जगदाधार यश विस्तार—तार तार तार ! गण० १

• • •

-८-

[चाल : स्फटिकांचे ते पद्पथ]

इष्ट मित्र कन्या सुत जाया । द्रव्याची केवळ पडछाया ।
यौवन हें जाईल लयाला । अतिशय दुर्बल मानव-काया.
मृगजल हें भ्रमबुद्बुद केवल । कां भुललास तयाला वायां ?
व्यर्थ पसारा आहे सारा । भज भज भज मनुजा गणराया. १

● ● ●

-९-

पद [चाल : या हो सज्जन...]

माया-मला भ्रमविते वायां
दयाकरा तुजवीण कोण मज अन्य क्षम ताराया ?
छाया स्वकृपेची गणराया
दीन लीन या दासावर कर पोटीं घे अन्याया.
पाया अर्पण केली काया
ध्यान तुझें मानसा लागलें अन्य सुचे न जना या ! १

● ● ●

-१०-

पद (चाल : श्रीरामिं मना रत होईं)

आसरा नरा-गणराय खरा ध्रु०
सद्भावानें विघ्नहराचे-
पाय धरा त्या साध्य करा
भवसिंधु तरा-हा मार्ग बरा
भक्तिबळें वश होय गजानन
भक्ति वरा जी सुलभ-तरा
घ्या स्वर्ग पुरा आणून घरा ! आसरा० १

७२. गोरक्षणपर पदें

— १ —

तुम्हां तो देवो सौख्य हरी !
आवडीनें गोपवेषें स्वतनु मंडित जो करी–तुम्हां० ध्रु०
मंजु मुरली वाजवी जो गोकुलांचें मन हरी
वेणुनादें जणूं हर्षें अमृत वर्षे त्यावरी;
वंशयष्टी घे करीं जो कृष्ण कंबल पांघरी
धेनु–सेवा करी अंगें लताकुंजाभीतरी;
दर्भ चारी नीर पाजी पाडसातें जो करीं. तुम्हां० १

• • •

— २ —

धेनूचा प्रतिपाळ-करा हो धेनूचा प्रतिपाळ ध्रु०
धेनु जगाची मातृदेवता वृषभ तियेचें बाळ. १
वृषभ धनी शेतीचे तीची त्यांवांचून आबाळ. २
गरिब धुळीस मिळाले–झाले भाग्यवंत कंगाल ! ३

• • •

— ३ —

सत्पुत्र हे नाम देती जगीं त्यास
देवापरी मातृसेवा करीं अन्य चित्तांतरीं
जो धरीना कधीं ध्यास ! ! सत्पुत्र०
मानोनिया गाय ही आपुली माय
देतां तिचा काय कैसा कसायास ! ! सत्पुत्र० १

• • •

—४—

दिसेना आज गोमाते जगीं कोणी तुला वाली !
बसोनी घाव रक्तानें तुझी काया बये न्हाली !
तुझ्यासाठीं रणीं ज्यांनीं दिल्या प्राणाहुती मातें—
कुळें त्या आर्यवीरांचीं गमे गेलीं विनाशातें ! ॥ १ ॥

• • •

—५—

मनुज धेनूस जो रक्षी जसा स्वप्राण—
तयाचे नित्यशा होवो जगीं कल्याण !
नसो त्या वाण—मिळो सन्मान—धनाचीं खाण
समस्तांच्या मुखीं खेळो, विनायकगान* ॥ १ ॥

* कित्येकांचे तोंडीं ' कवींचें गान ' असाहि पाठभेद आहे.

परिशिष्ट अ

हिरकणी

[प्रस्तुत पुस्तकाच्या २१ व्या पृष्ठावर विनायकाची 'हिरकर्णी' ही अपूर्ण कविता छापली आहे. ही कविता कवीचे पुतणे रा. रा. ना. वि. करंदीकर यांनीं यथामति पूर्ण केली आहे. रा. नारायणरावजींचा काव्य-लेखनाचा हा प्रथमच प्रयत्न असल्याकारणानें ती वठावी तशी वठली नाहीं. असें असतांहि ती परिशिष्टरूपानें प्रस्तुत पुस्तकास जोडिली आहे. हेतु इतकाच कीं, वाचकांना हिरकणीची गोष्ट थोडक्यांत कळावी.]

[वृत्त : दिंडी]

गोपनारी हिरकणी गडा गेली—
दूध घालाया; परत झणिं निघाली;
पायथ्याशीं तें वसे तिचें गांव,
घरीं जाया मन घेइ फार धांव. ७

घरीं तान्हें तें ठेवियलें होतें,
तया घ्याया उत्कंठ बहुत हो ते;
म्हणुनि उचली ती झपझपां पदातें,
परी दुर्दैवें उशिर होय तीतें ! ८

शिवप्रभुचा निर्बंध एक होता,
तोफ व्हावी अस्तास सूर्य जातां;
सर्व दरवाजे बंद अचुक व्हावे,
कुठें कोणां जाऊं न येउं द्यावें ! ९

येइ काकुळती हिरकणी बिचारी,
अश्रु बालास्तव रडुनि ढाळि भारी;
जरी सैनिकमन विरघळे दयेनें,
कोण राजाज्ञाभंग करूं जाणे ? १०

सर्व दरवाजे फिरुनि परत आली,
तिला भेटेना तेथ कुणी वाली !
“ कोण पाजिल तरि तान्हुल्यास आतां ”
विचारें या बहु दुःख होय चित्ता. ११

कोण घालिल घुटि भरुनि टाळु चोजी ?
कोण अंगाई करिल त्यासि आजीं ?
कोण बाई बैसेल पाळण्याशीं,
जरी नाहीं मी तेथ त्याजपाशीं. १२

खिन्न होई या करुनि विचारांना,
मनीं प्रार्थी गोपाळ गोपराणा !
वदे ‘ जाया सामर्थ्य मला देई,
करीं धरुनी भगिनींस घरीं नेई. ’ १३

दयासागर हरि त्यास आठवून,
हृदयवांच्छित पावे न कोण दीन ?
मातृहृदयाला आडवून राही,
असें संकटही कोणतेंच नाहीं ! १४

मार्ग सुचला आनंद फार झाला,
निघे वेगें मग घरीं जावयाला;
नसे रक्षक यद्रक्षणार्थ ऐसा.
एक होता पथ रायगडीं खासा ! १५

भला तुटलेला कडा उंच नीट,
तळीं जाया उतरती पाय वाट;
पाय चुकतां निश्चिंत मृत्यु येई,
परी माता ती तेथुनीच जाई ! १६

उतरूं लागे मन घरीं वेधलेलें,
शुद्ध नाहीं जरि तनुस लागलेलें;
अंग खरचटलें वस्त्र फाटलेलें,
अशा वेषीं ती घराप्रती चाले ! १७

घट्ट पोटाशीं धरुनि बालकातें,
चुंबनांनीं संत्रस्त करी त्यातें,
हर्ष झाला विसरली संकटातें,
करी साहस माता न कोणतें तें ? १८

वृत्त घडलें शिवभूपकाणीं जातां,
वदे आनंदें 'धन्य धन्य माता !'
कड्यावरतीं त्या बुरुज बांधियेला,
नांव दिधलें 'हिरकणी बुरुज' त्याला. १९

परिशिष्ट ब

[या परिशिष्टांत पूर्वीच्या तिन्ही आवृत्तींत संकलित न झालेल्या विनायकांच्या कविता दिल्या आहेत.]

७३. जीवितमहिमा*

श्लोक [वृत्त : शा. वि.]

'आहे जीवित भासमात्र'-रड ही गाऊं नका हो ! नका.
झोंपा घेत असे मनुष्य, मृतवत् लेखूं नये त्यास कां ?
बाहेरून दिसे तशीच नसते वस्तुस्थिती दुःखदा.
'आहे जीवित तथ्यपूर्ण'-हृदयीं ही गांठ बांधा सदा. ॥ १ ॥

'जाऊनी पडलों चितेंत म्हणजे केलें खऱ्या सार्थका,
आम्हीं मेळविली'—असें न समजा—'आहेस तूं मृत्तिका
मातीला मिळशील'—सद्वचन हें आत्म्यास लागूं नसे.
भोगावे सुखदुःख केवळ, न हा संसार हेतू असे. ॥ २ ॥

आहे जी स्थिति आज तीहुनि उद्यां कांहीं करावी बरी
विद्या विस्तृत, वेळ अल्प अगदीं, तैशांत ती धांवरी !
छाती थोर, तथापि, नित्य सुचवी प्रत्येक ठोका जना
आला मृत्यु समीप—सावध असा—कां चालवा यत्न ना ? ॥ ३ ॥

आहे जीवितयुद्ध विश्वसमरीं मोठें सदा चाललें;
धीरें त्यांत लढून, नांव जगतीं ह्या गाजवा चांगलें;
गोते खाल, न चालवा—विनवितों—त्या मेंढरांचें व्रत.
गेल्याचाच करीत शोक बसणें वाईट ही पद्धत. ॥ ४ ॥

---

*कवि विनायककृत सत्कार्योत्तेजक सभेच्या स्थापनेचें अष्टक.

सत्कार्योत्तेजक मंडळी—धुळें.

भावी काळ कितीहि सौख्यद असो, जाऊं नका त्यावर
आहे ही घडि आपली—न गमवा. यत्नास व्हा सादर.
चित्तीं धैर्य धरा. सदा भरंवसा ठेवा हरीच्या वरी
संसाराब्धि तरावयास तरणी ही एक आहे खरी. ॥ ५ ॥

झाले आजवरी महापुरुष जे त्यांचीं चरित्रें पहा.
'व्हावें आपणही तयांसम'—तुम्हा लाभेल हो ! बोध हा
जातांना जग सोडुनी, उमटवा मागें पदें आपुलीं—
काळाच्या पुलिनीं. जनास सरणी घालून द्या चांगली. ॥ ६ ॥

संसाराब्धि तरून जात असतां, जो सापडे एकटा,
फेरे घेत फिरे, बळी जन पडे जो बापडा संकटां,
जीवाशा नुरली—अशास दिसतां तीं पावलें आपलीं
मित्रांनो, न गमेल काय 'मजला संजीवनी लाधली ?' ॥ ७ ॥

यासाठीं, कर जोडुनी बसुं नका—बांधा कशी कंबर.
घाला भीक न संकटां—प्रतिदिनिं यत्नास व्हा सादर.
भाषा प्राकृत उन्नतीस चढवा-काया करा अर्पण
आर्यावर्तहितास. द्या सतत सत्कार्यास उत्तेजन. ॥ ८ ॥

रामदास रामदासी
भाग ५०, सर ५, मणी ६
१९ माहे मे १८९३

७४. कवि

पद [चाल : साम्य नसे मुनिकन्या]

कल्पकतेचा स्वामी–वाग्देवीचा लाल नृपा, मी. ध्रु०

अज्ञेयाचा पूर्णज्ञानी
चैतन्य जडा स्वबलें आणी
प्रवेशतों विश्वाच्या–इच्छामात्रें अंतर्यामीं. १

सहज करीं जी धरितों माती
देतों तिजला सुवर्णकांती
माझ्या कौशल्यानें–वसुंधरा ही नटली नामी. २

मीच नृपांचा नृपपददाता
चिरंतनाचा मीच विधाता
वाल्मीकचि संस्थापी–अजरामरता श्रीरघुरामीं ३

श्री. श्री. मा. भट, धुळें यांच्या संग्रहांतून.
महाराष्ट्र साहित्य-पत्रिका
वर्ष ७ वें, अंक ३ रा, शके १८५६
२७-२-१९०२

परिशिष्ट क

[या परिशिष्टांत ज्या कविता दिल्या आहेत त्या विनायकांच्या नांवानें प्रसिद्ध नाहींत. त्या काळीं कवितांखालीं नांव नसे. कित्येकदां 'कुणीतरी', 'एक मित्र' अशा नांवानें कविता प्रसिद्ध होई. या परिशिष्टांतील पहिली कविता विनायकांच्या 'प्रभावती' नाटकांतील पदांच्या धर्तीवर आहे. याच कवितेपुढें त्यांची 'कवि व पोपट' ही प्रसिद्ध कविता छापलेली आहे. तेव्हां ही कविता त्यांचीच असावी असा तर्क वाहतो. 'कुल आणि प्रीति' या दुसऱ्या कवितेंतील भाव उघड उघड विनायकांच्या चरित्राशीं संबद्ध आहे. तेव्हां ती त्यांचीच असावी याविषयीं संशय राहात नाहीं. 'पहिलें चुंबन' या तिसऱ्या कवितेचें साकी वृत्त विनायकांच्या आवडीचें आहे. 'गणिकोद्धार' आणि 'मोहानंतर' या आपल्या उपाख्यानांसाठीं त्यांनीं तें योजिलें आहे. त्यांतील शेवटच्या कल्पना त्यांच्या 'जोहार' या कवितेंतील कल्पनांशीं जुळणाऱ्या आहेत. तेव्हां 'एक मित्र' या नांवानें बहुधा त्यांनींच ही कविता लिहिली असावी.]

१. वीर व भ्याड यांच्या वल्गनेमधील अंतर

जे वीर्यशाली
जल्पना कधिं न करिति लव,
शत्रुंना दाविती शौर्य ते योग्य काळीं ॥ ध्रु० ॥
भ्याडजन सगरीं ठरति न क्षणभरी,
कृष्णमुख करुनिया जाति पळुनी,
व्यर्थ अवसान तें आणुनी वल्गना
करुनि ते; वरुनि वाक्खड्ग ढाली. ॥ १ ॥

धीररणरंगिं ते शत्रुशीं झुंजुनी
  कल्पिती संगरा पुण्ययात्रा;
वीरवर वल्गना करिति शस्त्रांतुनी,
  दंडुनी चंडरिपु भुजकरालीं ! ॥ २ ॥

मनोरंजन मार्च १९०२
  पु. ८. भा. ९

२. कुल आणि प्रीति

[चाल : वीरशिरोमणि सकल धनुर्धर]

" निंद्यकुलोद्भव कशी तुला ती आवडली ? त्वन्मती—
जाहली काय तुला सोडती ! ॥ ध्रु० ॥

कोठें कुल तव ! कोठें विद्या ! कोठें कीर्ती सती !
उन्नती आलिंगी अवनती !
मिळतील कामिनी दुसऱ्या सुंदर तुला,
ज्या तुला शोभतिल उत्तम तव कुलशिला,
कां वेड्या भुलसी असल्या आपत्तिला ?
जाणुन सारें अंधपणें ही स्वीकारिसी दुर्गती ?
त्वन्मती—काय तुला सोडती ? " ॥ १ ॥

" ईशकृपेनें उच्चनीचता झाली बघ संप्रती
नसे मम हृदयीं ही अभिमती.
ती चिखलांतोनी आली वर पद्मिनी,
कीं शिंपींतोनी मोतीं तेजोगुणी,
कीं मृद्राशींतुन अमृताची वाहिनी
राज्य पृथ्विचें नको मला जरि मिळेल ती सन्मती
तिच्याविण जगणें केवळ मृती ! ॥ २ ॥

मनोरंजन डिसेंबर १८९८

३. पहिलें चुंबन

कामुक मन जे भाव कोंवळे हृदयपटावरि लिहितें
पहिलें चुंबन सदा ठळकसें मोर्तब त्यावरि करितें
आतां पुढची होइल सुखकर जीवितयात्रा साची,
खूण अशी ही पहिलें चुंबन पटवी विश्वासाची.
प्रेमांकुर जे बालमानसीं फुटले असती आधीं
त्यांचें जाळें विणुनी तरुणां पहिलें चुंबन बांधी.
पहिलें चुंबन प्रीतिलतेचा पहिला भर सुचवाया
शोभे पहिलें फूल विकसलें बाह्यांतर सुखवाया.
मुकें असुनिही पहिलें चुंबन बोले अर्थ गभीर
प्रेमोत्कटता व्यक्त करूनी प्रेमिमना दे धीर
आणभाकही परस्परांची पहिलें चुंबन होय
एकव्रततरु लाभे येणें शुभप्रीतिचें तोय.
काम रसरसे सर्वांगीं जैं होतें चुंबन पहिलें
प्रणयिजन खरे पूर्ण अनुभवी सात्त्विक विकार सगळे
बालक करितें अकपट-लीला तन्मय होउनि सगळ्या
ती तन्मयता अकपटताही वसे चुंबनीं पहिल्या
चक्रवाकसम विरहभीरुता चुंबन पहिलें आणी
वियोगशंकों विव्हलमन जणुं काय टोंचिलें बाणीं !
पहिलें चुंबन प्रियकर ओष्ठां प्रेमामृत जैं पिववी
एकव्रतता भंग पाप नच यांत मुळीं हा नयवी.

सौख्यरवीच्या कुशल सारथे प्रथम चुंबना सखया !
संसारांतिल धन्यधन्यतम सुदिन आणिशी उद्या.
विरहागम जैं निष्ठुरतेनें बळेंचि हांकी दूर
ओंठ कोडगे प्रियाधरामृत पानीं असतां चूर.
'शेवटचा हा' म्हणत शेवटीं एक घेइ जैं घुटका
पहिलें चुंबन सुखनिधि साचा लावि जरी तैं चटका.
प्रथम चुंबना, शब्दीं गातां शिणेल वाणी खास
तीव्र रसें तव शीघ्र होय जो अंगीं सौख्यविकास.

'एक मित्र'

मनोरंजन १ सप्टें. १९००
वर्ष ६ वें. भाग ३ रा

कवितांवर टिपा

क्रमांक	
१ व ४३ ते ६६	हीं प्रभावती नाटकांतील पदें आहेत.
३	१८९८ सालीं धुळ्यास प्लेग असतांना गांवाबाहेर झोंपड्यांत गणेशोत्सव झाला. त्यावेळीं ही कविता रचली आहे. या कवितेंतील ' तिलक ' व ' चांफा ' हे शब्द द्व्यर्थी आहेत. 'तिलक' म्हणजे एक पक्षीं ' लोकमान्य टिळक ' आणि दुसऱ्या पक्षीं ' गंधाचा टिळा '. ' चांफा ' म्हणजे एक पक्षीं त्या नांवाचें ' पुष्प ' व दुसऱ्या पक्षीं दामोदर चाफेकर ! यांना रँडच्या खुनाबद्दल फांशीं जावें लागलें. याच सुमारास कापडावर कर बसला होता आणि पंजाबांत एका गोऱ्यानें एका हिंदी अबलेवर बलात्कार केला होता. त्यांचाहि उल्लेख या कवितेंत आहे.
४	श्रीशंकराचार्यांच्या ' परापूजे ' चा प्राकृत अनुवाद. पुण्यास हा एका मठांत पाठांतरांत आहे.
६ व ११	१८९६ पासून महाराष्ट्रांत शिवजयंतीचा उत्सव साजरा होऊं लागला. त्याचा परिणाम म्हणजे या कविता होत.
७	तिसऱ्या कडव्यांतील त्या काळची समजूत आतां ऐतिहासिक पुराव्यानें खोटी ठरली आहे.
८	History repeats itself या तत्त्वाचा उच्चार.
९	हृतभागिनी म्हणजे परतंत्र हिंदभूमि. सहाव्या चरणांत हिंदु व मुसलमान आणि मवाळ व जहाल यांच्या भांडणावर कटाक्ष आहे.
१३ व १५ ते २० आणि २३ (२)	' भारतास भूषणभूत झालेल्या स्त्री-रत्नांचा इतिहास मुलीबाळींच्याहि तोंडीं बसावा ' म्हणून हीं गाणीं मुद्दाम रचलीं आहेत. १९ व्या गाण्यांत ' तोडा ' बद्दल ' थोया ' पडलें आहे. ' तोडा ' गांवाचें नांव आहे.

१४ Leigh Hunt च्या Abou Ben Adam and the Angel ला चढवलेला हा मराठी वेष आहे.

२१ या उपाख्यानाला Byron च्या ' आल्प दि रोनिगेड ' चा थोडा फार आधार आहे.

२२ याच कथानकावर रवींद्रनाथ टागोर यांची ' अभिसार ' ही बंगाली कविता आहे. श्री. साळी यांनीं तिला तामीळ रूप दिलें आहे. त्याचें मराठी भाषांतर नोव्हेंबर १९३७ च्या ' विहंगमां ' त आहे. विनायकांचें उपाख्यान स्वतंत्र तर आहेच, परंतु अधिक सरस व सुंदर आहे.

२४ श्रीधराच्या ' पांडवप्रतापां ' त ५९ व्या अध्यायांत ही कथा आली आहे. कथासूत्रांत 'आप बि तीं' व 'पर बि तीं' हे हिंदी प्रयोग ' स्वतःवर व दुसऱ्यावर ओढवलेला प्रसंग ' म्हणजे ' स्वानुभव ' आणि ' परानुभव ' या अर्थीं आले आहेत.

२६ या कवितेचा विषय प्रवृत्ति व निवृत्ति हा आहे.

२७ (१) व (२) आणि ३१ } या कविता ' दसरा ' या एकाच विषयावर आहेत. दसऱ्याच्या दिवशीं कवितेच्या रूपानें ' सोनें ' पाठविण्याचा विनायकांचा परिपाठ होता असें दिसतें. कारण अशाच प्रकारें त्यांनीं धरणगांवहून १७–१०–१९०४ रोजीं आपले कनिष्ठ बंधु दत्तात्रय जनार्दन करंदीकर, पोलीस जमादार, एदलाबाद, यांना पाठविलेलें ३१ व्या कवितेचें हस्तलिखित अलिकडे उपलब्ध झालें आहे. या हस्तलिखितांत आरंभीच्या ध्रुपदांत ' अघटित ' बद्दल ' न कळे ' असा पाठ आहे. आणि तिसऱ्या कडव्यानंतर पुढील कडवें अधिक आहे; —

सुलोचनापति दैवविलासें
मरून पडला समरीं हांसे
निधनाहातीं पडे सोडवी सावित्री स्वपती।

हस्तलिखित कवितेवर 'वारीं जावो रे सावरिया' ही चाल दिली आहे. आणि शेवटीं पुढील इंग्रजी मजकूर आहे;—

I regret the meter though sweet, you cannot enjoy without me.

V. K.

यावरून विनायक गोड गात असें दिसतें.

२८ ही कविता म्हणजे १९०६ सालच्या राजकीय परिस्थितीवर एक प्रकारची व्याजोक्ति आहे. या वेळेस 'रुसो-जपान युद्ध' चालू होतें. या कवितेंतील हिरवी सोंगटी म्हणजे रशिया, पिवळी म्हणजे जपान, लाल म्हणजे ग्रेट ब्रिटन आणि काळी म्हणजे हिंदुस्थान होय. अधिक माहितीसाठीं काव्यरत्नावलि, एप्रिल १९२२ पाहा.

२९, ३० व ३७ या तिन्ही कवितांत विनायकांनीं तत्कालीन अरसिक जनतेबद्दल त्राग्याचे उद्गार काढले आहेत. ३० व्या कवितेंतील 'गुलाब पुष्पें व्यर्थ विकसतीं' इ.–हा चरण Gray च्या Elegy मधील Full many a gem etc. या चरणावरून सुचला आहे. "चल जाऊं आपण सखया ये ये पुरा" याबद्दल 'दोघे पुरा' असा पाठभेद आहे.

३२ मनोरंजनांत या कवितेचें नांव 'सर्कशींतील सिंह' असें आहे. आणि 'कपट्यांच्या' याबद्दल 'मनुजांच्या' असा पाठभेद आहे.

३८ मनोरंजनांत या कवितेला 'स्त्री आणि पुष्प' असा मथळा आहे. तोहि अन्वर्थक आहे. कारण या ध्वनिकाव्यांत ज्याप्रमाणें 'स्त्री आणि पुरुष' यांच्यांतील विरोध व्यक्त केला आहे; त्याचप्रमाणें, 'स्त्री आणि पुष्प' यांच्यांतील साम्यहि प्रकट केलें आहे.

४२ ही कविता विनोदी दिसली, तरी शेवटच्या कडव्यांत खोंच

आहे. ती एक श्रीमंत एका काळ्या ढुस वेश्येच्या पोरीवर भाळले त्यांस उद्देशून आहे. [पाहा, काव्यरत्नावलि, एप्रिल १९२२]

५५ या कवितेसारखीच एक कविता कै. अनंततनय यांनीं आरंभीं विनायकांचें जें चरित्र जोडलें आहे त्यांत आहे. ती कै. शि. म. परांजपे यांस उद्देशून आहे. अशीच एक कविता 'रामदास रामदासी' भाग ५० सर ५ मणी ६ मध्यें आहे. 'देशभक्ताचा अपूर्व सोहळा' या कवितेची पूर्वतयारी तींत दिसते; --

देशभक्ताची पूजा

बंदिशाला वंद्य मानिती, पूजिती कोंडिती देशभक्तां जिथें
शूलावरी देशभक्तांस देती जयस्तंभ लोकांस ते
होमीं चिता देशभक्तां, तिचें मानिती भस्म संरक्षिते
देशभक्तां गाऊनीया झाले कवि धन्य ते.

६९ ही कविता पत्नीस अनुलक्षून आहे. तींत विनायकांनीं आपल्या व्यसनाचा व हट्टीपणाचा कबुलीजबाब दिला आहे. व्यक्तिगत (personal) कविता या दृष्टीनें तिचें महत्त्व आहे.

७१ व ७२ हीं गीतें अनुक्रमें शिवाजी व गणपति यांच्या उत्सवाप्रीत्यर्थ रचलीं आहेत. त्यांवरून विनायक सार्वजनिक कार्यांत कसा भाग घेत तें दिसतें.

७३ ही कविता म्हणजे H. W. Longfellow च्या The Psalm of Life चें रूपांतर आहे.

विनायकांची कविता

चरित्र, चर्चा व अभ्यास

१	आधुनिक कविपंचक	श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर पृ. ८७—१११
२	काव्यचर्चा	प्रा. ना. के. बेहेरे पृ. ३१७—३२४
३	वि. ज्ञा. विस्तार पु. ५२ अं. १०, १९२१	प्रो. लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले
४	नवजीवन, फेब्रुवारी १९३२	प्रो. द. सी. पंगु
५	सत्यकथा, जानेवारी १९५३	प्रा. म. श्री. पंडित
६	अभिनवकाव्यमाला भाग २	कै. ना. वा. टिळक
७	अभिनवकाव्यमाला भाग ३ (कै. बलवंत जनार्दन करंदीकर यांची 'कवितेचा निरोप' आणि कै. ल. ना. फडणीस यांची 'विनायकास' या कविता).	कै. न. चिं. केळकर
८	काव्यरत्नावलि डिसें. १८९९ जुलै १९११ एप्रि. १९२२	कै. ना. न. फडणीस
९	मनोरंजन, डिसें. १९०२ (कै. बलवंत ज. करंदीकर यांची 'वेडा कोण' ही कविता)	कै. का. र. मित्र
१०	चित्रमयजगत् मार्च १९२० (श्री. मा. के. काटदरे यांची शुकविनायका ही कविता)	कै. वासुकाका जोशी

किंमत तीन रुपये

